

**ІНСТИТУТ УКРАЇНОЗНАВСТВА ім. І. КРИП'ЯКЕВИЧА
НАН УКРАЇНИ**

На правах рукопису

УДК 947.04:321.02 “1886–1967”

Кондрач Ярослав Стефанович

**ВІЙСЬКОВО–ІСТОРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ
ІВАНА КРИП'ЯКЕВИЧА (1886–1967)**

Військова історія – 20.02.22

Дисертація
на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Науковий керівник
Литвин Микола Романович,
доктор історичних наук, професор

Львів – 2007

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ I. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА	16
РОЗДІЛ II. АНАЛІЗ ВІЙСЬКА КНЯЖОЇ ДОБИ	
2. 1. Студії І. Крип'якевича з історії війська і військової справи княжої доби на тлі розвитку європейської історіографії	31
2. 2. Озброєння	35
2.3. Військова техніка і фортифікація	49
2. 4. Формування і комплектація військ. Чисельність	57
2. 5. Структура і організація війська. Тактика і стратегія	60
2. 6. Флот і морські походи	64
РОЗДІЛ III. ХАРАКТЕРИСТИКА ЗАПОРОЗЬКОГО ВІЙСЬКА	
3. 1. Виникнення і розвиток запорозького козацтва	68
3. 2. Організація та забезпечення Запорозького війська	81
3. 3. Озброєння і військова структура запорозьких козаків	92
3. 4. Козацьке військо в бою: стратегія і тактика	100
РОЗДІЛ IV. ІВАН КРИП'ЯКЕВИЧ ЯК УЧАСНИК І ДОСЛІДНИК УКРАЇНСЬКИХ ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАНЬ ПЕРШОЇ ЧВЕРТІ XX СТ	
1. Аналіз військово-політичних подій Першої світової війни	124
2. Дослідник ЗУНР і українсько-польської війни – 1918–1919 рр	146
ВИСНОВКИ	156
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	163

ВСТУП

Актуальність теми визначається необхідністю комплексного дослідження військової справи на всіх етапах розвитку українського суспільства. Однак із різних причин вітчизняні історики не тільки у військовій проблематиці, але й взагалі не надавали належної уваги військово-історичним студіям Івана Крип'якевича (1886–1967). Позатим видатний діяч науки та культури України ХХ ст., учений-енциклопедист, зробив великий внесок у розробку багатьох питань військово-політичної історії, археографії, археології, культури України. Учень Михайла Грушевського, соратник Івана Кривецького, В'ячеслава Липинського, Степана Томашівського, Ярослава Пастернака, Мирона Кордуби, був близьким другом і знайомим багатьох діячів української історії та культури, військовиків легіону Українських січових стрільців (УСС), Збройних сил Західно-Української Народної Республіки (ЗУНР) і Української Народної Республіки (УНР). Творчий доробок І. Крип'якевича високо цінували визначні українські історики Дмитро Дорошенко, Олександр Оглоблин, Любомир Винар, Федір Шевченко, Ярослав Дашкевич. Разом із ним працювали Омелян Терлецький, Василь Герасимчук, Омелян Пріцак, Ярослав Ісаєвич, Володимир Грабовецький, в активі яких чимало праць з історії княжої доби і козацтва, опришківського руху, Визвольних змагань ХХ ст. Численні книги, статті, збірки документів, що їх опублікував І. Крип'якевич за час своєї більше як шістдесятирічної наукової діяльності, є цінним надбанням української історичної науки. В них висвітлено проблеми, пов'язані з різними періодами історичного минулого українського народу, в першу чергу – питання воєнної історії України.

Іван Петрович Крип'якевич народився 25 червня 1886 р. у м. Львові в сім'ї греко-католицького священика, історика-богослова. Після закінчення гімназії вступив на філософський факультет Львівського університету. В 1904 р., як студент-першокурсник, почав працювати над дослідженням рукописних

джерел у магістратському архіві м. Львова. Протягом 1905 р. молодий історик опублікував у “Записках Наукового товариства ім. Шевченка” чотири наукові статті, при чому всі вони ґрунтувалися на глибокому вивченні джерел. Питаннями воєнної історії Іван Петрович займався і в наступні роки, надрукувавши низку змістовних розвідок про структуру і озброєння українського війська. Вже в цих ранніх працях І. Крип’якевич звернув увагу на те, що військове мистецтво княжого та козацького війська досягло високого рівня і в свій час було на рівні розвитку кращих європейських армій[42; 211;374–375].

У студентські роки І. Крип’якевич почав також досліджувати історію Запорозького козацтва. За дорученням археографічної комісії Наукового товариства ім. Шевченка він у 1906–1907 рр. виїжджав до Кракова, щоб виявити нові документи з цього питання, а також докладно вивчив матеріали про початковий період козаччини у львівських архівах. Наслідком цієї копіткої праці історика була збірка документів “Матеріали до історії української козаччини” (“Документи по рік 1631”. – Т. I.), видана як VIII том “Жерел до історії України-Руси” [122–123].

Під час навчання в університеті І. Крип’якевич брав діяльну участь в національному суспільно-політичному русі. В 1906 р. його заарештували і три тижні без суду тримали у в’язниці за активну участь в русі студентів, які вимагали відкриття у Львові українського університету.

В 1908 р. І. Крип’якевич заснував при українському студентському товаристві “Академічна громада” гурток, який організував курси самоосвіти для національно свідомої молоді, влаштовував доповіді в сільських читальнях. Після закінчення університету Іван Петрович працював гімназійним вчителем – у 1909–1910 рр. у м. Рогатині, а з 1912 р. – у Львові. Наприкінці 1910 р. І. Крип’якевич виїхав до Варшави і Москви для збору архівних матеріалів про національно-визвольну війну українського народу під проводом Богдана Хмельницького. В Москві він працював у Рум’янцевському музеї, в архівах

міністерства юстиції та закордонних справ. У 1911 р. І. Крип'якевича обрали дійсним членом Наукового товариства ім. Шевченка та секретарем його історико-філософської секції. Ці роки були дуже плідними для науковця, він опублікував низку військово-історичних повідомлень у журналах. В бібліографічному відділі “Записок Наукового товариства ім. Шевченка” були надруковані також його численні рецензії на монографії, статті вітчизняних та закордонних авторів на військово-історичну тематику. У ювілейному томі “Записок НТШ”, що його видало Товариство на честь 40-річчя літературної діяльності Івана Франка, учений вмістив статтю “Козаччина в політичних комбінаціях 1620–1630 рр.” У ній ґрунтовно на належному науковому рівні охарактеризовано міжнародне становище у Європі, наведено свідчення документів про високий міжнародний авторитет Запорозького війська та його бойову міць [42; 312].

Військово-історичну тематику І. Крип'якевич пропагував і в періодиці. В 1911–1914 рр. він був редактором журналу “Дзвінок”, а в 1913–1914 рр. редагував “Ілюстровану Україну”, в яких друкував також статті на тему княжого і козацького війська. Після захоплення західноукраїнських земель Польщею він взяв безпосередню участь в організації львівського таємного українського університету. Це була форма протесту проти заборони польського уряду приймати до львівського університету студентів українського походження. І. Крип'якевич читав у ньому лекції з історії України, вів семінар, керував науковою роботою студентів-істориків, які видавали літографським методом журнал “Історичний вісник”. Літографським методом вийшли друком також курси лекцій І. Крип'якевича з історії України (до 1663 р.) і з української історіографії XVIII–XIX ст. [428–430]

У роки Першої світової війни через поганий зір І. Крип'якевича не взяли до війська. Оскільки внаслідок російської окупації було зачинено українські школи, і відповідно довелося жити лише на випадкові підробітки, І. Крип'якевич став істориком сучасного дня: збирав оголошення, документи,

відозви 1914–1915 рр., щоб пізніше видати окремою документальною збіркою. Після відступу російської армії у 1916 р. він повертається до філії гімназії, займається газетними підробітками, відшліфовує раніше написані, але не опубліковані через війну військово-історичні розвідки.

Великі роздуми у вченого викликала окупація російським військом Галичини у 1914–1915 рр. І. Крип'якевич як історик, і як очевидець тих подій вирішив узагальнити матеріал про цей трагічний період в книзі “Галичина під час російської окупації. Серпень 1914 – червень 1915”, яка була опублікована в 1915 р. й містить огляд соціально-економічного і культурного життя поневоленого краю під час російської окупації.

4 серпня 1914 р. в Академічному Домі у Львові відбулися збори наддніпрянських політемігрантів, колишніх членів Революційної Української Партії (РУП), на яких засновано Союз Визволення України (СВУ). Його головою обрано Д. Донцова, секретарем В. Дорошенка. Головним політичним постулатом Союз проголосив державну самостійність і соборність України, реалізацію яких пов'язував із поразкою Росії та поваленням царизму. До складу СВУ входили відомі українські громадсько-політичні діячі, в тому числі й І. Крип'якевич [96].

СВУ самостійно та разом із Загальною Українською Радою, створеною 5 травня 1915 р., прагнув забезпечити розвиток національного життя на окупованих землях. У серпні 1915 у Львові було засновано Бюро культурної помочі для українського населення окупованих земель, яке підпорядковувалося вищезгаданим організаціям і займалося налагодженням українського шкільництва, збиранням для нього фондів і загалом культурно-національним життям на Волині та Холмщині. Бюро культурної помочі очолив Іван Крип'якевич. Слід також зазначити, що у містах і в національно свідомих селах потрібно якнайшвидше заснувати народні школи, відкрити українські гімназії, наукові курси для вчителів, відновити діяльність “Просвіти”, поширити кооперативний рух. З цією метою Союз за рекомендацією історика

видав ряд публікацій про Холмщину і Волинь, патріотичні листівки, історичні та політичні книжки про Галичину й західноукраїнські проблеми, інформаційні матеріали для війська і влади. У роки Першої світової війни у зв'язку з перебуванням колеги-історика і бібліотекаря НТШ Івана Кревецького у війську (в Угорщині, Ряшеві, Відні) І. Крип'якевич заміняв його і опікувався цією книгозбірнею[96].

Українське шкільництво на Волині налагоджували Українські Січові Стрільці, яких скерували у лютому 1916 р. до австрійських окружних команд для вербункової акції. І. Крип'якевич розробив для них спеціальну анкету щодо ведення культурно-освітньої праці на цьому терені. Стрільці, об'їжджаючи волинські села, проводили просвітню роботу, виступали перед місцевим населенням, поширювали книжки, газети, засновували школи, а просвітня праця власне й стала їх головною метою.

Важливого значення у національно-культурній праці в зайнятих північно-західних українських областях Бюро культурної помочі надавало церковним справам. У підготовлених І. Крип'якевичем для СВУ, ЗУР і Львівської греко-католицької консисторії меморіалах наголошувалося на необхідності відродження греко-католицької церкви на теренах Холмщини, а в майбутньому – і в окремих місцевостях Литви, Білорусії та Волині. Для цього пропонувалося утворити Комітет для церковних справ окупованих земель, завданням якого була підготовка меморіалу австро-угорському урядові про реституцію (відновлення у правовому та майновому становищі) греко-католицької церкви в Холмщині. Однак втілити в життя ці задуми в той час у зв'язку із зміною геополітичної ситуації не вдалося [88].

Непересічна постать І. Крип'якевича все більше привертає увагу сучасних дослідників. При цьому, передовсім, увага звертається на його внесок у розвиток української історичної науки, що є цілком виправданим. Однак, не менш вагомою була роль відомого вченого в суспільному житті. З початком Першої світової війни, а потім в умовах революції та боротьби за українську

державність, що розгорнулася після 1917 р., І. Крип'якевич зосередився на громадській роботі. У періодичній пресі того часу також з'явилася ціла низка публікацій І. Крип'якевича про становище на окупованих австро-німецькими військами землях Волині та Холмщини [339; 345–346; 353; 355–357].

Можемо з впевненістю стверджувати, що громадська діяльність І. Крип'якевича в роки Першої світової війни, спрямована на національне відродження Волині, набула характеру відчутної планомірної допомоги у розбудові українського шкільництва в краї, гуртувала навколо цього значний гурт галицької інтелігенції, натхненником і невтомним керівником якого він був.

У жовтні 1918 р. історик відвідав неспокійний Київ, якраз напередодні антигетьманського повстання, щоб там отримати затвердження на в. о. професора недавно організованого Кам'янець-Подільського державного університету. Однак цю посаду, через хворобу і громадянську війну, І. Крип'якевич так і не отримав. Під час Української революції знову настала потреба в українських підручниках для новостворених українських шкіл. Тут власне і знадобився десятирічний педагогічний досвід Крип'якевича. 1918 р. була надрукована його “Коротка історія України для початкових шкіл та для першої кляси гімназії”. В роки визвольних змагань побачили світ також “Огляд історії України. Repetitorium для вищих кляс середніх шкіл та вчительських курсів”, белетризовані нариси для школярів “Шляхами слави українських князів” та “Оповідання з історії України для нижчих кляс середніх шкіл”, які відроджували історичну пам'ять народу і піднімали національний дух [313;351].

Після того, як західні землі України захопила Польща, видавничі можливості Науковго товариства ім. Шевченка суттєво погіршилися, і воно не змогло здійснити наміченого раніше плану публікації в черговому томі “Жерел до історії України-Руси” документів з часу національно-визвольної революції українського народу під керівництвом Богдана Хмельницького. Тому І.

Крип'якевич змушений був розпочати друкування універсалів та листів Б. Хмельницького, які він розшукав, невеликими частинами в журналах [11–21].

З 1928 р. І. Крип'якевич був переведений вчителем до гімназії в м. Вонгровці Познянського воєводства за виявлення протесту керівництву гімназії, що утискало українців. Проте Іван Петрович до Вонгровця не поїхав. З 1929 по 1934 рр. він працював учителем гімназії у Жовкві, а в 1934–1939 рр. – у Львові. З 1934 р. він був головою історико-філософічної секції Наукового товариства ім. Шевченка та редактором історичної серії “Записок товариства”. Однією з найбільших його військово-історичних праць цього періоду є “Студії над державою Богдана Хмельницького” [414].

Результати багаторічних досліджень І. Крип'якевича знайшли відображення в його фундаментальних наукових творах: “Велика історія України” (1935), “Історія українського війська” (1936), “Історія української культури” (1937), та “Всесвітня історія” (1938–1939), “Атлас України та суміжних країн” (1937), “Географія України та суміжних країн” (1938). Відзначимо поки що неперевершену “Історію українського війська”, для якої І. Крип'якевич написав перші дві частини: “Військо княжих часів”, “Запорозьке військо” та створив загальну концепцію видання [292–293]. Його концептуальні погляди з історичної науки були орієнтирами у творчості української військової еміграції в Польщі, Чехословаччині, Канаді, США. А його праці впродовж довгого часу були й сьогодні є потужною і непересічною джерельною базою для дослідників військової історії боротьби українського народу за державну незалежність.

У цілому в військово-історичних працях І. Крип'якевича дорядянського періоду зібрано величезний, новий і дуже важливий фактичний матеріал. При цьому проведено велику, копітку роботу в різних архівах по систематизації та оцінці матеріалів по військовій історії України. Що ж стосується оцінок подій і висновків, то вони в ряді випадків вимагають критичного підходу.

Актуальність теми впливає також із завдань дослідження військової історії, особливо тих періодів, коли була втрачена національна державність, але ще зберігалось і продовжувало розвиватися українське військо, історія розвитку якого відбивала поступ суспільства та державне буття народу. Проблеми, поставлені у даному дослідженні, є актуальними для подальшого розвитку як історії українського війська, так і дослідження загальноцивілізаційних процесів у Європі.

Отже, реконструкція загального історіографічного процесу у його історико-регіональному вияві сприятиме підвищенню теоретичного рівня, ефективності й практичної значимості подальших військово-історичних та археографічних узагальнень. Оскільки створення наукової концепції державотворення України сьогодні стає важливим пріоритетом історіографічних досліджень, дана праця набуває не лише наукового, але й суспільно-політичного значення. Однак комплексне опрацювання цієї історіографічної та військово-історичної проблеми лише розпочинається. Суто військово-історичний характер аналіз наукової спадщини, І. Крип'якевича в історичній літературі мають лише фрагменти узагальнюючих праць і окремих статей.

Зв'язок з планами наукових досліджень. Дана робота виконана в рамках науково-дослідних робіт, що проводяться Центром дослідження українсько-польських відносин, відділом наукових та інформативних видань Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України та Науковим товариством ім. Шевченка (Львів).

Мета дисертаційного дослідження – на підставі комплексного наукового аналізу джерел та історіографічного процесу ХХ ст. узагальнити військово-історичні дослідження І. Крип'якевича, автора концепції та керівника першої у національній історіографії “Історії українського війська”. Виходячи з поставленої мети здобувач поставив завдання дослідити творчий доробок

історика, який дає можливість з'ясувати наступні проблеми військової історії України та її Збройних сил:

- рівень військової справи в Київській Русі та Галицько-Волинській державі;
- соціальну базу, склад, чисельність, організацію, бойові можливості запорозьких козаків, дружин українських князів, які комплектувалися в українських землях і переважно з українського населення, а також їх основних супротивників;
- зміни у структурі та організації княжого і козацького війська, їх причини, впливи на запозичення технічних і військово-організаційних новацій;
- питання виробництва, імпорту і експорту озброєння у Східній Європі, у княжий період і новий час.
- застосування українських військ у ході боротьби з іноземною експансією, зокрема в сухопутних та морських випавах, уточнення їх причин, деталей, специфіки стратегії і тактики супротивних сторін;
- порівняння бойового застосування українського війська і кращих європейських армій у різних битвах і воєнних операціях;
- хроніку бойових дій і загалом соціально-політичні процеси на українських землях у роки Першої світової війни;
- перебіг і наслідки українсько-польської війни 1918–1919 рр.
- характеристики основних осіб, які мали вплив на розвиток військової справи і воєнного мистецтва на українських землях.

Об'єкт дослідження – громадсько-політична діяльність І. Крип'якевича у роки Визвольних змагань першої чверті ХХ ст., його творча спадщина з військової історії України.

Предмет дослідження – військово-історичні концепції, схеми і теорії вченого, його участь у військово-політичних подіях Першої світової війни. Насамперед проаналізовано праці І. Крип'якевича про склад, озброєння, структуру, організацію та бойові дії збройних сил України від княжого періоду до новітньої доби першої чверті ХХ ст. Показано, що всі ці компоненти

військової справи розглядаються у порівнянні із збройними силами основних противників та кращими європейськими зразками.

Хронологічно робота охоплює відрізок часу від початку виникнення Київської держави – IX ст., описує період Галицько-Волинського князівства, а надалі добу козаччини. Верхня межа дослідження – XX століття – епоха визвольних змагань українського народу за державність і соборність України, очевидцем і учасником яких був І. Крип'якевич.

Методологічною основою праці стали насамперед принципи історизму та об'єктивності, органічно поєднані зі загальними і спеціальними **методами** наукового пізнання (історіографічного аналізу та синтезу, ретроспективного). Користуючися проблемно-хронологічним методом, удалося уточнити періодизацію життя і творчості вченого в роки Першої світової війни, з допомогою порівняльно-історичного методу здійснено глибокий аналіз опублікованих і неопублікованих документів, праць вченого і встановлено вірогідність тих чи інших фактів досліджуваної проблеми. Історико-генетичний метод допоміг автору розкрити послідовність сутності, функції та зміни реальності, що вивчається, в даному майже тисячолітню військово-політичну історію України. За допомогою функціонального аналізу досліджено взаємовплив систем рівнів, тобто яким чином на наукові концепції життєве кредо, поведінку вченого впливали державний режим, родина, захоплення, друзі, колеги і т. ін. Проблемно-хронологічна побудова праці дозволила виділити вузлові аспекти проблеми, розглянути еволюцію історичних концепцій І. Крип'якевича у зв'язку з соціокультурними умовами стану науки в добу Австро-Угорщини, міжвоєнної Польщі, німецької окупації та СРСР–УРСР. Методика дослідження базується на поєднанні порівняльного, структурно–функціонального, проблемно–хронологічного, аналітичного методів та методів періодизації і класифікації. Зміни в озброєнні, організації та структурі княжого і козацького війська, національних формувань XX ст. розглядаються не ізольовано, а в процесі їх розвитку, в комплексі із

загальними тенденціями та у порівнянні із синхронними в часі цими ж явищами в основних противників та в розвинених країнах Європи. За допомогою системно-функціонального аналізу було проведено дослідження взаємовпливу систем усіх рівнів, у даному випадку – генезу стосунків козаків із сусідами, причин морських і піших походів, еволюцію взаємодії і взаємин козацьких військ з іншими силами та формуваннями українських магнатів, рівень організації, озброєння і бойових можливостей козацького війська. Користуючися проблемно-хронологічним методом, вдалося відтворити хроніку воєнних акцій, створити певну систему причинно-наслідкових зв'язків у їх хронологічному розвитку, виявити співвідношення участі у боротьбі національних та інших формувань у певних часових масштабах. Усі застосовані методи в комплексі дозволили якомога повніше вирішити поставлені проблеми, ідучи від аналізу до синтезу, а також, звертаючися від конкретики до абстрагування і повертаючися від абстрагування до конкретики військово-політичних реалій України.

Наукова новизна дисертації полягає в тому, що її автор на основі творчого доробку І. Крип'якевича запропонував низку нових положень і рішень проблеми дослідження військово-політичної історії України. На відміну від попередників, які недостатньо приділяли уваги військово-історичним дослідженням І. Крип'якевича, дисертант уперше комплексно виокремив означену низку малодосліджених проблем з різних військово-політичних подій, розглянув їх в динаміці, ввів до наукового обігу низку раніше невикористаних або маловикористаних джерел, порівняв стан військової справи в Україні з іншими сусідніми державами і кращими європейськими зразками. На основі узагальнень праць І. Крип'якевича в дисертації дістали подальший розвиток і конкретизацію факти, висновки і узагальнення, які мають практичне і теоретичне значення для дослідження військової історії України XI–XIV, XV–XVII, XX ст. Праця насичена значною кількістю подій, сюжетів, уточнень та історіографічних узагальнень, які

дозволяють об'єктивно оцінити різні явища української та європейської історій. Відповідно, узагальнено військово-історичні концепції, схеми і теорії вітчизняної історіографії, визначено перспективні напрямки подальших наукових розвідок з історії Збройних сил України.

Теоретичне і практичне значення дисертації полягає в тому, що її висновки і основні положення узагальнюють історичний досвід націотворення в умовах зовнішньої експансії, а також його історіографічні інтерпретації І. Крип'якевичем, сучасниками і послідовниками вченого. Її матеріали можуть бути використані при написанні нових узагальнюючих праць з історії України та її війська, українсько-польських відносин, читанні нормативних і спеціальних курсів у військових навчальних закладах, а також у поширенні вироблених здобувачем напрямків і методів на дослідження рівня військової справи в різних хронологічних періодах української та європейської історій.

Особистий внесок здобувача полягає в узагальненні схем і розвитку історико-наукових знань про розвиток військової справи в Україні за матеріалами військових досліджень І. Крип'якевича – фундатора української військово-історичної науки. Зібрано та проаналізовано також дослідження вітчизняних і зарубіжних істориків із головних проблем військової справи на українських землях. На основі праць І. Крип'якевича з'ясовано склад, характеристики і стан основних видів захисного і атакуючого озброєння, яке застосовувалося у військах українських князівств і козацькій армії, прослідковано напрямки і час запозичень. За матеріалами праць висвітлено зміни у структурі та організації війська, їх причини, впливи та запозичення таких змін. За матеріалами праць І. Крип'якевича та його послідовників зроблено порівняння бойового застосування українських військ і кращих європейських армій.

Основні результати дисертаційної роботи апробовані автором у чотирьох публікаціях у фахових виданнях, наукових конференціях: “Україна у Першій світовій війні” (Львів, 2005) , “Збройні сили України: історія та

сучасність” (Львів, 2006), на методологічних семінарах Інституту українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України (2006).

Публікації. Результати дослідження викладені у статтях:

1. Кондрач Я. Наукова діяльність Івана Крип’якевича в період Першої світової війни // Військово-науковий вісник. – Вип. 7. – Львів: ЛВІ, 2005. – С. 88–95.

2. Кондрач Я. Організація і соціальна база війська княжої доби: студії Івана Крип’якевича // Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей історичного факультету Волинського університету. – Вип. 10. – Луцьк, 2005. – С. 6–11.

3. Кондрач Я. Студії Івана Крип’якевича з історії війська і військової справи доби на тлі європейської історіографії // Наукові записки: Історія. – Вип. 1. – Тернопіль, Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка, 2006. – С. 245–251.

4. Кондрач Я. Іван Крип’якевич як фундатор української військово-історичної науки // Вісник Національного університету “Львівська політехніка”. Держава та армія. – № 571. – Львів, 2006. – С. 148–154.

Структура роботи підпорядкована поставленим меті та завданням. Дослідження складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків і списку використаних джерел та літератури (875 позицій). Основний текст дисертації становить 162 сторінки, а загальний обсяг – 228 сторінок.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА

У нагромадженні знань про наукову і громадсько-політичну діяльність І. Крип'якевича можна виділити три історіографічні періоди. Перший охоплює дорадянську добу – 10–30-і роки ХХ ст., коли з'явилися перші згадки (рецензії) про праці вченого та позитивні відгуки в листуванні з колегами (М. Грушевським, І. Раковським, С. Томашівським, І. Кревецьким) [61–64].

Другий історіографічний період – 40-і – кінець 80-х років ХХ ст. Вітчизняна історіографія, сповідуючи марксистську методологію дослідження, фактично ігнорувала узагальнюючі праці І. Крип'якевича, присвячені Українському війську, його національним традиціям. Утім, погляди І. Крип'якевича на українську військову історію княжої доби залишалися пануючими серед українських воєнних істориків. Студії його сучасників Г. Смольського, М. Дужого, А. Добровольського, В. Довженка, І. Дзябко та Л. Ситенко, О. Силина та інших тільки доповнювали висновки І. Крип'якевича [577–581; 780; 789–790].

Третій історіографічний період започатковано наприкінці 80-х – початку 90-х років ХХ ст. Окремі аспекти наукового доробку І. Крип'якевича актуалізувалися в бібліографічних нарисах і статтях Я. Дашкевича, Я. Ісаєвича, Л. Винара, С. Білоконя, Б. Грабовецького, З. Кісіль, І. Патера, Б. Якимовича, надрукованих уже після 1991 р. [519; 546; 569; 6074 614]. Більшість з них увійшли до наукового збірника “Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, культурі” (2001), який видав Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України [610]. Праці І. Крип'якевича широко використовують науковці-медієвісти та краєзнавці Львівського, Київського, Прикарпатського національних університетів, а також Інституту історії України НАН України, зокрема при підготовці двохтомника “Історія українського козацтва” (2005–2006) [628].

Новітні дослідження медієвістів Я. Ісаєвича, М. Котляра, Л. Войтовича, О. Апанович, враховуючи нові архівні знахідки і праці насамперед російських та польських військових істориків, також базуються на концепціях І. Крип'якевича [487–489; 524–526; 672–673]. І зараз, незважаючи на деякі аспекти, які викликають заперечення у світлі поглядів історіографії початку ХХІ ст., праці І. Крип'якевича залишаються повними і об'єктивними дослідженнями військової історії княжої доби та козаччини.

Не втратила актуальності для науковців й фундаментальна робота “Історія українського війська”, підготовлена галицькими і наддніпрянськими істориками на чолі з І. Крип'якевичем у 1936 р. і перевидана у 1992 р. у Львові. В ній зібрано і проаналізовано значний документальний матеріал, від княжої доби до новітнього часу. Її доповнює фундаментальна праця Івана Крип'якевича “Богдан Хмельницький”, яка побачила світ 1954 р., а вдруге у виправленому та доповненому варіанті 1990 р., де академік показав складність військово-політичного становища України у ХVІІ ст. [174–175].

Значний фактичний матеріал по даній проблемі І. Крип'якевич почерпнув із архівів України, Росії, Польщі, а також збірників документів, виданих в кінці ХІХ – першій половині ХХ ст.

Історія України, за визначенням Івана Крип'якевича, є “у загальній мірі історією воєн та історією війська” [294. С. 3]. Це підтверджує ціла низка його спеціальних досліджень [292; 301; 281; 210; 297] і науково-популярних праць [305; 306; 310; 311; 317; 2584 215], присвячених історії українського війська. Так, до княжої доби історик відніс час ранніх племінних князівств, Київської Русі й удільних князівств (до рубежа ХV–ХVІ ст.), тобто період, коли князівства були головними політичними структурами суспільства (як прийнято в новіших працях, зокрема другому томі „Історії української культури” та інших узагальнюючих працях [302; 355; 351]). Сам І. Крип'якевич також сприйняв схему М. Грушевського, за якою Київська доба змінилася Галицько-Волинською, а потім Польсько-Литовською добою.

Дисертаційне дослідження підтвердило, що студії І. Крип'якевича з військової історії княжої доби були першими в українській історіографії. Жоден з українських істориків до нього не зробив подібних намагань, рахуючи навіть вчителя І. Крип'якевича Михайла Грушевського. Погляди І. Крип'якевича на українську військову історію княжої доби надовго залишалися пануючими серед українських військових істориків. Дослідження його сучасників Г. Смольського [789], М. Дужого [590], А.Добровольського [578], В. Довженока [579–581], І. Дзябко та Л. Ситенко [577], О. Силина [780] та інших тільки доповнювали висновки І.Крип'якевича.

Загалом українська історіографія мало займалася дослідженням військової справи княжої доби. Історико-археологічні дослідження львів'янина М. Рожка охоплювали тільки незначні фрагменти – наскальні фортеці і карпатську лінію оборони [770–772]. Новіші дослідження Л.Войтовича, враховуючи праці насамперед російських та польських військових істориків, також базуються на працях І. Крип'якевича [524–526]. Не уникнув цього і киянин М.Котляр [672]. І зараз, незважаючи на деякі аспекти, які викликають заперечення у світлі поглядів історіографії початку ХХІ ст., праці І. Крип'якевича залишаються найбільш повними і об'ємними дослідженнями з військової історії княжої доби.

Серед численних публікацій, присвячених військовим фортифікаційним спорудам, обов'язково слід виділити доробок академіка АН УРСР Івана Крип'якевича, автора загальновідомої праці “Історичні проходи по Львові”(1934) [276], редактора однієї з найкращих колективних робіт з історії оборонних споруд міста – “Нарисів історії Львова”(1956) [337] та інших. Зазначимо неоцінено високий внесок І. Крип'якевича у розробку питань історії західноукраїнських земель, про що зауважено його учнем Я.Дашкевичем [569–571]. Саме з ініціативи і під редакцією директора Інституту суспільних наук АН УРСР почав виходити щорічник “З історії західноукраїнських земель”. Серед дослідників військово-політичної історії

інших давніх галицьких міст відзначимо доробок молодого тоді краєзнавця Я. Ісаєвича, учня І. Крип'якевича [613–618].

Перші історіографічні огляди, які з'явилися на рубежі XIX–XX ст., започаткували узагальнення проблем військової історії України, насамперед козацької доби, і опосередковано проблематики національно-визвольного руху XIX – поч. XX ст. Серед них насамперед відзначимо огляд історіографічної спадщини XIX– поч. XX ст., який дав І. Крип'якевич, зокрема робіт Д. Бантиш-Каменського, М. Маркевича, М. Максимовича, М. Костомарова, П. Куліша та інших з даної проблематики. Автор відзначив заслугу першого у поданні великої кількості фактів; другого – у приділенні уваги українській шляхті в будові держави за Б. Хмельницького; третього, як аналітика; четвертого, як “синтетика”, та критикує П. Куліша за його надто різкі погляди на Хмельниччину – як руйнівну силу. І. Крип'якевич пояснив зміну поглядів дослідника (від розуміння соціальних і національно-релігійних причин повстання, до їх критики) тим фактом, що П. Куліш у 1864 р. отримав державну посаду “директора духовних справ у Варшаві” [430].

Відзначимо також ранні розвідки молодого члена НТШ Івана Крип'якевича про галицькі повстання XV–XVI ст., зокрема про повстання Мухи, який “вперше підняв рух проти Польщі” [206], та соціально-правове становище українців [318]. На відміну від досвідченого М. Грушевського дослідник-початківець вважав, що у XV ст. в Галичині для українського міщанства ряду спеціальностей існували певні залишки прав, а щодо української шляхти, то тільки одиниці не були байдужі до національно-визвольних рухів [291. С. 17].

Певну увагу І. Крип'якевич приділив збройному повстанню 1648 р. під керівництвом С. Височана в роботі “Історія козащини”, опублікованій у Львові 1922 р. [277. С. 45–46]. Невдовзі, у 1929 р., вийшла розвідка І. Крип'якевича “З історії Гуцульщини”, в якій подано нарис історії

покутського опришківства від кінця XV ст. і аж до занепаду в австрійські часи [252].

У “Студіях над державою Б. Хмельницького”, що вийшли в 151 томі Записок НТШ у 1931 р. (якраз у час польської пацифікації українських сіл), Іван Петрович розмірковував над політичною програмою Б. Хмельницького, яка, на його думку, після першого вдалого походу в Галичину включила цей край аж до Львова, Холма і Галича до козацької держави [414. С. 11–150]. Михайло Грушевський у цей час проживав в УРСР і тому не міг так відверто, як його талановитий учень – гімназійний педагог, писати про державно-сборницькі устремління галичан і наддніпрянців.

Проблематика національно-визвольних змагань, а особливо збройних формувань в Галичині XV–XVIII ст., знайшла відображення в уже згаданому збірнику наукових праць “З історії західноукраїнських земель”, підготовленому науковцями Інституту суспільних наук АН УРСР, яким керував І. Крип’якевич. Зокрема, В. Грабовецький проаналізував організацію, характер, наслідки народної боротьби в Україні протягом 1648 р., показав тісний зв’язок її з козацькими рухами [549. С. 16–25]. При цьому значну увагу приділено опришківським рухам першої половини та середини XVIII ст., розкрито їх причини, перелічено загони та їхніх керівників, проаналізовано судові процеси над повстанцями [547. С. 25–36]. Історією оборонних споруд галицьких міст XVI–XVIII ст., зв’язками запорозького козацтва з братами, бойовими клейнодами козаків займався Ярослав Ісаєвич, учень І. Крип’якевича (і син Д. Ісаєвича, секретаря М. Грушевського в добу УНР) [613–617]. В доробку теперішнього директора Інституту українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України є праці присвячені Львову та Львівщині в період Хмельниччини [618. С. 145–149].

Процес колонізації прикарпатських теренів шляхетською Польщею, суспільно-політичне і правове становище галичан знайшли ґрунтовне відображення в 30-х роках у працях Івана Крип’якевича, на той час викладача

польської гімназії. Історик уже тоді зауважив, що поляки в перші роки підкорення краю проводили досить обережну політику, рахуючись з настроями населення. Проте це не перешкоджало шляхті швидко поширювати польсько-німецьку колонізацію; по містах заводили польське і німецьке право [290].

Уже згадану “Історію українського війська” (підготовлена галицькими і наддніпрянськими істориками на чолі з І. Крип’якевичем у 1936 р. і перевидана 1992 р. у Львові). Її доповнює фундаментальна праця Івана Крип’якевича “Богдан Хмельницький”, яка побачила світ 1954р., а вдруге у виправленому та доповненому варіанті 1990 р. [174–175] У ній академік доводить, що звістка про блискучу перемогу загонів Б. Хмельницького під Пилявцями призвела до спалаху великих повстань в Руському воєводстві. Селянський рух набув широкого розмаху на території на південь від Дністра – так виділено епіцентр народних повстань у Галичині. І. Крип’якевич об’єктивніше, на відміну від Гербільського охарактеризував соціальну базу повсталих: головна і вирішальна сила – селянство, поряд з ним численними учасниками визвольної збройної боротьби були міщани, охоче до них приєднувалася дрібна шляхта. Відзначено активну участь православного духовенства, на підтвердження чого наведено кількісні дані актових книг Руського воєводства [547. С. 25–36]. В описі воєнної організації повстанців автор вичленив основну рису тактики: виступи рідко готувалися, але частіше вони викали стихійно, непослідовно [549]. Відзначено спроби координації воєнних операцій селянських загонів із козаками. Нагадаємо і те, що у своїх ранніх розвідках, зокрема статті “Студії над державою Б. Хмельницького”, І.Крип’якевич висловив думку, що у Б. Хмельницького після походу в Галичину визрів намір визволити цю територію з-під влади Польщі і приєднати до козацької України. Для розвитку молодого української держави, вважав історик, ці землі мали першорядне значення. Але ці здобутки щодо Галичини були нетривкими і, висловив свою думку історик, козацька держава

задовільнилася кордоном на Случі – козацькій лінії [414. С. 111–151]. Дослідник звернув увагу також на збройне повстання Семена Височана, якого вважав шляхтичем, що здавна не любив польських панів [277. С. 136]. Зборівську битву 1649 р. І. Крип'якевич назвав зворотньою точкою у відносинах між Україною та Польщею, що дала Українській козацькій державі [247. С. 334–337].

Заслужують на увагу праці І. Крип'якевича по українській історіографії, в яких стверджується: друга половина XVI–XVIII – час великої соціальної, національно-визвольної боротьби українського народу проти іноземної експансії, що відображена в пам'ятках усної народної творчості, літературі, літописах, різного роду хроніках та історичних дослідженнях. Час написання козацьких літописів, а також різного роду хронік І. Крип'якевич назвав добою української козацько-старшинської історіографії, в яких висвітлено важливі події тих часів і з точки зору ідеології тогочасних освічених верств козацтва, старшини і духовенства. Автор вважав, що в історіографії України до XIX ст. критика віднайдених джерел і науково-критичний підхід до них майже відсутні. Подано також огляд головних письмових пам'яток й у загальних рисах з'ясовано історичні погляди їх творців. Проаналізувавши розвиток вітчизняної історичної думки, І. Крип'якевич не обминув західноукраїнську історіографію, яка до XVIII ст. подана у вигляді коротких характеристик західноукраїнських історико-літературних пам'яток поряд з українським матеріалом. Проаналізовано “Львівський літопис”, автором якого був Михайло Гунашевський, що служив канцеляристом в генеральній гетьманській канцелярії і був свідком та учасником Визвольної війни.

Водночас І. Крип'якевич зробив огляд історіографії військово-політичних проблем Хмельниччини [174–183]. Він вважав, що в дослідженнях Миколи Костомарова постать гетьмана закривають народні рухи. Критиковано й Пантелеймона Куліша, який не побачив у великому русі середини XVII ст. подвижників і героїв духу [680–681]. І. Крип'якевич вважав, що і Володимир

Антонович недооцінив діяльність Богдана Хмельницького [475–482]. Зауважив І. Крип'якевич й суб'єктивність поглядів у свого наставника, академіка Михайла Грушевського, який прикривав державницькі ідеї Б. Хмельницького [554–560]. Водночас дано високу оцінку творцю державницького напрямку в українській історії В'ячеславу Липинському, в працях якого Б. Хмельницький виступив визначним організатором української держави, великим політиком і патріотом. Особливо відзначив І. Крип'якевич здобутки свого старшого товариша, теж галицького історика Степана Томашівського (тривалий час працював у Києві), який зумів побачити в Хмельницькому великого політика, що виходив з реальних обставин, а тому і не робив кроків, що могли б привести величезний козацький рух до поразки [807–811]. Дослідник погоджується з С. Томашівським щодо зваженості дій Б. Хмельницького восени 1648 р. на західних землях України, які зводилися до того, щоб, по-перше, нагнати страху на Варшаву і зробити її податливою до поступок; по-друге, уникнути небезпеки зимової компанії; по-третє, зайнятися потребою державного будівництва великого звільненого краю. І. Крип'якевич також високо оцінив роботу старшого колеги – Мирона Кордуби (тривалий час працював професором Варшавського університету) який, на його думку, систематично і ґрунтовно описав різні сторони, як і державного, так і воєнного життя України XVII ст., зібрав по цій проблемі картотеку [668–669]. До речі, праці авторитетного науковця І. Крип'якевича сповна використовувалися у 40–80-ті роки діаспорними істориками Німеччини, Франції, Великобританії, США, Канади.

Сучасна польська історіографія дуже повільно відходить від традиції попередників XIX – поч. XX ст., а тому не поділяє багатьох думок І. Крип'якевича. Автори “Історії Польщі” (А. Дибковська, М. Жарин, Я. Жарин) вважають: що причини Хмельниччини не політичні, а матеріальні – невдоволення демобілізованих козаків, що позбулися королівської платні й трофеїв [589. С. 122–123].

Януш Качмарчик (Ягеллонський університет, м. Краків), дослідник постаті Богдана Хмельницького [637], поставив перед собою цілий ряд питань: чого прагнув гетьман Б. Хмельницький, починаючи повстання; яку мету ставив перед собою і чим керувався приймаючи ті чи інші рішення, наслідки яких не раз на цілі століття вирішували долю України. Робота написана на великому джерельному матеріалі, зокрема з використанням й українських архівів, студій І. Крип'якевича. Причини козацького повстання 1648 р. автор традиційно бачить в економічних суперечностях, які наростали в Україні. Історик визнав: ріст великих магнатських латифундій привів до того, що магнати абсолютно не рахувалися з настроями і можливостями селян. Головною причиною погіршення матеріального становища українських селян він вважає систему оренд, оскільки орендарі, розуміючи тимчасовість свого панування, брали від підлеглих максимум відсотків і то в деже короткий термін. Наступною причиною повстання Б. Хмельницького автор вважав релігійний фактор [637. С. 52–55].

Таким чином, більшість польських дослідників, особливо довоєнного часу, упереджено і однобічно оцінюють національно-визвольні рухи українців, а їх причини зводять до морально-психологічних особливостей, жадоби до наживи, низької культури. Сучасна польська історіографія, нарешті, услід за І. Крип'якевичем визнає наявність соціальних і релігійних суперечок, що привело до Хмельниччини.

Дисертант проаналізував й доробок вченого, присвячений Українським визвольним змаганням першої чверті ХХ ст, зокрема Першій світовій війні, бойовому шляху легіону УСС і Галицької армії [401–403]. Важливим джерелом до аналізу творчості І. Крип'якевича стали праці його учнів та послідовників у Львові, Києві, Івано-Франківську та інших містах. Всі вони особливо відзначають вклад вченого в дослідження військово-політичних проблем України ІХ –ХVІІ ст. А особливу інформаційно-аналітичну цінність становлять праці вченого, присвячені Визвольним змаганням ХХ ст.

Значний фактичний матеріал по даній проблемі І. Крип'якевич почерпнув із збірників документів, виданих в кінці XIX – поч. XX ст. [107–110; 114–115]. Зокрема, важливі документи з історії козацтва вміщено в збірниках документів, виданих у 40–60-их роках XX ст. до їх упорядкування залучався й І. Крип'якевич. Для підтвердження чи спростування тих чи інших поглядів істориків автором дисертації використано архівні документи з Центрального державного історичного архіву України у м. Львові: фонди 146 (Галицьке намісництво 1900–1921.), 174 (Екзаменаційна комісія для кандидатів на вчителів середніх шкіл, м. Львів 1850–1918), 175 (Державна екзаменаційна комісія для кандидатів на вчителів середніх шкіл, м. Львів. 1850–1918), 179 (Кураторія Львівського шкільного округу, м. Львів), 309 (Наукове товариство ім. Шевченка у Львові), 310 (Український університет у Львові), 328 (Редакція “Українська загальна Енциклопедія”, м. Львів), 352 (Збірна станція УСС, м. Відень), 353 (Легіон Українських Січових стрільців, м. Львів), 357 (Крип'якевич І. – професор, історик), 358 (Шептицький Андрій), 359 Назарук (Осип – громадський діяч), 360 (Старосольський – адвокат), 361. (Крушельницький А. – український письменник)), 362 (Студинський К. – академік), 364 (Лукань Степан – священник), 365 (Дорошенко Володимир Вікторович 1879–1963 рр.), 368 (Томашівський Степан – історик), 379 (Мочульський М. – адвокат), 388 (Андрусак М. – бібліотекар НТШ), 391 (Загальноукраїнська культурна рада, м. Відень), 395 (Бюро культурної допомоги для українського населення окупованих земель, м. Львів), 401. (Редакція журналу “Літературний науковий вісник”), 402 (Редакція журналу “Стара Україна” Львів), 451 (Греко-католицька богословська академія у Львові), 581 (Календар документів про діяльність урядів та армії УНР та ЗУНР), 684 (Протоігумени монастирів товариства Василя у Львові), 736 (Товариство українських наукових викладів ім. Петра Могили), Ф. 747 (Управління начальника гарнізону російських військ, м. Ряшів), Ф. 779 (Редакція газети “Діло”. 1912–1939), 786 (Редакція календаря–альманаху

“Дніпро”, Львів (1922–1935 рр.), 834 (Українське студентське товариство Січ) [80–106].

Серед них найціннішим фондом став 357 (Крип’якевич І. – професор, історик). У ньому є авторські статті з військової історії України, хроніка історично-філософічної секції НТШ (1894–1913), а також виписки з архівних документів до історії фортифікаційних споруд міст і сіл, зокрема Жовківщини. Матеріали службової і громадської діяльності, листи від товариства “Просвіта”, видавництв, редакцій та інших установ і організацій про співпрацю. Зберігається також карта західної межі розселення українців у XVI ст., листи М. Андрусяка, В. Біднова, І. Борцака, М. Грушевського, П.Домбковського, Д. Дорошенка, М. Кордуби, І. Лоського, С. Наріжного, Л.Окиншевича, Д. Олянчина, В. Панейка, Є. Перфецького, Ф. Савченка, В.Січинського, С. Томашівського, І. Филипчика. Оскільки основна частина архіву І. Крип’якевича зберігається у родині сина вченого Романа Івановича, тому у фонді представлена незначна кількість рукописних праць І.Крип’якевича. Серед них особливо відрізняється рукописний фрагмент “Історія українського війська” [88].

Не менш цінним є ф. 395 (Бюро культурної допомоги українського населення окупованих земель; очолював І. Крип’якевич). Так у справі № 4 є меморандум про стан культурно-освітньої роботи серед українського населення Холмщини та Волині, окупованих німецькими військами, та пропозиції щодо організації шкільного навчання у цих областях, складені головою бюро І. Крип’якевичем у 1915–1916 рр. У справі № 6 зберігаються листи підпоручика легіону УСС Г. Мартинця голові бюро І. Крип’якевичу про організацію шкільної справи у Володимирі-Волинському повіті. У справі № 10 зібрано листи сотника полку УСС Д. Вітовського начальнику Збірної станції Січових стрільців та голові бюро І. Крип’якевичу про відкриття українських шкіл та стан культурної роботи серед українського населення Ковельського округу. У справі № 12 виявлено листування І. Крип’якевича з учителями, що

перебували уполку УСС, установами, товариствами про стан культурної роботи в напрямі українського шкільництва на Волині, укомплектування, призначення на посади вчителів, асигнування коштів та ін. У справі № 18 є листи учителів українських шкіл на Волині, інтернованих українців таборів голові бюро І. Крип'якевичу, редакціям періодичних видань, книгарні ім. Шевченка про забезпечення, надсилання матеріалів з історії України, календарів, підручників, часописів та інших матеріалів.

Загальнодержавну цінність становить родинний архів Івана Крип'якевича, який зберігся до наших днів, але довгий час був закритий для громадськості. У 2001 – 2005 рр. археограф Ярослав Федорук описав і впорядкував цей фонд і видав “Інвентарний опис архіву Івана Крип'якевича” [471]. Архів містить унікальні матеріали, пов'язані з життям і творчістю академіка Івана Крип'якевича. Документи архіву засвідчують широту його наукових інтересів – епоха Київської Русі й Галицько-Волинського князівства, Хмельниччина, історія Львівської Русі XVI–XVIII ст., спеціальні історичні дисципліни, історія Холмщини та багато інших проблем. Архів І.Крип'якевича – важлива збірка джерел для вивчення військової історії, української науки, спеціальних історичних дисциплін. На теперішній час в домашньому архіві Івана Крип'якевича є 386 папок (№ 1–391) з документами і матеріалами, посортованими у переважній більшості самим Іваном Петровичем і частково Богданом Івановичем.

Особливо цінними і ґрунтовними з точки зору військово-історичної науки є матеріали папок: № 13 (Київська Русь – військо. Матеріали), № 25 (Богдан Хмельницький. Монографія (часопис). З примітками І. Л. Бутича), № 36 (Богдан Хмельницький. Повстання – воєнні події (матеріали)), № 40 (Богдан Хмельницький. Військо (матеріали)), № 58 (Запорізьке Військо, військові матеріали), № 59 (Запорізьке Військо 2 половини XVII ст. (архіви, виписки), № 60 (Флот України (матеріали), № 69 (Галицько-Волинське князівство (виписки), № 71. Галицько-Волинське князівство (рукопис 2), 1957), № 83

(Городища і бойовища Галичини), № 124 (Зборів. Зборівська битва 1649 р.), а також низка інших.

Отже, джерельною базою дисертації є цілий комплекс історичних документів, архівних і нарративних, з допомогою яких було вивчено і реставровано життєвий шлях ученого, його військово-історичну спадщину. Провівши значну евристичну роботу дисертант виявив великий за обсягом архівний матеріал, що дозволив достатньо повно розкрити окреслену проблему. Зазначимо, що були певні труднощі і з виявленням робіт ученого, і з установленням окремих фактів його біографії, особливо через розпорошеність матеріалів ученого по різних архівосховищах і бібліотеках.

Щоправда, збережені документи мають свою специфіку. Вивчивши їх, зроблено висновок, що в умовах радянського режиму, щоб запобігти репресіям, учений змушений був свідомо приховувати своє походження з священицької родини (а не зі службовців, що його батько був духовною особою, а не вчителем), свою суспільно-політичну діяльність, офіційні посади і нагороди, які він отримав в дорадянські часи [79]. Тому наявні документи іноді містять ряд неточностей, протиріч, свідомого замовчування чи свідомих вигадок і часом важко встановити, перевірити чи датувати той чи інший факт, якщо під рукою немає іншого, нейтрального джерела. Отже, у дисертації вперше зроблено спробу проаналізувати літературу на воєнну тематику, вивчити документи до його біографії. Використавши переважну більшість доступних матеріалів, встановлено багато нових фактів з військової історії України, показано домінуючу роль І. Крип'якевича в науковому і суспільно-політичному житті, що його оточувало, зроблено спробу синтетичного аналізу його творчого доробку у галузі військово-історичних студій, складено найповнішу на сьогодні бібліографію з даної проблематики і хронологію його життя та діяльності. Також досліджено маловідому раніше не лише наукову, а передовсім громадсько-політичну діяльність І. Крип'якевича, яка мала яскраво виражений національно-визвольний характер [28–37].

Структура дисертаційної праці визначена основними віхами в житті та діяльності вченого. Окрім передмови, вона складається з чотирьох основних розділів, поділ на які відповідає тим визначальним суспільно-політичним реаліям, що оточували І. Крип'якевича.

Як бачимо, останнім часом значно посилюється науковий інтерес до життя та праць визначних діячів української історичної науки, діяльність яких у попередні роки замовчувалася, або на її дослідження було накладено табу. Українські вчені вже значною мірою вивчили життя і діяльність Дмитра Багалія (В. Кравченко), Олександра Оглоблина (Л. Винар, І. Верба), Наталії Полонської-Василенко (І. Верба, В. Ульяновський), Михайла Слабченка (А. Санцевич, В. Заруба, С. Водотика), Дмитра Яворницького (С. Абросимова), Івана Огієнка (В. Ляховицький), ціла група дослідників працює над науковою біографією Михайла Грушевського. Дослідження названих авторів мають форму історико-біографічних дисертацій, монографій, нарисів, портретів чи життєпису.

Своє місце має посісти в цьому ряду і наукова біографія Івана Крип'якевича, який теж належить до названої плеяди істориків і громадсько-політичних діячів. Але стан наукової розробки теми життя, наукові і суспільно-політичної діяльності І. Крип'якевича, з огляду на його значення для історії України, є незадовільним, хоча останнім часом і досягнуто певних успіхів.

Не менш важливими у висвітленні військово-історичних поглядів І. Крип'якевича є спогади його учнів, послідовників та дослідників його діяльності [570–572; 615–618].

Найголовнішим доробком науковця І. Крип'якевича, все ж таки, була загальна схема українського історичного процесу в його хронологічному, тематичному та географічному вимірах, показ стану українського війська за державно-політичними формаціями. Діяльність І. Крип'якевича формувала історичну свідомість народу й спонукала до активної і плідної праці нове

покоління військових істориків України. Його доробок має чималий патріотичний заряд і для нинішніх солдат і офіцерів Збройних сил України.

РОЗДІЛ 2. АНАЛІЗ ВІЙСЬКА КНЯЖОЇ ДОБИ

2. 1. Студії І.Крип'якевича з історії війська і військової справи княжої доби на тлі розвитку європейської історіографії

І.Крип'якевичу належить ціла низка спеціальних досліджень [292; 301; 281; 210; 297] і науково–популярних праць [305; 306; 310; 311; 317; 2584 215] присвячених історії українського війська і військової організації княжої доби. До княжої доби ми відносимо період ранніх племінних князівств, Київської Русі й удільних князівств (до рубежа XV–XVI ст.), тобто період, коли князівства були основними політичними структурами суспільства (як прийнято в новітніх працях, зокрема другому томі „Історії української культури” та інших узагальнюючих працях) [621]. Сам І. Крип'якевич приймав схему М. Грушевського за якою Київська доба змінилася Галицько-Волинською, яку змінила Польсько-Литовська доба.

Дослідження І. Крип'якевича з військової історії княжої доби були в українській історіографії піонерськими. Ніхто з українських істориків до нього не здійснював подібних спроб, включаючи М. Грушевського. Погляди І. Крип'якевича на українську військову історію княжої доби надовго залишалися пануючими серед українських істориків. Дослідження його сучасників Г. Смольського [789], М. Дужого [590], А. Добровольського [578], В. Довженка [579–581], І. Дзябко та Л. Ситенко [577], О. Силина [580] та інших тільки доповнювали висновки І. Крип'якевича. Багато вчених просто переказували і цитували його праці з цього питання.

Загалом українська історіографія дуже мало займалася дослідженням військової справи княжої доби. Історико-археологічні дослідження львів'янина М. Рожка охоплюють тільки незначні фрагменти – наскальні фортеці і карпатську лінію оборони. Новітні дослідження Л. Войтовича, враховуючи праці насамперед російських та польських військових істориків, також базуються на працях І. Крип'якевича [524–526]. Не уникнув цього і

княгинин М. Котляр [672]. І зараз, незважаючи на деякі аспекти, які викликають заперечення у світлі поглядів новішої історіографії, праці І. Крип'якевича залишається найбільш повними і об'ємними дослідженнями з військової історії княжої доби.

В російській історіографії, сучасній І. Крип'якевичу, військова історія княжої доби також не була дослідженою. Першу спробу подати узагальнену картину зробив С. Соловйов [790–792]. Російські військові історики довгий час просто не зауважували військової історії княжої доби, вважаючи, що нічого цікавого і вартого уваги тоді не відбувалося, а сам розвиток військової справи проходив під абсолютним впливом спочатку вікінгів та Візантії, а пізніше – монголів. Це стосується праць Г. Антоновського [486]; Т. Мальгіна (1752–1819), якому належить перша спроба створення загальної праці з російської військової історії [714]; Г. Мягкова [730]; одного з найбільших російських військових істориків генерала від інфантерії князя М. Голіцина (1809–1892) [534–535]; генерала від інфантерії Г. Леєра (1829–1904) [696] та інших. Тільки, починаючи від праць українця за походженням генерал-лейтенанта Модеста Богдановича (1805–1882) з'явилася тенденція пошуків елементів самобутності у розвитку військової справи середніх віків [508].

Взагалі з українського дворянства походили всі чільні військові історики, які торкалися цього періоду. Генерал від інфантерії А. Пузиревський (1845–1904) у своїх працях зачепив основні проблеми історії військової справи княжої доби (рівень озброєння, комплектацію, чисельність, організацію війська, його бойового застосування та участі у різних війнах [753–754]). Але власне домонгольському періоду він приділив мінімум уваги, зупинившись побіжно тільки на деяких моментах. Більшість князів-полководців він взагалі не згадував (в т. ч. І Олександра Невського, якого радянські військові дослідники цінували чи не найбільше). Святослава Ігоревича оцінював на підставі заключень візантійського хроніста Льва Диякона.

Генерал-майор Дмитро Масловський (1848–1894) також невисоко оцінював рівень військової справи у домонгольський період. Певні прогресивні зміни він бачив тільки як наслідок монгольського впливу, а справжній розвиток військової справи – тільки з початків петровської епохи [717]. Працюючи з багатими документами XVIII-XIX ст., російські військові історики, на відміну від І. Крип'якевича, не любили аналізувати такі джерела як літописи. Почасти тому у своєму докладному аналізі походу війська Дмитра Донського Д. Масловський не помітив активної участі чернігівських дружин та інших військ з Південної Русі [718. С. 207–238].

Генерал-лейтенант Микола Міхневич (1849–1927) глибше вникнув у суть проблеми, вперше запропонувавши порівняльний аналіз рівня підготовки, озброєння та організації військ, взявши за базу порівняння кращі європейські зразки [721–723].

Його висновки повністю прийняв один з найбільших російських воєнних істориків генерал від інфантерії Олександр Мишлаєвський (1856–1920). Але в солідних і товстих працях О.Мишлаєвського не знайшлося місця подіям з військової історії княжої доби. Відлік російського військового мистецтва Мишлаєвський починав з петровської доби.

Генерал-лейтенант Олексій Байов (1871–1935), професор військової історії Академії генерального штабу, на відміну від своїх російських колег відводив військовій справі княжої доби досить поважне місце в рамках військової історії Росії, енергійно відстоював право на існування окремої кафедри російського військового мистецтва. Але і у його працях цей період займає незначне місце [491–493], немає згадок на праці І. Крип'якевича.

Ще менше уваги йому приділено у фундаментальних дослідженнях П. Гейсмана [532–533]. Ця ж тенденція збереглася і у колективній монографії з історії російської армії, авторами якої були О. Байов, А. Єлчанінов, А. Зайончковський, М. Міхневич, В. Никольський, М. Орлов, А. Свечин, М.

Янушкевич та ін. [631], та у військових енциклопедіях, виданих Генштабом Росії під редакцією Генріха Леєра [591] та військовими товариствами [521].

На жаль Іван Крип'якевич теж не був знайомий з цими численними дослідженнями російських колег. Їх не було у львівських бібліотеках, не залишилося жодних слідів пошуків цих книг вченим, а тим більше посилань на них. Але, незважаючи на це, що український історик писав свої праці чисто на матеріалах літописів, звичайно використовуючи методологію європейської військової історіографії, тому вони виявилися більш повними і комплексними в охопленні проблеми ніж праці російських дослідників. Їх інформативність та насиченість перевершує загалом створене до нього цілою плеядою російських військових істориків. Загалом можна стверджувати, що І.Крип'якевич вперше створив узагальнив організацію, воєнну стратегію і тактику Київської Русі й Галицько-Волинської держави. Російські історики, переважно в силу впливу на них класичних європейських праць, де цей період розглядався взагалі без присутності згадок про Київську Русь і князівства, що виникли пізніше на її землях, не зуміли створити подібних синтетичних праць. Варто також нагадати, що в їх концепції не було місця для українського військового мистецтва і епізоди, які вони зачіпали у своїх працях, стосувалися переважно Московського князівства або Новгородської землі.

На час своєї появи праці І.Крип'якевича були найповнішими дослідженнями з української військової історії княжої доби. Інтерес до цього періоду невпинно зростав з успіхами археології, зброєзнавства та інших спеціальних допоміжних дисциплін. Зросла джерельна база за рахунок включення збірок та колекцій зброї, аналізу їх походження, аналізу зображень мініатюр, монет та ікон, успіхів в дослідженнях скандинавських та візантійських військових справ, а також загального поступу критики літописів та інших писемних джерел. Все це в різній мірі враховувалося новішими дослідженнями з військової історії російських учених в радянські часи і

сьогодні. Серед їх робіт знаковими є роботи Є. Разіна [755], П. Раппопорта [756–761], Б. Робакова [764–769] і, особливо, А. Кірпічнікова [639–655].

Тому зрозуміло, що, з огляду на час, певні погляди або висновки І.Крип'якевича потребують корекції та уточнення. Деякі погляди, а таких небагато, були помилковими. Є зміст розглянути всі аспекти військової справи, досліджені свого часу І.Крип'якевичем, через призму найновіших робіт з військової історії українських і російських вчених. На жаль європейська наука досі не помічає української військової історії.

2. 2. Озброєння

Озброєння, його технічний рівень, ступінь насиченості ним військ, здатність налагодження виробництва і ремонту, залишаються головною складовою військової справи і визначають її рівень. Від озброєння, його вартості, технічної складності і часу, необхідного для освоєння, залежать організація та бойові можливості військ, а також, певною мірою, їх комплектація та чисельність.

Ударна зброя ближнього бою („зачіпна зброя” за термінологією І.Крип'якевича) складала списи („копья”), мечі, шаблі й топори. Списи були звичною зброєю важкоозброєного війська. Дослідник відзначає довгі списи у кінноти (до двох метрів) і короткі списи піхоти. Сучасні дослідники дотримуються такої ж самої думки, зазначаючи, що списоносці до середини XV ст. складала основу піхоти, а для кінниці спис впродовж всього періоду залишався головною ударною зброєю. Списи мали металеву ударну частину з трьома-чотирма гранями та дерев'яну ручку, яку пізніше стали розмальовувати у геральдичні кольори власника. У піхоті з середини XV ст. спис почав уступати різновидам алебарди (глефам, кузам, рункам, списам з крюками, бойовим вилам і бойовим косам), які були ефективнішою зброєю у боротьбі з комбінованими панцирами [501]. У кінноті з кінця XV ст. переважали зразки німецьких списів, запозичених від орденських лицарів [525. С. 99].

І.Крип'якевич мав у своєму розпорядженні всього кілька наконечників списів і тому вважав, що встановити як виглядали різновиди списів навряд чи можливо. За джерелами він розрізняв копія, сулиці, рогатини та оскепи. Він вірно вважав сулиці легкими списами [310; 462]. Це були справді списи-дротики, які застосовувалися легкою піхотою у XIII – XIV ст. як метальна зброя, а також для ближнього бою [305;308]. Рогатини, на його думку, були списами з гаками біля вістря. Насправді – це глефи – різновид алебард [501. С. 248]. З кінця XIV ст. ця зброя з'явилася у італійської та бургундської піхоти, а трохи пізніше (через військо Людовика Анжуйського та Тевтонського Ордену) – в руських і литовських землях. З іншого боку глефа – це модернізована рогатина, ефективна проти комбінованих панцирів. Справжні рогатини були скоріше мисливською зброєю – це списи з широкими лезами листовидної форми, занесені до війська селянами-ополченцями. Такою зброєю зручно нанести слабо захищеному суперникові або звірині короткий удар широким лезом, але вона неефективна при ударі по панцирі лицаря. Тому рогатина перетворилася на багато оздоблену парадну зброю для церемоній і виїздів на полювання. Таку рогатину першої половини XIII ст., яка належала котромусь з князів Ольговичів, знайдено поблизу Городка Остерського (сучасного Остра) [303]. Збереглася така ж парадна рогатина великого тверського князя Бориса Олександровича з XV ст. Трансформація рогатини у глефу (у Московській землі – у бердиш) через наявність відводячого гака дозволила не тільки відбивати рублячи і колючі удари, але й ефективно діяти проти комбінованих панцирів.

Що стосується оскепа, згаданого у джерелах тільки один раз під 1123 р., на який інші дослідники не звернули увагу, то, за І.Крип'якевичем це був простий дерев'яний спис без залізного вістря. Безперечно, що подібна зброя у княжу добу не мала шансів на використання. Скоріше ця назва відбиває якусь архаїку або походить від оскепища (за І.Крип'якевичем це дерев'яний дрючок на який насаджували вістря списа). Можливо, що існував певний тип списів з

особливо міцними дерев'яними оскепищами, які не ламалися в бою, наприклад тисовими. На жаль перевірити цю версію сьогодні неможливо [300].

І.Крип'якевич передбачливо зробив висновок щодо іноземного походження більшості мечів. Правда, це зовсім не означає, що слов'яни мало вживали мечів. Просто основна сировина, яка використовувалася при виплавці заліза до середини ХІХ ст., коли були сконструйовані конвектори Бесемера, що дозволяли значно підняти температуру плавлення металу і використовувати залізну руду, була болотна руда. Болотна руда з теренів Київської Русі не годилася для виготовлення мечів, тому доводилося їй імпортувати або завозити виплавлені штаби заліза з Швеції або Рейну, де ця руда була кращої якості. Були і мечі власного виробництва – так звані „харалужні” (про них згадує „Слово о полку Ігоревім”), які виготовлялися у с. Харалуг на Волині [774. С. 123–125]. Тамтешня криця годилася для виготовлення мечів. Але інших місцевостей, де б була руда, з якої виготовлялася криця відповідної якості в межах Київської Русі, до сих пір не знайдено.

І.Крип'якевич, йдучи за висновками сучасних йому археологів, вважав, що більшість мечів була скандинавського виробництва. При цьому він звертав увагу на зауваження Ібн Фадлана щодо франконських мечів та Ібн Русте стосовно східних „сулейманових” мечів. Протягом княжої доби мечі завозилися звідусіль (в першу чергу рейнські, скандинавські, верхньодунайські і азійські), але перевагу мали прямі мечі з двома лезами завдовжки близько 120 см, руків'я яких захищалося кованим перехрестям, прямим або скошеним в бік противника. Це були запозичення зі Сходу, які Європа прийняла щойно у 1180–1250 рр. після хрестових походів [434]. Це була коштвна зброя, ще у ХVІ ст. старі мечі перековували на шаблі. Тому так мало знахідок мечів та їх фрагментів. Помилково вважав історик і те, що звична довжина меча сягала 100 см, насправді – в середньому 120 см.

Сучасні дослідники підтверджують думку І. Крип'якевича, що скривлений меч – шабля була запозичена від степових народів хазар та чорних клобуків. Довжина шабель, які зазвичай використовували чорні клобуки, а за ними і княже військо, мала довжину 110–120 см (за І. Крип'якевичем – 120 см) з кривизною леза 4,5 – 5,5 см при ширині 4–5 см. Як правильно зауважив вчений, вона мала легку ручку і була зручнішою від меча. Але перевагу цього виду зброї вдалося довести тільки у XV ст., коли через появу вогнепальної зброї припинилося подальше нарощування броньового захисту.

Бойова сокира (топір за І.Крип'якевичем) як ударна зброя ближнього бою навряд чи була запозичена від іранців (скіфів, сарматів чи авар). Історик виводив її назву від перського *tabar* [436]. Досить згадати, що найдавніша археологічна культура, яка належить тому періоду, коли прагерманці, прибалти і праслов'яни склали один етнічний масив, який розмовляв однією мовою, називається культурою бойових кам'яних сокир (2200–1600 рр. до н.е.). Не випадково бойові сокири раніше за мечі були основною ударною зброєю ближнього бою у варягів-вікінгів, балтів та слов'ян. При цьому і балти, і слов'яни, напевно, не запозичували цієї зброї ні у вікінгів ні у іранців. У вікінгів-германців (як і у балтів та слов'ян) ця зброя була результатом вдосконалення архаїчного озброєння далеких предків. І.Крип'якевич вірно звернув увагу, що у XI–XIII ст. сокира була в основному витіснена списом. Але поява комбінованих панцирів покликala назад на озброєння бойову сокиру. При цьому у XIV ст. з'являються модернізовані сокири – сокири-чекани та сокири-булави з лезами трапецевидної форми [354]. Короткі сокири (включаючи сокири-чекани та сокири-булави) з XIV ст. вживали кавалеристи. Ця зброя дожила до середини XVII ст.

Зміна тактики піхоти приводить до появи довгих сокир – алебард і бердишів. Алебарду вперше застосувала швейцарська піхота у битві при Земпаху (1326 р.). Ця зброя виявилася напрочуд ефективною проти пластинчатих панцирів. Крім сокири на довгому руків'ї алебарда мала ще гак

та лезо. Впродовж другої половини XIV і XV ст. алебарда стала основною зброєю піхоти. При цьому її топірець постійно зменшувався, а крюк та лезо ставали більшими і міцнішими. У літописах бердиші вперше згадуються з 1468 р. (назва ця походить від давньоверхньонімецького *barda* – широка сокира) [342].

Розвиток алебарди-бердиша привів до появи її різновидів. Першим різновидом алебарди була глефа (часто її неправильно називають бойовою косою). У глефи руків'я закінчувалося наконечником у формі ножа з широким лезом, який кріпився до нього з допомогою втулки. Біля нижнього кінця леза були гострі відростки – відвідні крюки, а на обусі розташовувався “гострий палець” - прямий, висунений вперед крюк для відведення удару. Глефа з'явилася у XIV ст. у Франції та Бургундії і до кінця XV ст. майже витіснила алебарду у цих країнах. Від бургундців ця зброя потрапила до Тевтонського Ордену, звідки її запозичили поляки, литовці, білоруси та українці [347]. Польсько-литовський варіант глефи називався кузою. У кузи ніж насаджувався на обух з допомогою втулки і з'єднувався з ним довгими залізними прожилками та заклепками. Нижче втулки ставився диск для захисту руки. Кузою, на відміну від глефи, можна було наносити рублячі удари. Вона була ефективною проти різних видів панцирів. У XV ст. поряд з глефами і кузами стали застосовуватися рунки - списи у яких крім наконечника були два відростки у формі півмісяця. Відростки дозволяли відбивати і гасити удари довгих лицарських мечів. Рунки були запозичені з Італії. Їх принесли піхотинці чеського гетьмана Яна Жижки, які брали участь у Грюнвальдській битві (1410 р.). З цією зброєю добре ознайомилися князі Федір Данилович Острозький та Зигмунт Корибутович, які у першій половині XV ст. брали участь у гуситських війнах. Далі рунки з'явилися у війську Свидригайла Ольгердовича та в орденській піхоті, яку тренував князь Зигмунт Корибутович у 1432–1433 рр. Від угорців через гуситів прийшов на Україну ще один різновид алебарди – фріульський спис (спетум). Ця зброя з'явилася з

середини XV ст. Вона була ефективною проти комбінованих панцирів. З її допомогою можна було стягувати вершника з коня [429].

Протягом XIV ст. піхота приміняла також бойові вили. Вони мали двоє або рідше троє зубців на тонкій металевій втулці. У вжитку також були бойові коси (гізарми). Від гуситів також були запозичені бойові ціпи із шипами, а також шипованими булавами, підвішеними до руків'я на ланцюгу. Булави, як і булави-шестопери (цікава знахідка М.Рожка з Тустані датується XIV ст.), та кістені (біконічні з прямокутними шипами) використовувалися як зброя ближнього бою з XII ст. [436] У XIV–XV ст. лицарі використовували важкі ковані булави (залізні палиці), які були досить ефективними проти комбінованих панцирів. З 1360-х через військо угорського короля Людовика Анжуйського, який боровся за галицьку спадщину, були запозичені бойові молоти, вперше застосовані швабськими лицарями. До кінця століття бойові молоти стали виготовлятися з завершеннями у формі списа-піки та дзьобом-ножем з іншої сторони. Вже у кінці XV – XVI ст. бойові сокири-чекани, булави та булави-шестопери почали перетворюватися із ударної зброї ближнього бою в знак командирського достоїнства [435]. Вони стали легшими і оздоблювалися коштовним камінням та позолотою. Цікаво, що у кургані X ст. з князівським похованням, вірогідно Ярополка Святославича (+ 11.06.980), в урочищі Королевіно (Канівський р-н) [860] та у князівських похованнях з Давид-городка (XII–XIII ст.) [842] знайдені дерев'яні булави із слідами оздоби, які можна інтерпретувати як ранні знаки командирського достоїнства або ж, навіть інсигнії влади.

І.Крип'якевич вірно оцінив основну стрілецьку зброю – лук, звернувши увагу, що всі терміни, пов'язані з цією зброєю, були слов'янського походження: тетива, стріла, тула (сагайдак, у галицькому війську сагайдаки були бобровими). На його думку цей вид зброї був запозичений у степовиків. Як аргумент він наводив дарунок печенізького хана воєводі Претичу під час переговорів 968 р. Подаровані стріли мали свідчити, що цей вид зброї був на

Русі ще мало поширеним. Саму організацію окремих підрозділів лучників вчений пов'язував з торками та половцями [372. С.2–11]. Ця теза, скоріше, дискусійна. Лук та стріли були однією з основних видів зброї скіфів, сарматів, гуннів, аварів та інших кочовиків, які стикалися з слов'янами на ранніх етапах. Тому маловірогідно, щоби слов'яни взяли до вжитку цей вид ефективної зброї аж з XI ст.

І.Крип'якевич першим відзначив особливі луки у війську галицького князя Данила Романовича (1251) – рожанці [208. С. 104–105]. Напевне, подібно до інших модернізацій, проведених цим князем під впливом вражаючих успіхів монгольської зброї, і це удосконалення було запозичене від ординців. Європейські складні луки виготовлялися шляхом склеювання з дерева різних порід (початково дерев'яна основа туго бинтувалася берестяним або матерчатим бинтом, як на зображенні норманського лучника на килимі з Байо з XI ст.). Фрагменти складного лука, виготовленого з різних порід дерева у X–XI ст. знайдені при розкопках на Вавелі (Краків, Польща). Монгольські луки були короткими (120–130 см), дуже потужними і багато прикрашеними. У їх виготовленні використовувались рогові пластинки [828. С. 15–16]. Напевно такими були і рожанці. Такі луки забезпечували темп стрільби 10–12 пострілів у хвилину при ефективній дальності 150 метрів.

Стосовно арбалетів-самострілів, званих у нас, як і в Польщі кушами, І.Крип'якевич йшов за європейськими авторитетами, які відносили появу цієї зброї до рубежа XII–XIII ст. у Франції, звідки арбалет потрапив до хрестоносців, а через останніх на Русь вже після монгольської навали [212]. Але, як переконливо довів А.Кірпічніков, перші конструкції самострілів з'явилися на Русі ще в середині XII ст.(вони згадуються у літописах під 1159 і 1176 рр.; зображені на мініатюрах Радзивилівського літопису в сценах боїв біля стін Чернігова у 1152 р. і на р. Калці у 1185 р.; знахідка гачка натягу, основного елемента конструкції кавалерійського арбалета, в руїнах Ізяславля, здобутого монголами у 1240 р., яка свідчить, що у деяких конструктивних

елементах руські зброярі випереджали європейських колег – подібна найстаріша європейська знахідка з шведського замку Аренас датується 1305 р.) [654]. Велику колекцію арбалетних болтів з XII–XIII ст. зібрав на Тустанському городищі львівський археолог М.Рожко. Арбалет забезпечував темп стрільби до 4 пострілів на хвилину при ефективній дальності до 200 метрів.

Востаннє у писемних джерелах арбалет згадується під 1486 р. [565]. До появи ручної вогнепальної зброї арбалет-самостріл був найбільш дієвою зброєю проти панцирів будь-якого типу. Захисна зброя, на думку І.Крип'якевича, була слов'янам неznана [236. С. 242–244]. Вони запозичили її від германців або кельтів (броя – старонімецьке *brünne* – кельтське *brünne* – груди, лише з XIV ст. термін броя витісняється терміном доспіх). Пізніше йшли запозичення від степовиків (шкіряні панцири з нашитими пластинами), Візантії та Західної Європи. В цілому вірно оцінюючи історію розвитку захисного озброєння, історик не мав змоги зайнятися його докладним вивченням – надто скупий був доробок археологів та джерельні матеріали. Відзначивши появу дощатих броней (у грамоті Володимира Васильовича з 1287 р.), він не зміг в'яснити, що це таке.

У IX – на початку XIII ст. основу захисного озброєння складала кольчуга – плетена із залізних кілець сорочка, яка захищала груди, спину, плечі й передпліччя воїна. Сама назва слов'янського походження (з'являється в документах тільки з XV ст. [260], як вірно відзначив І.Крип'якевич). На території Русі станом на 1971 р. було знайдено 112 кольчуг IX–XIII ст., у тому числі 27 з IX–X ст. [642. С. 7–9]. Вживання їх було масовим вже з IX ст., про що є свідчення Ібн Русте (903–913 рр.) [530. С. 266] та візантійських авторів (941 р.) [849]. Кольчуга важила всього 6 – 6, 5 кг і забезпечувала достатньо надійний захист майже не заважаючи рухам воїна. На грудях кільця були дрібнішими, на спині – більшими. Кожних чотири зварних кілець перепліталися одним клепаним. На виготовлення кольчуги йшло в середньому

600 погонних метрів залізного дроту и не менше 20 тис. кілець [507. С. 123–124]. Звична довжина кольчуги була 70 см, ширина в поясі – 50 см, довжина рукава – 25 см. Це був давній асирійський винахід [857. С. 239]. У Європі його першими прийняли на озброєння кельти, а за ними германці та слов'яни (здогадка І.Крип'якевича виявилася абсолютно вірною!). У середньовічній Європі кольчуга поступово вийшла з ужиття (крім Скандинавії та Русі) і повернулася знову десь з середини XII ст., коли хрестоносці на Сході оцінили достоїнства цієї броні [835].

Удосконалення стрілецької та ударної зброї ближнього бою викликало уже з початку XIII ст. пошуки посилення звичайної кольчуги, плетеної з круглих залізних кілець. Плоскі кільця у 1,5–2 рази розширили залізне поле, яке прикривало людину без збільшення ваги самої броні [654. С. 31]. Круглі кільця стали розклепувати, перетворивши їх на великі плоскі кільця. Так з'явилася нова броня – байдана, яка була кольчугою з великих плоских кілець без коміра, з розрізом на грудях і з короткими рукавами. Ця броня східного (ординського) походження успішно застосовувалася до кінця XVII ст. крім українських, литовських, польських і російських земель у турецькій, молдовській, угорській та балканських арміях. Напевно саме від байдани походить прізвисько знаменитого козацького вождя князя Дмитра Вишневецького, а не від бити байдю (козак-гуляка), як фантазував київський історик В.Голобуцький. До речі первісне тлумачення виразу бити байдю також, напевно, пов'язане з байданою. З початку XIII ст. до кінця першої половини XIV ст. продовжувалися пошуки нового типу броні. Ці пошуки велися в напрямках конструювання пластинчатих та лусковидних панцирів. У пластинчатому панцирі залізні пластини (дощаті броні, конструкції яких не зумів дослідити І.Крип'якевич) зв'язувалися ремінцями і не потребували спеціальної підкладки [301. С. 53–70]. У лусковидному панцирі прямокутні або квадратні пластини кріпилися до м'якої основи подібно до черепиці. Ці луски, прикріплені до матерії або шкіри тільки з однієї сторони і у центрі,

давали кращу можливість певного руху, що підвищувало еластичність самого панцира. Панцири обох типів стали примінятися поряд з кольчугою.

З другої половини XIV ст. панівним став комбінований панцир [537. С. 97]. Головним чином через контакти із Золотою Ордою були запозичені типи комбінованих панцирів, незнаних на Заході, але простих і надійних у вжитку: бехтерець, колонтар та батарлик. Ці доспіхи у Росії, в українських, литовських і польських землях дожили до середини XVI ст. Бехтерець (у галицькій, волинській та польській землях його називали бехтер) походив з Персії (від перського *begter* – доспіх). Цей панцир набирался з розташованих рядами поздовжніх пластин, з'єднаних кільцями з двох коротких бокових сторін. Пластини монтувалися таким чином, щоби створити подвійне або потрійне перекриття. Знизу до бехтерця припліталися кольчужні подоли, а також коміри та рукави (переважно з дрібних круглих кілець). Такий панцир важив 10-12 кг, довжина його доходила до 66 см [537. С. 100–102].

Колонтар походив з Середньої Азії (калантар – таджицьке старшина). Цей панцир складався з двох безрукавних половин, які заціпалися по боках і на плечах. Кожна з частин складалася з пластин, з'єднаних круглими кільцями [347. С. 120–156]. Батарлик (у Литві, галицьких і волинських землях – бутурлик) фактично був різновидністю колонтаря, тільки мав підкладку на ваті і пряжки, якими з'єднувалися обидві половини. Цей доспіх був запозичений від ординців.

Всі ці різновиди комбінованих панцирів проіснували до початку XVII ст. Їх одягали переважно поверх кольчужної або шкіряної сорочки, також запозиченої від ординців. Це забезпечувало кращий захист не тільки від стріл, але й від ударної зброї. Металеві частини зверху начищували до блиску або ж покривали пошорком дорогоцінних металів (срібла або золота), який потім полірували до блиску. Така відполірована поверхня не тільки захищала броню від корозії, але й психологічно впливала на противника. У блискучих пластинах противник міг бачити себе як у дзеркалі. На сонці такі пластини

сліпили, відбиваючи сонячні бліки [746. С. 29–30]. Але з XIII ст. з війська відійшли ополчення легкоозброєних селян та городян. На професіоналів такий блиск вже не справляв жодного враження. Поряд з цим з'явилася тенденція до прикрас та елементів розкоші. Пластинки стали гравійованими тонкими орнаментами, серед яких траплялися наслідування арабських написів, незрозумілих для новітніх майстрів (як на рязанському панцирі). Під впливом західної куртуазної поезії через Тевтонський Орден почали поширюватися правила та елементи лицарської куртуазної поведінки. Бл. 1320 р. пішла мода на пояси, як ознаку лицарського достоїнства. Їх прикрашали пластинками з позолотою та інкрустацією дорогоцінним амінням. Панцирі почали обтягувати кольоровим шовком, прикрашеним вишивкою та гаптуванням.

Рівночасно від початку XIV ст. через контакти Галицько-Волинської держави з Тевтонським Орденем, Угорщиною та Польщею почали проникати новинки військової техніки Заходу. Через свою технологічну складність вони значною мірою уступали в популярності дешевшим, простішим і практичнішим доспіхам східного походження. З середини XIV ст. набув поширення додатковий доспіх – лентнер, який одягали на кольчугу. Це був колет з товстої шкіри, який заціпався на спині. Трохи пізніше його стали виготовляти легшим і еластичнішим з тоншої шкіри з розрізаними краями і заціпками з боків. Вже з 1360-х рр. лентнер почали підсилювати залізними пласнітами. Самі пластини обтягували кольоровими багатими тканинами, зберігаючи декоративний вигляд обладунку. Самі тканини утримувалися на металі з допомогою позолочених заклепок. Як не дивно, але і тканина відігравала роль додаткового захисту, гасячи непрямі удари зброї ближнього бою.

З 1380 р. стали поверх броні одягати суцільні нагрудники півкруглої форми з рухомою верхньою частиною, які заціпалися на застіжки над плечами і на животі. Дуже швидко як доповнення до нагрудника стали носити і

суцільні наспинники. Після знаменитої Грюнвальдської битви 1410 р. ці європейські новинки стали вимінятися масово [305. С. 69–72].

І.Крип'якевич був неправий, вважаючи, що для охорони рук, ніг, колін та ліктів окремі засоби не виготовлялися [311. С. 12–18]. Досить подивитися на мозаїк і фрески з Михайлівського Золотоверхого собору чи інших храмів Русі. Скрізь тогочасні воїни зображені в поножах, з наручами, а часом і наплічниками. Конструкції цих частин доспіху постійно вдосконалюватися. Запозичення їх йшло з Візантії, де подібні доспіхи пройшли еволюцію ще від римської армії. І до байдан, колонтарів та бехтерців стали приміняти додатковий нагрудник випуклої форми, званий зерцалом. До кінця століття почали одягати залізні рукавиці.

Ще раніше, бл. 1350 р. з'явилися залізні черевики видовженої форми з гострими носами. Саме у таких черевиках, поножах, у нагруднику з наплічниками і зображений галицький князь Владислав Опольський. Суцільний нагрудник та наспинник мали значні недоліки, тому їх застосування в українських землях було незначним. Зате популярність здобула бригантина – панцир, який був комбінацією лентнера з пластинчатим і лусковидним панцирами. В панцирі цього типу на шкіряну основу або основу з цупкої матерії нашивалися залізні пластини, розташовані подібно до черепиці. Зовні такий панцир обтягувався бархатом або шовком. Різновидом цього панциря, коли пластини не обтягувалися нічим, була корацина. Обидва панцири були німецького походження. Їх занесли з Сілезії лицарі, які прийшли разом із Владиславом Опольським.

Суцільна кіраса, яка об'єднала нагрудник з наспинником, обидві частини якої спочатку заціпалися під рукою збоку, а пізніше одягалися із сторонньою допомогою зверху вниз, в княжу добу в наших землях майже не зустрічається.

Протягом всього періоду продовжували служити і розвиватися кольчужні елементи. Тільки десь на кінець XIV ст. почали відходити від кольчужної бармиці – плетива з дрібних круглих кілець, яке прикріплялося до

шолома і захищало шию. Сама кольчуга стала виготовлятися з високим коміром, який заходив під підборідник шолома та під широкий на затильник шолома нової конструкції.

Після 1410 р. під впливом добутого трофейного озброєння стали носити рухомі наплечники, які заходили на нагрудник. Трохи пізніше (з 1420-х рр.) почали виготовляти наплічники з крилами. До основного панцира (бригантини чи корацини) стали підвішувати спідницю з 3–5 пластин. На ліктях і колінах з'явилися раковини. Кінні лицарі стали носити розкішні накидки – гамбізони [501. С. 74–98], схожі на плащі орденських братів. Ці накидки також певною мірою помягшували силу ударів зброї ближнього бою і служили додатковим захистом для вершника.

Від Грюнвальдської битви пішла мода на дві кольчужні сорочки. Більш грубу носили зверху тонкої. Саму сорочку доповнили кольчужними штани до колін та кольчужними панчолами. З 1430 р. цей захист посилювався набедерниками.

І. Крип'якевич, як і інші дослідники ствержували, стрілецька зброя продовжувала вдосконалюватися, майстерність противників, особливо ординців – теж. Захисту від дошкульних стріл вимагали всі частини тіла. У 1450 р. з'явився рельєфний нагрудник, який служив додатковим захистом при непрямому попаданні стріл. А до кінця другої чверті XV ст. почалося виробництво суцільних білих кованих, так званих готичних лат [863]. Але на цьому бронювання завершилося, бо вогнепальна зброя довела його подальшу безперспективність.

Подібне бронювання пережив і лицарський кінь. І. Крип'якевич вірно обрисовував підготовку коней, виділяючи княжі стада, селянських коней смердів та добування витривалих половецьких коней під час походів [288. С. 34–39]. Значно менше уваги він приділив спеціальному захисту коней, вражливість яких від стріл була проблемою вже в часи Володимира Мономаха. Але до захисту коней дійшло тільки після монгольської навали. Спочатку, за

прикладом монголів, круп коня прикрили шкіряним панциром – кояром. Першим з князів такий захист примінив галицький князь Данило Романович [291. С. 32–47]. З другої половини XIV ст. шкіру стал підсилювати металевими пластинами, які обтягували шовком та бархатом аж до суцільних кінських лат. Одночасно удосконалювався захист кінської голови та кінська збруя.

Захистом голови служили шоломи [292. С. 24–39]. Давньоруські шоломи з плюмажем із пір'я та забралами-масками були настільки вдалої конструкції, що довгий час доводили свою перевагу над клепаними шоломами–горшками західного типу. Їх носили майже до початку XVI ст., підсилюючи плетеною кольчужною бармицею, яка спускалася на спину і груди, захищаючи шию.

На заході тільки з другої половини XIV ст. на шоломи-горшки були замінені шоломом–бацинетом із забралом, схожим на собачу морду, до якого носили також кольчужну бармицю, яка закривала не тільки шию, але спадала на груди, спину і плечі. Шолом цього типу також уступав по конструкції шоломам давньоруського типу, через що бацинети в наших землях не використовувалися. Досі немає жодної знахідки або писемного підтвердження використання шоломів такого типу в українських землях. Близько 1400 р. на заході бацинети замінили шоломи схожі на античні, з вирізами для очей та носа або із забралами – салади. Як трофеї вони потрапили в наші землі після війни з Тевтонським Орденем у 1409–1410 рр.

З середини XV ст. стали вживатися шоломи типу армет, які мали захисні диски на невисокому стояку, розташовані позаду на рівні шиї, які захищали від перерубання ремінь додаткового підбородника. Армети мали гострі заборолла. Салади і армети знайшли невелике примінення в українських землях серед князівської та боярської знаті, але не змогли витіснити шоломи давньоруського типу.

Із запозичень найбільше прижилися залізні шапки литовського типу, запозичені у гуситів, які дожили до 1520 р. Їх масово приміняли не тільки

кіннотники, але й піхотинці, лучники, арбалетники. Також отримали поширення гостроверхі ординські шоломи. В шоломі такого типу та дощатих бронях зображений лицар на печатці князя Кейстута Гедиміновича. Довго носилися і турецькі шишаки з стрілками. Ці шоломи стали популярними після походу під Варну у 1444 р., в якому брали участь і галицькі та волинські хорогви.

І.Крип'якевич вірно визначив роль щитів, прослідкувавши їх еволюцію. Меншу увагу він звернув на появу щита–тарчі трикутної форми, яка додатково захищала ліве плече і половину грудей кінного лицаря. (Тарч від арабського *darake* італійське *targa*, у німецькому варіанті *tartache*). На відміну від скандинавських та руських щитів, ці щити не мали умбронів (випуклих меалевих частин) і додаткових прикрас, тільки розписувався геральдичними мотивами [283. С.36–52].

Під завершення княжої доби (за періодизацією, якою користувався І.Крип'якевич – у польсько-литовську добу) почала поступати на озброєння ручна вогнепальна зброя. Цей процес історик висвітлив досить повно і чітко, правильно датувавши появу перших зразків і запозичення через чеських гуситів, які в цьому напрямку виступали піонерами [280. С. 26–35].

2.3. Військова техніка і фортифікація

Рівень військової техніки та фортифікації є також визначальним стосовно загального військового рівня, значною мірою впливаючи на її структуру та організацію, бойові можливості та тактику. Не тільки І.Крип'якевич, але практично всі українські, російські, радянські та польські дослідники, які зачіпали цю проблему, обмежилися згадками про наявність самої військової техніки, зокрема метальної артилерії (не завжди вживаючи цей термін), при цьому зазначаючи, що міста бралися рідко саме через відсутність необхідних засобів. Ситуація змінилася лише після появи

досліджень А.Кірпічнікова, який приділив значну увагу конструкціям військової техніки, способам її примінення та рівню насиченості.

І. Крип'якевич цікавився й метальною артилерією. Артилерія (франц. *artillerie* – старофранц. *atillier* – приготувляти, споряджати) включає всі засоби і конструкції, для запуску в дію яких потрібен етап підготовки і які дозволяють переміщати на певну віддаль запальні чи ударні снаряди, здатні нанести противнику втрати у живій силі чи розрушити його укріплення. Тобто в історичному плані артилерія ділиться на таранну (пробивну), металеву та вогнепальну [258].

Як відомо, розквіт таранної і металеві артилерії почався з походів Олександра Македонського. Античні трактати і пізніша традиція пов'язують винайдення конструкцій баліст, катапулт і таранів з македонським полководцем Деметрієм Поліоркетом (облягаючий міста) (бл.337–283 рр. до н.е.). Він же був винахідником гелепол – рухомих веж, які підганяли під стіни фортець [834]. Пізніші дослідники цей винахід (гуляй-городи – наших джерел), приписували московському воєводі князю М.Воротинському або запорозьким козакам. Значний вклад у розвиток цього виду озброєння вніс і відомий вчений Архімед (бл. 287 – 212 рр. до н.е.). Римські легіони довели цю зброю до досконалості. У римській армії кожній центурії надавалася одна балліста на колесах, кожній когорті – одна велика катапульта. Всього легіон мав 50–60 металевих машин, які використовував не тільки для облоги, але і у польових битвах. Всі ці конструкції, практично без змін застосовувала візантійська армія, у складі якої довгий час перебував руський корпус та значні варязькі підрозділи, які потрапляли у Візантію через Русь.

Наступники І. Крип'якевича не тільки досконало вивчили описи та зображення цих машин, але й здійснили їх відтворення та випробування, уточнивши основні характеристики.

Баллісти склалися з рами, в якій було встановлено один жмут жил. В середину жмута вставлявся ричаг із ложкою або пращею для снаряду чи

каменя. Для приведення машини в дію ричаг з допомогою коловороту відтягували вниз, а у ложку вкладали снаряд або камінь і відпускали коловорот. При цьому ричаг ударявся об перекладину і посилав снаряд, який летів на віддаль до 400 метрів, а стріли – до 1000 метрів. Ефективна дальнобійність для важких снарядів сягала до 200 метрів при швидкості снаряду бл.45 метрів на секунду. Баллісти метали каміння вагою до 30 кг, важкі стріли, оковані залізом дерев'яні бруси довжиною до 3,5 метрів, бочки з горючою смолою [848].

Інший тип металюї машини – бріколь складався із станюка з вертикальною рамою, у верхній частині якої був отвір для кріплення важкої стріли. Метання стріли відбувалося внаслідок різкого удару по її хвості пружною дошкою, яка була закріплена нижнім кінцем вертикально поряд з рамою. Верхній кінець дошки відтягували назад для наведення з допомогою канатів, блоків і коловороту. Така машина метала стріли вагою від 0,4 до 50 кг на віддаль до 75 метрів.

Різновидом бріколя були римські стріломети, які використовувала візантійська армія. У двох напрямляючих дошках таких машин, закріплених на рамі, вставлялося вісім-десять металюних дротиків-стріл. Ударна дошка відтягувалася коловоротом з допомогою системи канатів і після відпуску випрамлялася та виштовхували ці стріли, які ефективно вражали противника на віддалі до 60 метрів [848].

Балліста, бріколь та стріломети вели настільний обстріл, їх вживали при обороні стін та в польових битвах. Для навісного обстрілу застосовувалися катапульти. Фактично це були луки великих розмірів. Вони склалися з довгого жолоба з міцною поперечною рамою спереду, з боків якої закріплялися по вертикальному жмуту міцно скручених жил. В середину кожного жмуту вставлялося по ричагу, задні кінці якого, з'єднані тятивою, намагалися розійтися. Середина тятиви кріпилася до повзуна з гніздом для стріли, кованого бруса або каменю. Повзун з допомогою коловорота

відтягував назад тятиву, яка після зняття стопора, випрямлялася і штовхала снаряд вперед. Катапульти метали снаряди на віддаль до 1000 метрів із швидкістю до 60 метрів в секунду. Вони були здатні кованими брусами пробивати чотири ряди частоколів, не кажучи про дерев'яні надбудови на валах.

Візантія також мала на озброєнні сифони з надувними міхами для метання запальної суміші – грецького вогню. Але секрет цієї суміші на Русі був невідомим. З падінням Римської імперії у Західній Європі таранна та металеві артилерія відійшла і довгий час використовувалися лише звичайні тарани – поставлені на колеса стовбури дерев, часом окуті залізом. Такими таранами користувалися вікінги при нападах на європейські міста та замки. Тільки після хрестових походів у Європі відбувається відродження металеві артилерії, запозичене у арабів, які, в свою чергу запозичили його у Візантії. У Київській Русі, особливо її західній частині, ближчій до Візантії, з цією зброєю були знайомі давно [354. С. 16–28]. Про це свідчать багаторядні укріплення, явно розраховані на застосування противником металеві артилерії.

Єдиний західноєвропейський винахід того часу – фронтібола (франц. Frondibale; fronde – праця і ballo – кидаю), яка з'явилася не раніше XI ст. Нерівноплечний ричаг цієї машини вільно повертався у вертикальній площині навколо осі, яка була закріплена між двома стійками станка. До короткого плеча ричага прикріплювали вантаж-противагу. Для заряджання фронтіболи довге плече ричага підтягували до основи станка з допомогою коловороту і вкладали у фронт (петлю у вигляді праці) снаряд (з XII ст. кам'яне ядро). При різкому опусканні довгого плеча заряджена фронтібола швидко піднімалася, і в момент повного опускання противаги снаряд вилітає з неї під кутом 45 градусів. Ядро масою до 30 кг фронтібола метала на 140–210 метрів, масою до 100 кг – на 40–70 метрів. Цю зброю застосовували при облозі та обороні фортець до XV ст. [847].

Деякі сучасники І. Крип'якевича датують появу металльної артилерії на Русі навіть VI – VII ст. [813. С. 12–17]. Вперше масово із застосуванням цієї зброї руські війська зустрілися під час болгарських походів князя Святослава Ігоревича у 968–971 рр. Однак подальше будівництво однорядних укріплень впродовж X–XI ст. свідчить проти можливості використання металльної артилерії. Тільки з XII ст. з'являються двох– та трьох– рядні системи укріплень (лінії валів з городнями та вежами і ровів) з розривами між лініями у 60–80 метрів, тобто в межах ефективної дії металних машин. Фортеці з кількома лініями оборони переважно розташовані у західних та південних районах Київської Русі. Саме ці райони найбільше контактували з Візантією. Однією з перших таких фортець був Галич [211].

Перші літописні звістки про застосування металних машин – пороків пов'язані з облогою Звенигорода на Білці у 1146 р. та Новгород-Сіверського у 1152 р. [791. С. 160–163]. За М.Тихомировим свідчення про використання металних машин військом Ярослава Осмомисла відбиті у "Слові о полку Ігоревім" [846]. У перекладі "Історії юдейської війни" Йосифа Флавія, зробленому бл.1200 р. згадуються збиті пороками заборол та розбиті кути фортечних веж [800. С. 120–122].

Але свідчення про застосування металних машин і будівництво фортець з багаторядним захистом відноситься до Південних і Південно-Західних земель Русі. У землях Північно-Східної Русі були незнайомі з подібною технікою. У 1184 р. князь Ізяслав Глібович, учасник походу володимиро-суздальського війська на Волзьку Булгарію, при прориві першої лінії оборони одного з болгарських міст, вирішив, що місто здобуто, кинувся у пролом і загинув під другою лінією оборони, наявність якої була для всіх несподіванкою [752. С. 77–78].

Як вірно зауважив ще І.Крип'якевич рідкі згадки про спроби штурмів у літописах також є свідченням низького рівня насиченості військ металною та

таранною артилерією. Зміни в цій царині відбулися тільки після монгольської навали під впливом вражаючих успіхів ординського війська.

Монголи прекрасно скористалися з можливості вибрати між кращими зразками китайської, тунгутської та хорезмійської техніки. Хорезмійські машини метали переважно каміння на віддаль 60–120 метрів і застосовувалися виключно при обороні та штурмі фортець. Китайські машини, які окрім стріл, каменю та дерев'яних окутих блоків метали ще й запальні суміші, були ефективними на віддалі 75–150 метрів. Вони метали каміння вагою до 60 кг [832. С. 35–51]. У тангутській армії (в поході на цю державу в Центральній Азії із столицею у Хара-Хото помер у 1227 р. сам Чингіз-хан) застосовували невеликі мобільні катапульти. Їх ставили у сідлах верблюдів і стріляли з них камінням величиною з кулак. Крім того, ці катапульти поверталися навколо своєї осі [629. С. 72]. Саме з таких катапульти було розстріляно загін Євпатія Коловрата, посланий чернігівськими князями на допомогу Рязані.

Ординці продемонстрували масове застосування металюної артилерії. При штурмі невеликого Колодяжина на Волині було поставлено 12 пороків. Часом в одному напрямку відразу працювало до 32 машин. При такому обстрілі повністю руйнувалися не тільки заборона, але й дерев'яні стіни, збудовані на валах. Одночасно запальні суміші, перекинені через стіни, викликали масові пожежі у дерев'яних містах. У проломи йшли штурмові колони і вистояти було неможливо.

Майже одночасно Тевтонський Орден продемонстрував ефект від застосування механічних пращ – патерелл. Ці легкі фронтіболи обслуговували 8 воїнів. Вони стріляли ядрами вагою 2,5 кг [648. С. 75].

Під впливом монголів і хрестоносців металюна артилерія зайняла поважне місце у князівських військах, перш за все у галицько-волинському війську. Князя Лева Даниловича сучасники навіть називали "винахідником

машин для здобування фортець". А військо галицьких князів з металевими машинами було здатне здійснювати марші 68–78 кілометрів на добу [766].

І. Крип'якевич докладно розібрав основи фортифікації княжої доби [197]. Вчений також цілком вірно зазначив час переходу до кам'яного будівництва оборонних споруд. Широкий вжиток металевих артилерійських привів до значних змін в оборонному будівництві з середини XIII ст. І знову попереду було оборонне будівництво Галицько-Волинської землі. Кам'яні муровані фортеці з високими вежами-донжонами були більш стійкими для металевих артилерійських. Змести зубці з стіни або розвалити кам'яну вежу з допомогою порохів було значно важче, особливо коли на бойовій площадці такої вежі чи стіни стояли механічні праці та інша артилерійська техніка. Кам'яні вежі сягали до 30 метрів висоти і допомагали обложеному оборонятися навіть і після пропону основної лінії укріплень. Відомо не менше 15 таких донжонів, збудованих у Галицько-Волинських землях у другій половині XIII ст. Кам'яні укріплення Холму, Кременця, Стіжка, а пізніше і Львова, довели свою надійність при спробах ординців здобути ці міста. На озброєнні такі фортеці мали свої "пороки і самостріли". Товщина кам'яних стін Холму сягала двох метрів [241. С. 33–40].

Металева артилерія покликала до життя і конструкції виступаючих веж для фланкування, тобто обстрілу штурмуючого противника вздовж стін. Це було надзвичайно важливо, коли штурмуючі колони вже наближалися до стіни або пролomu. Такі конструкції можна спостерігати, наприклад, у будові Любартового замку у Луцьку.

Металева артилерія впродовж всього XIV ст. залишалася головним видом озброєння при обороні та штурмі міст і замків. На цей час вона отримала поширення у всіх українських князівствах. Останні відомості про застосування металевих артилерійських при облозі міст українсько-литовським військом відносяться до 1426 року, а при обороні – до 1446 року. До 1471 року при облозі ще використовувалися ще самостріли-катапульти. Цей вид зброї в

українських князівствах не уступав рівню розвинених країн континенту. Запозичення йшли із Заходу і Сходу, при цьому творчо перероблялися (про що свідчить приклад "винахідника машин для здобуття фортець" Лева Даниловича) [526. С 13–18]. Можна впевнено стверджувати, що у цьому відношенні українські князівства не відставали від інших європейських держав.

І. Крип'якевич в основному правильно висвітлив час появи, засвоєння і використання перших зразків вогнепальної зброї, їх типи і види [188. С. 210–245]. Перша "гармата з металу" згадується в Італії бл.1305 р., а перша безперечна звітка про використання гармат у Західній Європі відноситься до 1338 року [851]. У 1374 році гармати вже були на озброєнні у Тевтонському Ордені [841], у 1377 році тевтонці вперше використали їх проти литовців. У 1382 році гармати вже були на озброєнні у Великому князівстві Литовському [850].

Перше застосування вогнепальної артилерії у польовій битві на р.Ворсклі у 1399 році, де брали участь мало не всі українські князі, було невдалим.. Таким самим невдалим та малоефективним було використання вогнепальної артилерії і у битві під Грюнвальдом, де хрестоносці встигли дати тільки два залпи. Але вже до кінця XV ст. гармати стали звичним явище [212. С. 14–19].

Десь з 1380 року почали з'являтися відлиті з бронзи трубки – прообраз ручної вогнепальної зброї. За хронікою М.Стрийковського, яку аналізував І. Крип'якевич, вперше „ручниця” була застосована у 1378 р. [862]. Але боєздатні конструкції ручної вогнепальної зброї, придатні для польової битви, як і легка артилерія на ложах, які були прообразом пізніших лафетів, а пізніше і на самих колісних лафетах – були винайдені і випробувані у ході Гуситських війн [868]. З того часу ручна вогнепальна зброя застосовувалася поряд з луками та арбалетами, доводячи свою перевагу аж до битв при Грансоні та Муртені (1476 р.), Нансі (1477 р.) та Босворті (1485 р.), де залпи з аркебуз

косили цілі ряди досконало броньованих лицарів. Але і після цього лук та арбалет, які перевищували вогнепальну зброю у десять разів у темпі стрільби при однаковій ефективній дальбійності і значно кращій кучності, успішно конкурували з аркебузами та мушкетами мало не до кінця XVII століття.

2. 4. Формування і комплектація військ. Чисельність

Українське військо княжих часів, як стверджував І.Крип'якевич, у XI – XIV столітті складалося з двох головних частин: із важкоозброєного лицарства – дружини та народного ополчення – воїв [197. С. 338]. Учений вірно зауважив, що княжа дружина організовувалася на зразок варязьких військових відділів, які прекрасно себе зарекомендували як бойова сила в походах на Англію, європейських війнах та на службі у візантійській армії. Варяги (вікінги) склали сновну частину Руського корпусу у візантійській армії. За І.Крип'якевичем до кінця X ст. варяги склали основу княжої дружини Київської держави. Заперечення А. Горського щодо переваги у дружині слов'янського компоненту над варязьким [538. С. 123–146] доволі дискусійні. Наявність цілих окремих варязьких цвинтарів IX–X ст., навіть поховання у Чорній та Галчиній могилах за обрядом вікінгів, якраз підтверджують версію І.Крип'якевича з цього питання, не кажучи про варязькі імена майже всіх послів Олега та Ігоря, таких вождів дружини як Свенелд чи Асмуд. Інше зауваження А.Горського стосовно наповнення князівських дружин з середини XI ст. тюрками (торками, берендеями, коуями і печенігами) [539. С. 13–17] виглядає більш слушним.

За І.Крип'якевичем уже в IX ст. свої дружини мали не тільки князі, але й бояри. Саме боярство рекрутувалося з числа дружини [300. С. 4–7]. Сучасні дослідники прийшли до висновку: лише у XI–XIII ст., коли з числа бояр стали призначати намісників волостей та міст – посадників, в обов'язки яких входила оборона відповідної території, з'явилися дружини бояр. Такі бояри приводили до княжого війська свої списи (копії), вперше згадані у літописах

під 1153 р. Із таких списів формувалися полки. Спочатку дружинники (гриді) жили при княжому дворі у гридницях на повному забезпеченні княжої скарбниці. З часом дружинники стали отримувати кормління у вигляді частини податків, які йшли їм безпосередньо. Тому з'явилися боярські та дружинні двори і садиби. Старші за віком і заслужені дружинники поповнювали ряди княжих дворян, обіймаючи посади мечників, вірників, ємців, тіунів та інших урядовців. У більшості земель князі постійно переміщалися з одного престолу на інший і бояри та дружинники переважно рухалися за ними. Тому така система кормлінь-бенефіцій була вигідною. Тільки у Новгородській та Галицькій землях боярство залишалось на місці, поступово перетворюючись у спадкову касту. Там бенефіції стали замінятися земельними ленами, а боярські списи за чисельністю ставали відповідними до князівських дружин. Князівські дружинники були лицарями-професіоналами, які проходили три стадії служби: зброєносці-пажі – детські, власне лицарі – отроки, гриді; дворяни та командири-посадовці – бояри, тіуни і т. д. Треба сказати, що І.Крип'якевич до кінця у цих термінах не розібрався. Правда, і сьогодні, навколо них ще триває полеміка.

І. Крип'якевич вірно відзначив, що окрім самої дружини, списів васалів-бояр князі залучали професійні контингенти чорних клобуків (торків, берендеїв, коуїв, печенігів) та наймані дружини варягів (до початку XI ст.) та половців. Ватажки найманих дружин укладали угоду з князем щодо терміну служби і оплати [188. С.12–35]. Так, наприклад за оповіданням норвежської саги конунг Еймунд отримував від Ярослава Мудрого по унції срібла на одного рядового солдата на рік і по півтори унції срібла для старшого воїна на човні. А опісля вже жадав по унції золота для рядових і по пів гривни для керманича. Оплату військо отримувало також хутром або іншими цінними речами. До цього найманці отримували від князя одяг, продукти і приміщення для житла – гридницю [747. С. 240–265].

У X–XIII ст. у випадку війни князі залучали земське ополчення з вільного сільського населення (смердів), яке виконувало роль легкої кавалерії (судячи з окремих статей „Руської правди”), та міського населення (ремісники, купці), яке виконувало роль піхоти. Керував цим ополченням тисяцький, якому підлягали соцькі та десяцькі. Пізніше соцькі та десяцькі перетворилися в адміністраторів територій, які виставляли відповідне число воїнів.

І. Крип'якевич досить докладно розібрав питання збору цього війська, чітко визначивши його соціальну базу [388. С. 43–48]. Але в міру удосконалення військової техніки, особливо захисного озброєння, його подорожчання і необхідності постійних тренувань для його опанування, земські ополчення сходять з арени вже у XIII ст. Смерди замість військової служби тепер тільки платять податки, а роль міського ополчення обмежується обороною міст. Історик вірно звернув увагу на напрямки княжої влади розширення бази для формування війська – осадження на кордонах військовополонених, які творили формації подібні до чорних клобуків. Пізніше з'являються категорії путних бояр, замкових слуг, ординських слуг і т. д. Уряд свідомо йшов на зменшення надходжень до скарбниці з метою розширення чисельності війська. Правильно від слідкував історик і запозичення західноєвропейської васальної системи формування війська, пов'язуючи її з князем Владиславом Опольським та королем Людовиком Анжуйським [192].

І. Крип'якевич намагається з'ясувати і чисельність військ. Він правильно виступив із застереженнями від перебільшеної чисельності руських воїнів у візантійських джерелах. Аналізуючи різноманітні повідомлення літописів історик загалом вірно і критично підійшов до визначення княжого війська в окремі періоди. За оцінками сучасних істориків, які використали й студії І. Крип'якевича, найбільше війська могла виставити Галицько-Волинська держава – до 30 тис. у часи Данила Романовича, при цьому Белзьким князь – 300–400 осіб, пересопницький – 600–800 осіб. Приблизно таку ж чисельність

війська могли виставити чернігівські Ольговичі. Інші старші князі земель – значно менше. У вирішальній битві з монголами на р. Сіті у 1238 р. сюзерен Володимиро-Суздальської землі князь Юрій Всеволодович зумів зібрати десь бл. 20 тисяч війська. У наступні періоди чисельність війська постійно зменшувалася, а його озброєння ускладнювалося. Так у битві над р. Святою у 1435 р. у війську великого князя Свидригайла Ольгердовича, яке складалося з дружин майже 70 удільних князів, було всього 6,5 тис. воїнів [285. С. 34–65]. Але подібне було характерним для усієї феодальної Європи.

2. 5. Структура і організація війська. Тактика і стратегія

Як жоден інший дослідник війська і військової справи княжої доби, І.Крип'якевич докладно досліджував всі елементи структури та організації військ, їх застосування і тактичних побудов. Багато уваги було приділено ним проблемам навчання військ, тренувань (лицарські вправи за термінологією історика), мобілізації та збору, організації маршів та таборів, обозу, самих походів (зокрема форсуванню рік та переходу бродів), приготуванні до бою, бойових порядків (бойового ладу за термінологією історика), протіканні самого бою. Розглядаючи проблеми тактики він окремо виділяв тактику варягів, тактику важкоозброєної піхоти, тактику легкої піхоти та галицьку тактику XIII ст. В останньому випадку цілком слушно відзначаючи, що саме галицько-волинські князі відзначалися вмільм поєднанням різноманітних родів військ, зокрема легкої та важкоозброєної піхоти, стрільців, кінниці та метальної артилерії. Окремо розглянув історик і війни за княжих часів та елементи стратегії. Серед князів у своїх працях історик виділив ряд полководців [462. С. 8–23].

Історик аналізував також воєнну доблесть. Основою стратегії він вважав положення, що сила держави – в сильній армії. І з цим твердженням історика важко не погодитися й сьогодні.

У більшості своїх висновків з цих питань, історик був, очевидно, правим, бо майже протягом століття досліджень ніхто цих висновків не спростував. Так сучасні дослідники підтвердили: під час маршів зброю тільки окремі охоронні підрозділи рухалися у захисному озброєнні. Основна частина війська перевозила зброю та панцири на возах, що відбивалося на темпах маршів. За підрахунками дослідників швидкі марші були характерними особливо для чернігівських та галицько-волинських військ. Данило і Василько Романовичі навіть з інженерними машинами долали бл. 60 км на добу. Ще швидше рухалося військо князя Лева Даниловича [208. С.12–23]. У зв'язку з цим військо, яке не встигло одягнути захисні обладунки та панцири і вишикуватися до бою було приречене у випадку раптової навалної атаки противника. Схоже, щось подібне відбулося у 1018 р., коли на р. Західний Буг військо Ярослава Мудрого потерпіло нищівну поразку від військ польського короля Болеслава Хороброго.

Після монгольської навали швидкі марші продовжували відігравати вирішальну роль у багатьох кампаніях. Судячи з віддалей, які доводилося долати військам і приблизної тривалості походів, війська Ольгерда Гедиміновича, Вітовта Кейстуовича, Свидригайла Ольгердовича та Костянтина Острозького, в яких переважну більшість складали українські відділи, протягом кількох днів утримували темп маршу на рівні 60–70 кілометрів [311. С. 9–15].

Вже у битвах середини XII ст. військо переважно ділилося на три частини, звані полками (великий полк – чоло і два крила). Пізніше число полків зросло до п'яти-шести: додалися передовий полк – перед, сторожовий полк – сторожжя та ще один полк, який у різних випадках виконував різні функції: резервного чи засадного полку чи охороняв табір та обоз. Об'єднання дружин та стягів разом з земськими ополченнями у полки відбувалося напередодні походу. Цим урядженням полків керував старший з князів. Командирами полків ставили князів, в залежності від їх значення. Старші князі очолювали

чоло і крила, молодші – перед і сторожжя. Молодші князі рвались у перед, щоби заслужити славу. Їм старалися давати на допомогу досвідчених воєвод . У битвах XIV–XV ст. війська найчастіше ділилися на 5 полків, хоча були випадки поділу на один, два, чотири і шість полків. В джерелах продовжують зустрічатися назви Великий або Головний полк, полки Правої руки і Лівої руки, Передовий або Сторожовий полк. Пізніше полки носили імена своїх командирів. І далі до кінця княжої доби їх склад залишався перемінним, а сам полк уряджався, тобто формувався, напередодні кампанії і, навіть, битви старшим із князів [372. С. 3–10].

Від урядження полків тобто збалансування родів військ і підрозділів залежала доля маршу, битви і самої кампанії. Тому це вміння літописці часто ставили князям в особливу заслугу. Сама битва перетворювалася у рукопашне зіткнення бойових порядків основних сил, підготовлене маневрами та діями лучників та інших родів військ, об'єднаних в підрозділи. При зіткненні битва розпадалася на індивідуальні поєдинки. Полководці приміняли обходи і охоплення флангів, розривали фронт противника зосередженими ударами переважаючих сил та виконували інші маневри. Часто долю битви вирішував своєчасний удар введеного в дію резерву [466. С. 244–245].

Якщо побудови бойових порядків і тактичні прийоми висвітлені І.Крип'якевичем досить вірно і зауважень фахівців не викликають, то у питаннях розгляду стратегії, він зробив певні упущення. Так протягом всієї княжої доби стратегія сильнішої сторони постійно зводилася до спроб швидше змусити противника прийняти генеральну битву, яка повинна була б вирішити долю всієї кампанії або навіть війни. Така стратегія диктувалася спочатку труднощами збору земського ополчення, яке потрібно було відривати від продуктивної праці у виробничих сферах. З падінням ролі земського ополчення виникали труднощі довготривалого утримання військ, особливо союзників та найманців, до послуг яких доводилося вдаватися. Слабша сторона намагалася уникнути такої розв'язки, маневруючи, щоб виграти час,

поки ресурси противника вичерпаються, та ослаблюючи їх за рахунок оборони укріплених пунктів [524. С. 475].

Велику роль у розвитку військового мистецтва відіграли деякі битви, зокрема битва під Ярославом (1245), на ріці Ворсклі (1399), під Ошмянами (1432) та під Вількомиром (1435). У знаменитій битві під Грюнвальдом (15.07.1410) з 45 тис. союзного війська (не рахуючи 30 тис. татар Джелал-еддіна) українців було не менше 10 тис. у складі Галицької, Холмської, Львівської, Перемишльської, Жидачівської, Тереховельської і Подільської хорогов польського війська і київських та чернігівських дружин литовського війська [236]. Ці битви вартувало б розібрати, подавши детальний аналіз їх перебігу та дій українських формацій.

Так само вартувало б більше уваги приділити військовим реформам короля Данила, як в галузі озброєння так і змінам у структурі та організації армії. Заслуговує бути виділеним і такий видатний полководець як князь Лев Данилович, котрий практично все своє довге життя провів у сідлі і з мечем в руках.

Беззаперечною заслугою І.Крип'якевича була спроба розглядати розвиток військової справи в українських землях через призму порівняння з кращими європейськими зразками. Дуже багато військових істориків, навіть у сучасних дослідженнях, не роблять такого порівняння, розглядаючи розвиток військової справи ізольовано від розвитку цієї справи у сусідів, противників та найбільш розвинених у військовому відношенні країн. Вживані при цьому епітети великий чи потужний втрачають зміст. В часи І.Крип'якевича такі порівняння робили одиниці.

2. 6. Флот і морські походи

Флоту княжої доби та морським походам І.Крип'якевич приділив багато уваги, висвітливши ці проблеми чи не найповніше з усіх істориків, які писали на цю тему. Він був знайомий з першими знахідками лодей вікінгів і

реконструкціями на підставі цих знахідок (1908–1911 рр.), тому мав змогу оцінити всі переваги цих кораблів. Конструкція кораблів вікінгів – лодей – була настільки досконалою, що без змін служила до кінця XV ст. Ці кораблі мали справді витончений вигляд і з особливою любов'ю описувалися в поезії скальдів як предмет гордості. Вузький каркас такого судна був дуже зручним для підходу до берега і швидкого проходження по річках і озерах. Більш легкі судна особливо годилися для раптового нападу; їх можна було перетягати на катках волоком з однієї річки в іншу, щоби обійти пороги, водопади, греблі та укріплення. Ці кораблі були однаково вигідні на дрібних річках і на морі, йшли під парусом і на веслах, були достатньо швидкохідними і маневровими, чим переважали важкі візантійські дромони. Правда, довге плавання у відкритому морі через невеликі розміри судна було небезпечним, але цей недостаток компенсувався високим вмінням кормчих. Переважно бойові лоді мали 13 пар весел і вміщали 40–80 осіб. Але з XI ст. відомі великі лоді з килями – дракари – довжиною до 46 м, в яких могли розміститися кілька сотень чоловік [385].

Лоді і, особливо, дракари будували з дощок, укладених рядами з перекриттям і скріплених зігненими шпангоутами (у лодях переважно за основу служив видовбаний стовбур, борти якого нарощувалися дошками). Вище ватерлінії більшість бойових кораблів яскраво розфарбовувалося. При зближенні з противником чи підході до порту з обох бортів вивіщувалися круглі щити з умбронами, які додатково захищали гребців. Носи суден, особливо великих, прикрашали різьблені голови драконів (звідси і назва – дракар). На дракарах на кормі влаштовувалися бойові площадки для стрільців. Мачти для парусів могли зніматися при потребі або вкорочуватися. Паруси були квадратної форми з міцного грубого полотна, часто розмальованого. Судна управлялися рулями у формі лопасті, установленими на кормі з правого борту [342].

І.Крип'якевич був знайомий з знахідкою у Гокстаді (Норвегія), де у 1880 р. була знайдена ціла лодь, яка нині датується бл. 900 р. Це судно досягало 23,3 м у довжину та 5,3 м. В ширину. Судно мало мачту, 32 весла і 32 щити, було багато декороване різьбленими прикрасами. У 1893 р. точно виготовлена копія такого судна пройшла під парусом з Норвегії до Ньюфаундленда за чотири тижні. Про цей перехід широко писала тогочасна наукова преса та різні австрійські часописи [269].

Заслуговує на увагу нововведення великого князя Ізяслава Мстиславича, який у битві на р. Дніпрі (25.04.1151) прикрив гребців на лодях палубами з дощок, на яких поставив стрільців у панцирах. А щоби не розвертати човни поставив двох керманичів (на кормі та носі) і, очевидно, два рулі з обох сторін [385].

Зрозуміло, що флотилії лодей не могли витримати регулярної битви з ескадрами дромонів, на озброєнні яких були металеві сифони з грецьким вогнем. Саме ця запальна суміш допомогла візантійському флоту отримати перемоги над флотами Ігоря Рюриковича (944) та Володимира Ярославича (1043). Але проти флотів, які не мали грецького вогню, флотилії лодей за рахунок швидкості та маневровості мали переваги. Тому і руський корпус у складі візантійської армії масово користувався ними у X–XI ст.

Підводячи підсумки аналізу досліджень І.Крип'якевича з історії військової справи княжої доби, можна прийти до наступних висновків:

1. Незважаючи на те, що І.Крип'якевич не був знайомий з численними дослідженнями з цієї тематики тогочасних російських військових істориків, його праці висвітлили предмет досліджень більш повно і більш правильно.

2. В цілому І.Крип'якевичу вдалося всебічно висвітлити розвиток і стан військової справи в українських землях протягом княжої доби. Всі наступні дослідження з цієї проблеми лише уточнювали та доповнювали ґрунтовні праці історика.

3. Лише після накопичення археологічних матеріалів та досліджень музейних колекцій, проведених російським істориком А.Кірпічниковим та ін. з'явилася змога детально проаналізувати всі різновиди ударної зброї ближнього бою, стрілецького та захисного озброєння. Порівняння цих результатів з результатами досягнутими істориком показує, що він не припускався принципових помилок в цьому напрямку.

4. Проблеми використання металюної артилерії та розвитку фортифікації були розглянені істориком недостатньо глибоко, але в цілому правильно.

5. І.Крип'якевич докладно дослідив всі елементи структури та організації військ, їх застосування і тактичних побудов, навчання військ, мобілізації та збору, організації маршів та таборів, обозу, походів, форсуванню рік та переходу бродів, приготуванні до бою, бойових порядків, тактики і стратегії.

6. Висвітлюючи питання стратегії історик допустив помилку, не виділивши основного напрямку тогочасної стратегії: намагання сильнішої сторони вирішити долю кампанії або війни в одній генеральній польовій битві, переважно уникаючи довготривалих маневрів та облог.

7. Оцінюючи хід розвитку військової справи історик не виділив військові реформи короля Данила в галузі озброєння, структури та організації армії, які були поворотним моментом розвитку військової справи періоду княжої доби.

8. Аналізуючи роль окремих князів та їх вклад у розвиток військової справи, дослідник також не приділив уваги такому блискучому полководцеві як галицький князь Лев Данилович.

9. Однією з найбільших заслуг І.Крип'якевича в царині дослідження військової справи є застосування ним методу порівняння рівня розвитку військової справи в українських землях з противниками та кращими європейськими зразками, а також аналіз шляхів та напрямків запозичень, які завжди були і залишаються одними з головних чинників розвитку військової справи.

РОЗДІЛ 3. ХАРАКТЕРИСТИКА ЗАПОРОЗЬКОГО ВІЙСЬКА

3. 1. Виникнення і розвиток запорозького козацтва

У творчому доробку Івана Крип'якевича значне місце займають роботи присвячені запорозькому козацтву та козацьким війнам [277; 358; 361–362; 373–375]. Багато з цих праць, зокрема монографія „Богдан Хмельницький” [174] (1954) досі не мають рівних у вітчизняній [478–482; 488–489; 518–519; 571; 687–688] та зарубіжній історіографії [472; 502; 708–710]. Як свідчить архів ученого, чимало ідеологічних штампів у рукописі з'явилося вже на етапі редагування у київському видавництві [11; 14; 16; 19]. У другому виданні 1990 р. вони частково усунені.

При цьому не можна не враховувати, що вказана монографія, як і ряд інших праць дослідника на козацьку тематику, написана в радянський період, коли історики змушені були дотримуватися певних ідеологем і канонізованих тез, зокрема про „селянсько-козацькі війни” та „селянсько-козацьке військо” . І.Крип'якевич, який досконало вивчив військову техніку, структуру та організацію війська козацької доби, звичайно, розумів і відчував абсурдність подібних побудов. Він довів, що основу козацького війська складала піхота, озброєна вогнепальною зброєю, тобто акибузири, а пізніше мушкетери. Подібна зброя давала ефект тільки при залповому вогні, підготовка до якого потребувала (в міру вдосконалення зброї) від 36 до 16 прийомів, які потрібно було виконувати синхронно. Тому підготовка солдат відповідної спеціальності потребувала 3–4 роки і ціна їх найму була високою. Не менш складною була наука фехтування. Підготувати повноцінного воїна у XVI–XVII ст. було куди складніше ніж у XX ст. [294. С. 112–145].

На думку вченого, поповнення козаків з числа селян (посполитих підданих) було дуже незначним. Такий селянин мусив у козацькому середовищі як джура пройти довгу і нелегку науку. Значно більше поповнення рядів козацтва давало міщанство, знайоме з сучасною, зокрема вогнепальною

зброєю, через міські ополчення, які організовувалися навіть у найдрібніших містах. І, віддаючи данину вказаному факту, І.Крип'якевич, де міг (обходячи цензуру) обґрунтовував цю тезу [14].

Як відомо, у XIV–XV українські землі переживали складні трансформаційні процеси. Боротьба за спадщину Романовичів у Галицько-Волинській державі завершилася у 1387 р. включенням галицької частини цієї держави до складу Польського королівства. Цей процес, на думку історика завершився 1434 р. ліквідацією решток автономії і утворенням Руського і Подільського воєводств. Незабаром така ж доля спіткала Белзьке князівство, яке також перетворилося на воєводство. Решта українських земель в пошуках підтримки проти ординців звернулося до литовських князів. Ольгерд Гедимінович організував великий похід у Дике поле, який завершився перемогою на Синіх водах (1362)[28]. Після цього Гедиміновичі через матримоніальні союзи та домовленість з місцевими елітами зайняли найважливіші князівські престולי. Вцілілі Рюриковичі збереглися у дрібних князівствах як їх васали. Велике князівство Литовське було державою конфедеративною, Гедиміновичі не змінювали нічого у своїх нових володіннях. Більшість з них були православними. Кревська унія 1385 р. і спроба ліквідації удільних князівств привели до великої війни 1392–1394 рр.,[33] зазначає історик, коли київський князь Володимир Ольгердович, сіверський князь Корибут-Дмитро Ольгердович, подільський князь Федір Корятович та вітебський князь Свидригайло Ольгердович виступили проти спроби ліквідації уділів. Після поразки Вітовта на берегах Ворскли, де впав цвіт українсько-білоруського війська, польській стороні вдалося змусити до присяги більшість князів і, навіть, ліквідувати деякі князівства. Із студій І. Крип'якевича випливає, що діяльність Свидригайла Ольгердовича (1430–1456) продовжила існування княжої доби аж до Віленського привілею 1492 р. При цьому київський князь до 1471 р. титулувався „З ласки Божої великим князем”

і ставив свій підпис другим на міжнародних угодах Великого князівства Литовського [6].

Далі І. Крип'якевич зауважив, що Литва на короткий час опанувала причорноморські степи, але, зруйнувавши поліетнічні торговельні міста, які тут були, не зуміла втримати ці території. Відтак ці землі опинилися у складі найбільшого осколка Золотої Орди – Кримського ханства, яке з кінця XV ст. стало васалом могутньої Турецької імперії.

І. Крип'якевич вважав, що турецька імперія, інтереси якої були зосереджені у Середземномор'ї та Іраку, куди спрямовувалися і основні напрямки її експансії, на Чорному морі не тримала військового флоту та сильних гарнізонів, розглядаючи його як „турецьке озеро”. Будучи зв'язаною в інших регіонах, вона не бажала проблем у Причорномор'ї. Але Литва і Польща (а після Люблінської унії – Річ Посполита, тобто Польсько-Литовська держава), які свого часу сприяли появі Кримського ханства, намагалися використати його військові сили в боротьбі проти Московської держави [70]. Ця боротьба з Московською державою, яка розпочалася ще в часи Ольгерда Гедиміновича, тривала безперервно, хоча обидві сторони періодично заключали „вічний мир” і нескінченні перемир'я. В свою чергу, зазначав І. Крип'якевич, Московська держава дуже швидко стала використовувати кримську військову силу проти своїх супротивників. У самому ж Криму легко піддавалися на ці заклики. Враховуючи великий попит на рабів на середземноморських ринках, місцева знать швидко перетворила добування полоняників у досконалий і дохідний промисел, добре описаний Г.Бопланом [511]. Найбільший кримський порт Кафа (Феодосія), зауважив історик, став великим невольничим портом. Кримське ханство брало „упоминки” (розглядаючи їх як данину), які йому платили Московська держава та Річ Посполита за безпеку своїх кордонів, і регулярно порушувало ці кордони. При цьому воно запевняло свого сюзерена в Стамбулі, що захищає його від ворогів. Паші і коменданти причорноморських фортець, спокушені здобиччю, не

тільки покривали свавілля кримчаків, але й самі брали в ньому активну участь [324].

Московська держава, яка раніше зіткнулася з кримською загрозою, підкреслив історик, розробила цілі „засічні лінії” і щоліта виводила в поле „наряди” польового війська в доповнення до сторожових застав та козацьких станиць. Однак Польсько-литовська держава, крім рідкого ланцюжка застарілих фортець, які ледве могли оборонити самих себе, оборони кордонів фактично не організувала. Тому ординці й віддавали перевагу нападам на українські землі [472. С. 56–88].

І. Крип’якевич вважав, що невеликі дружини українських князів з важким лицарським озброєнням у кращому випадку були здатні прикривати волинські землі; догнати мобільну орду, яка використовувала кількох коней на одного вершника, вони не могли. І тоді, резюмує Іван Крип’якевич, народ змушений був творити власні збройні сили [244. С. 215–220]. Ним стало козацтво. Саме воно, з чим погоджується київська дослідниця Олена Апанович, взяло на себе одну з основних державних функцій – захист рідної країни [488; 489].

Отже, у кінці XV – на початку XVI ст. склалися такі головні причини виникнення українського козацтва:

- необхідність збройного захисту українського населення від постійних ординських нападів, метою яких було набирання ясиру для продажу у рабство;
- відсутність надійного захисту Наддніпрянщини зі сторони державних структур;
- наявність категорій різноманітного військового населення (панцирні і путні бояри, замкові слуги, ординські слуги тощо), які в міру об’єднання Литви і Польщі поступово втрачали свої привілеї і, не отримали шляхетства, відчували загрозу втрати прерогативів військового населення і перетворення у підданих;
- безвихідь прикордонних дигнітарів (воєвод і старост), які змушені були підтримувати цю самочинну козацьку організацію, що виникала на їх очах. Всі ці фактори проаналізував і узагальнив, використавши студії І. Крип’якевича,

сучасний дослідник С.Леп'явко [690–695]. Звичайно, в основному правильно висвітлюючи причини появи козацтва, І.Крип'якевич змушений був віддавати данину радянським постулатам. Так з'явилася теза про колонізацію селянами-втікачами від кріпацтва (якого тоді ще не було) південних степів (насправді колонізацію цих степів в кінці XVI ст. розпочала козацька верхівка та прикордонні воєводи і старости), як одна з причин виникнення козацтва.

Переважання політичного аспекту у висвітленні історії українського козацтва зумовило ігнорування багатьох інших, насамперед, соціальних питань, пов'язаних з процесом його становлення. Це, зокрема, стосується й джерел формування козацької верстви, які при всій важливості проблеми ще не стали предметом спеціального демографічного та військово–історичного дослідження. Загальне ж посилення на те, що козаками ставали вихідці з різних категорій і груп населення, не вносить особливої ясності в її розв'язання. До того ж безпосередній вплив на це етнополітичне явище справляли найрізноманітніші чинники, у тому числі й часові. Власне праці І. Крип'якевича дають достатнє уявлення про джерела формування козацтва з урахуванням особливостей та специфіки окремих періодів еволюції українського суспільства у другій половині XV – першій половині XVII ст.

Із середини XVI ст. розпочався новий етап в історії українського козацтва. За слушним зауваженням І. Крип'якевича, на цей час “в степах виробився оригінальний тип господарки, а в його обороні нова воєнна організація; знов під впливом сеї господарки і війни зі степовими ордами повстала нова козацька суспільність, з своїм окремим побутом і окремим світоглядом. Виробивши собі новий лад в степах, переходять козаки до давних українських центрів, до городів; тут лучаться з міщанською опозицією против нових міських порядків, переймають на себе її боротьбу з локальними урядниками і реорганізують міста по своїм ідеалам. Цілий цей процес відбувається дуже скоро; козацький лад так знаменито відповідав пограничним відносинам і в своїм поході показав стільки сили, що протягом

двох-трьох десятиліть скозачіли всі міста над степовим поясом”. Тобто, на думку історика, перенесення козацького устрою на волості стало важливою передумовою формуванню окремого соціального стану. Вказаний процес збігся з притаманним для середньовічних держав переосмисленням панівним класом свого місця в суспільстві [176].

Сучасний київський історик В. Щербак, який широко використовує праці І. Крип'якевича, стверджує: формування козацького стану територіально окреслюється Наддніпрянською Україною та Поділлям, що за тогочасним адміністративним поділом відповідало Київському, Брацлавському та й східним районам Волинського воєводства [829. С. 4–12]. До лав козацтва вступали найсміливіші, наймужніші люди – адже на них чекали військові походи і битви, тривала повсякчасна боротьба проти загарбників. Перед ними розкинулися простори родючої землі, повноводні ріки, незаймані степи, багаті на звірину. І тоді козаки бралися за плуга, полювали хижого звіра, годували худобу, займалися ремісництвом. Вони засновували хутори й села, будували нові й відроджували зруйновані міста і містечка. Саме козацтво, вважає І. Крип'якевич, повернуло до життя спустошені татарами українські степи [243; 278; 290]. Цю думку підтримують і сучасні дослідники козацтва Г. Сергієнко, В. Смолій та ін., які також вважають: козаки не тільки воювали (до зброї вони бралися через необхідність захистити свій край від ворогів), але й займалися землеробством, скотарством, ремеслами і промислами, торгували продуктами своєї праці, засновували хутори і села [777; 786–788].

Отже, етносоціальна своєрідність запорозького козацтва була зумовлена джерелами формування – з представників різних верств тогочасного населення. Зародившись на південно-східному прикордонні, воно за незначний історичний відрізок часу стало вагомою військовою силою й піднялося до усвідомлення загальнонаціональних інтересів.

Проблема козацтва – одна із центральних в історії України та Східної Європи доби феодалізму, а тому завжди привертала увагу вітчизняних і

зарубіжних науковців. Більшість їхніх праць І. Крип'якевич мав у приватній бібліотеці, яка в 30–і рр. ХХ ст. налічувала понад дві тисячі книг (нині ця книгозбірня перебуває у родині Лесі Крип'якевич – дружини покійного сина Романа Крип'якевича). Як відомо, польські шляхетські літописці пов'язували появу козацтва з діяльністю польських і українських магнатів. До такого трактування схилилися й деякі інші європейські автори. Так, польський хроніст Марцін Бельський бачив у запорозьких козаках воїнів-служебників, які перебували при місцевій адміністрації [845]. Зростання їх чисельності та боротьба проти татар призвели до загострення стосунків запорожців із польською владою. Тезу М. Бельського про причетність південноукраїнських старост до організації “козацьких загонів” повторив італієць Алессандро Гваньїні, який тривалий час перебував на службі у польського короля. Визначаючи ареал поширення козацтва південніше Черкас, він зауважив: “Це хоробрі й войовничі люди, вони майже безперервно воюють з перекопськими татарами, роблячи напади на їхні землі” [846]. Французький військовий інженер Гійом Левассер де Боплан, записки якого часто цитує І. Крип'якевич, відобразив козаків трударями й мужніми воїнами. На його думку, козацтво складало значний відсоток освіченої української людності в першій половині ХVII ст.: “Вони взагалі розуміються на всіх ремеслах, хоча одні бувають більш видатними, ніж інші, у тих чи інших заняттях; трапляються й такі, чиї знання у порівнянні із загалом значно ширші. Одне слово, всі вони досить розумні, але зосереджуються лише на корисному і необхідному, головним чином на тому, що пов'язане з сільським життям” [511. С. 30–32].

Породженням народної стихії виступало козацтво в праці відомого вченого і письменника кінця ХІХ– поч. ХХ ст. Миколи Костомарова, з яким нерідко дискутував І. Крип'якевич. На думку М. Костомарова: “Міста, крім повинностей, покладених законом на міщанський стан, зазнавали також свавілля старост і воєвод, а тому міщани особливо молоді і бідні, інтереси яких мало співпадали з міщанськими, втікали у козацтво; а за ними і селянами стали

пориватися у козацтво і самовільно покидати свої тяглі обов'язки" [670–671]. Водночас дослідник стверджував, що представники влади організовували козаків для несення прикордонної служби.

І. Крип'якевич цінував думку Пантелеймона Куліша, який характеризував козацтво, як самостійне явище переважно вихідців із соціальних низів української людності. Хоча разом з тим він підкреслював: Запорожжя "було пристанищем не лише однієї черні, яка шукала там хліба насущного, але й людей знатних" [680; 681].

Дещо іншим був погляд на проблему російського історика С. Соловйова. Звеличуючи роль сильної державної влади, він назвав козацтво руйнівним началом цивілізованого суспільства [790], з чим, зрозуміло, І. Крип'якевич не погоджувався. Дана теза також знайшла розвиток у працях польського дослідника Францісіка Равіти-Гавронського [837].

Необхідністю колонізації південноукраїнських степів пояснював появу та зростання козацтва знаний польський вчений Олександр Яблонівський [840. С. 121–122]. На його думку, умови життя сприяли виходу козаків із підпорядкування старостам і встановлення власного самоврядування.

Своєрідного погляду на козаків, як озброєних ватаг промисловців-мисливців та рибалок, що прибули на південне прикордоння з центральних районів, дотримувався російський історик М. Любавський [709–710]. Він заклав основи так званої "уходницької" теорії походження козацтва, яку теж не підтримав І. Крип'якевич.

Досить ґрунтовно висвітлено життєдіяльність українського козацтва до середини XVII ст. у працях національного літописця Михайла Грушевського, університетського професора І. Крип'якевича. Він проаналізував становище на південному прикордонні XV–XVI ст., де тривала споконвічна боротьба осілого люду зі степовими кочівниками, узагальнив політику литовської і польської влади щодо козацтва. Вчений розподілив його становлення на дві стадії: а) побутове явище; б) організована суспільна верства. На думку М.

Грушевського, остання формувалася “протягом цілого XVI ст. і певні організовані форми й певне правне-признане значення дістає аж на переломі XVI–XVII ст. І тільки з кінця XVI ст. про козаччину можна говорити як певну суспільну групу” [564]. З думкою свого старшого колеги І. Крип’якевич, зрозуміло, рахувався.

Певний внесок у розкриття проблеми зробили зарубіжні історики українського походження, які постійно використовували творчий доробок М. Грушевського та І. Крип’якевича. Так, американський вчений Любомир Винар (нині голова Українського історичного товариства) вважав, що козацтво вийшло з “усіх суспільних верств українського населення, починаючи від середовища українських панів і кінчаючи селянством і взагалі народними низами” [517–520], і зазначив, що воно сформувалося як соціальна верства у перші три чверті XVI ст. Німецький історик Василь Гришко писав: “За часів польського панування козацтво сформувалося в окремий стан, хоча й формально невизнаний. Козацтво мало свою осібну організацію, своє військове з виразними автономними правами в державі, виробляло свою закономірність, мало вже вікову традицію, переходило до індивідуального права власності на землю, займані степові простори закріпляло за собою як об’єкт посідання на праві дідичному, власницькому, зі зброєю в руках боронило свої права, освячені кров’ю в лицарській боротьбі” [552. С. 20–23]. На основі турецьких джерел французька дослідниця Шанталі Лемерсьє-Келькеже зробила висновок, що українське козацтво сформувалося вже на середину XVI ст., коли “зникла різниця між городовими козаками і запорожцями” [825. С. 4–8]. Як бачимо, висновки незаангажованих зарубіжних істориків першої половини XX ст. і нинішньої доби не дуже відрізняються від думок І. Крип’якевича.

Історик знав, що перші відомості про походи українських козаків датуються 80-ми роками XV ст. У 1489 р., писав польський хроніст Марцін Бельський, син Казимира IV Ян Альбрехт пішов на Брацлавщину проти татар

[845. С. 740–752]. Польське військо успішно просувалося на південь в подільських степах, бо його проводирями були місцеві козаки, добре обізнані з умовами краю. У 1492 р. козаки напали на турецький корабель під Тягинєю на Дніпрі. В 1494, 1496 і 1498 рр. українські козаки (“черкаси”) і донці здійснили ряд походів проти татар, завдавши їм поразки на берегах Дніпра. Кримське ханство змушене було звести на Дніпрі та Перекопі фортеці. І. Крип’якевич описує напади козаків і на турецькі фортеці. Зокрема, в 1521 р. козацькі ватаги здійснили похід у Молдову; у 1523 р. ходили на Крим, спалили місто-фортецю Очаків; у 1523–1524 рр. ходили під Тамань, у 1528 р. – знову під Очаків, захопивши при цьому велику кількість коней та овець. У 1545 р. велике козацьке військо на кількох десятках човнів ще раз напало на Очаків і здобуло його [293–294].

Отже, не тільки соціальні, але й суспільно-політичні процеси прямо вплинули на формування українського козацтва. А ухоронництво і оборона південного прикордоння до середини XVI ст. були чинниками поповнення козакуючої людності, серед якої переважали вихідці з українських міст та містечок, зокрема й Прикарпаття. Нерідко організаторами козацьких походів виступали й представники місцевої влади. Соціально-економічні та політичні зміни в Україні після Люблінської унії 1569 р. зумовили поповнення козацтва з числа колишніх бояр, шляхти і особливо селян і міщан.

Роботи І. Крип’якевича ще раз доводять, що потужним імпульсом консолідації українського козацтва, формування його самосвідомості та утвердження організаційної структури стала Запорозька Січ. Утім, питання про утворення Запорозької Січі досліджене не повністю. Історики й досі сперечаються: де саме в пониззі Дніпра формувалися перші козацькі загони, де і коли була заснована перша Січ Запорізька; чи можна Хортицькі укріплення вважати Січчю, а князя Дмитра Вишневецького, старосту канівського і черкаського (з 40-х років XVI ст.) – її засновником.

Видатну роль, як вважає І. Крип'якевич, у згуртуванні запорозького козацтва у збройну силу, фактично автономну у відношенні до уряду Польсько-Литовської держави, відіграв князь Дмитро Вишневецький [412]. Йому належить заслуга започаткування стратегії і активного наступального захисту української землі від загарбників – татарських орд і турецької військової сили. Крім відсічі іноземним нападникам, які вторгалися на українські землі, Дмитро Вишневецький організував походи козацьких загонів углиб татарських осад, у володіння кримського хана і в район турецьких фортець в гирлі Дніпра. Тобто, переніс воєнні дії на територію ворога. Для цього він створив опорну військову базу козащини в пониззі Дніпра, в самому центрі Дикого поля, маючи на меті закласти замки на дніпровських островах, як твердині проти татар [243].

Серед найважливіших причин виникнення Запорізької Січі, як впливає із праць І. Крип'якевича, відзначимо, насамперед, внутрішню потребу козацтва в своїй організації у зв'язку із зростанням його чисельності на середину XVI ст. З іншого боку, заснування центру козацької вольниці зумовлювалося практичною потребою захисту українських земель від зростаючої татарської агресії. Тривале перебування козаків далеко від волостей викликало необхідність об'єднання в згуртовані загони на чолі з досвідченим отаманом. Формування козацької общини в умовах безпосередніх контактів із кочівниками вплинуло на її військову організацію, яскраво проявилось в мові, одязі і всьому зовнішньому вигляді запорожців. Розширення козацьких промислів супроводжувалося появою на уходах тимчасових сторожових постів, або ж засік.

Запорожжя, розташоване неподалік Криму і берегів Чорного моря, було, на думку І. Крип'якевича вигідною базою для боротьби з татарсько-турецьким світом. Уперше, підкреслює історик, після довгих століть військові сили України висунулися так далеко на південь, під самі ворожі позиції. Січ продовжувала ті походи, які спочатку вели українські вельможі, – вела їх під

гаслом боротьби з “бусурменами”. Походи відбувалися на татарські замки на дніпрових переходах (Іслам-Кермен та ін.), на Перекоп, Очаків і далі на Бендери, Аккерман і Кілію [28; 174]. Втім, слабким ще силам Запорозжя не вдалося взяти під свій контроль ці фортеці, але козацькі походи робили паніку серед татар і турків й примушували їх забирати скотарські кочовища із степів ближче до укріплених замків. Тому в спорожнілі місця сунули українські здобичники; “виперши татар з тих піль і кочовищ, де тепер самі живуть” [21]. Одночасно з походами суходолом, почалися напади запорожців і на Чорному морі. Козацький флот, на думку І. Крип’якевича, почав творитися у другій половині XVI ст. Поява козацького флоту на Чорному морі мала історичне значення: Україна пробила турецько-татарську блокаду, що замикала їй шлях до Європи, і знову розпочала період морської експансії [30].

Велике значення у справі консолідації козацтва, на думку І. Крип’якевича, мала боротьба запорожців проти турецько-татарської агресії. Січ стала своєрідною військовою базою, звідки організовувалися морські та сухопутні походи, а козацтво – могутньою організацією з власним флотом, піхотою і артилерією. Як уже зазначалося, протягом другої половини XVI ст. козаки здійснили десятки експедицій до Очакова, Кілії, Ізмаїлу, Аккермана, Гезлева, інших турецьких твердинь на Північному Причорномор’ї. Козацькі чайки досягали берегів Анатолійського півострова, зокрема фортець Сінопа і Трапезунда, і навіть робили спроби “обкурити мушкетним димом самий Царгород” [29–30]. Актові матеріали архівів, зазначив І. Крип’якевич, зберігають велику кількість листів турецьких султанів, кримських ханів та інших високопоставлених осіб, в яких вони скаржаться польському уряду на запорожців, намагалися використати останніх, як привід для втручання у внутрішні справи Речі Посполитої. У відповідь власті заявили, що вони не можуть покарати козаків, оскільки запорожці їм не підпорядковуються. “Якщо ви їх самі знищите, □ писав Жигмонт III до турецького султана Ахмеда I, – то з нашого боку не зустрінете ніякого спротиву” [14]. Лише перед загальною

загрозою турецької агресії в 1590 р. сейм прийняв постанову “Порядок щодо низовців і України” [28]. Вона передбачала, зокрема, вивід “людей свавільних” із Січі й зміцнення там реєстрової залоги представниками шляхти. Однак аналогічні постанови викликали зворотню реакцію і не перешкоджали зростанню запорозького товариства. Один із сучасників зазначав: “Напрасно поверялось панам и их дозорцам ловить и заковывать бродяг (гультяев), бегавших из королевских и дедычных имеей, и возвращать их в места прежнего жительствова, где их могли тотчас же казнить жестокою смертию. Пока Запорожье со всеми днепровскими островами и приднепровскими тущобами не будет во власти панов – нельзя задушить козачество” [671. С. 7–14].

Підтримує дослідження І. Крип’якевича і відомий сучасний дослідник проблем козаччини С. Леп’явко. Він також вважає, що на становлення і еволюцію українського козацтва від його появи і до кінця існування впливало протистояння між християнською і мусульманською цивілізаціями, але в політичній сфері, в конкретно-історичних обставинах, це відбивалося в міжнародних відносинах між християнськими і мусульманськими країнами регіону [687–692].

Чергові події, пов’язані з козацькими повстаннями перекреслили плани уряду Речі Посполитої. І. Крип’якевич вважав, що зростаюча козацька енергія на Січі змусила поляків відмовитися від тиску на запорожців і перейти до пошуків компромісів. За участь у війні проти турків та їх васалів протягом 1600 р. козаки висунули свої вимоги: відміну баніції, повернення вольностей, наданих Стефаном Баторієм, заборону старостам кривдити козаків на волості [122. С. 98]. Початок XVII ст., наголошує І. Крип’якевич, ознаменувався цілою серією гучних походів на Чорне море під керівництвом Петра Сагайдачного [361]. Гетьманування Сагайдачного співпало з масовим приходом на Січ покозачених селян та міщан. Не випадково магнат Януш Острозький на одному із засідань сейму закликав вжити проти них суворих

заходів,” лише б хлопи наші... до козаків не приставали і до них себе не прилучали“ [362]. Тож, очевидно, не постало проблеми організації 40–тисячного війська для походу проти війська полків султана Османа II. Хотинська війна 1621 р., на думку більшості дослідників, стала апогеєм боротьби козацтва проти турецько-татарської агресії.

І. Крип'якевич вважав, що зростанню міжнародного авторитету запорожців сприяла також їх участь у Тридцятилітній війні 1618–1648 рр. [38–39]. Про це яскраво свідчить текст маніфесту шведського короля Густава Адольфа від 25 червня 1631 р., підготовлений його радником Жаком Русселем “Благородні і вільні лицарі,— зазначалося у зверненні до запорожців,— мужі хоробрі, володарі Дніпра і Чорного моря, а що найважливіше, релігії християнської грецької старинної завзяті оборонці...” [23–24]. А далі містилася пропозиція перейти на службу до шведського монарха.

Отже, праці І. Крип'якевича дають підставу зробити висновок, що виникнення Запорізької Січі в другій половині XVI ст. було зумовлено, як внутрішніми потребами козаків, що знаходилися на південному порубіжжі, так і необхідність захисту Наддніпрянщини від зовнішньої загрози. Ці внутрішні та зовнішньополітичні обставини мали безпосередній вплив на формування демократичних засад військово-політичного устрою січовиків – коша. Важливим фактором консолідації українського козацтва стало утвердження Січі як форпосту боротьби проти турецько-татарської агресії і центру визвольного руху в Україні, загалом – Національної революції XVII ст.

Таким чином, виникнення українського козацтва стало закономірним результатом споконвічної боротьби осілого землеробського населення з степовими кочівниками. Необхідність відсічі татарської агресії в другій половині XV ст. зумовило створення контингенту військово-служивої людності на південному прикордонні Литовсько-Руської держави. Разом з тим природні багатства наддніпрянського степу приваблювали багатьох промисловців-

уходників. Зіткнення колонізаційної хвилі українського населення з татарами покликала до життя відважних і волелюбних людей – козаків. До середини XVI ст. козакування виступало у формі соціально-побутового явища, характерного для людності переважно південного прикордонного регіону. Лише польська експансія в Україну створила соціально-політичні умови для поповнення козацтва представниками боярства і шляхти, як українського так і польського походження. Посилення соціального і національного гноблення викликало нову хвилю покозачення селян і особливо міщан. Власне центром консолідації протестуючого козацтва, школою національно-державного будівництва стала Запорозька Січ. До такого висновку спонукають численні праці Івана Крип'якевича – одного з найталановитіших військових істориків XX ст.

3. 2. Організація та забезпечення Запорозького війська

Ідея окремого самостійного козацького війська, на думку І. Крип'якевича та інших українських і зарубіжних істориків [566; 571; 729; 823], зародилася саме на Запоріжжі. Тут, далеко за межами людських осель, серед степів і диких полів, на недоступних Дніпрових островах добичники і воїни з України організувалися у вільне, незалежне військо. Тут повстав своєрідний козацький побут, утворилися нові методи військової боротьби, виробилася козацька ідеологія й козацькі змагання. Цим окремим оригінальним життям, резюмує І. Крип'якевич, козаччина жила більше трьох століть. З Запорожжя поширилася також назва козаччини – Запорозьке військо.

Козаччина виробила в собі своєрідний демократичний устрій: важливі організаційні й політичні справи вирішувало все військо, зібране на раду. Погоджуються з думкою професора і такі відомі дослідники козаччини як В. Щербак і Ю. Мицик [725; 829]. І. Крип'якевич наводить різні назви козацької ради: військова рада, генеральна рада, повна (“зуполна”), чорна або чернецька [245]. Всі ці назви означали більш-менш одне й те саме, а власне те, що право

участі в раді мають всі козаки, так само старшина, як і “чернь”, тобто рядове військо. На раду з’являлися всі козаки, що тільки мали бажання чи змогу прийти на місце зборів. Так, наприклад за дослідженням А. Кащенко на відомій ніжинській раді 1663 р. мало бути близько 40 тис. учасників [638]. Інколи ради проводилися і на репрезентативній основі депутацій від куренів, або ж виключно старшинські. І. Крип’якевич описав компетенцію загальної ради, до якої входили найважливіші справи життя козацького товариства: встановлення військового устрою, обрання старшини, вирішення питання війни і миру, ведення переговорів з представниками інших країн. Нерідко козацька рада виступала і в якості вищої судової інстанції. За традицією козацькі ради збиралися щороку першого січня для переобрання кошового отамана і старшини. Часто, в міру потреби незалежно від часу, скликалися неординарні ради, на яких розглядалася широка палітра питань або одне, але важливе для запорожців.

Постійним місцем проведення козацької ради стала Січ. Проте, оскільки рада являла собою орган військової влади, то прив’язаність до даного топографічного пункту, зауважив І. Крип’якевич, не абсолютизувалася. Хоча важливою насамперед, була присутність війська, з чим погоджується уже згаданий дослідник М. Слабченко [785. С. 330]. Звідси зрозумілим стає скликання ради під час походу в степу чи на волості – в Сухій Діброві, на Масловому Ставу [14].

Рада відбувалася, підкреслює історик, за давніми військовими звичаями. На раду скликали, б’ючи в бубни чи литаври, а на Січі перший знак давав пушкар, стріляючи з найбільшої гармати. Тоді довбиш із свого куреня виносив палочки для литаврів, йшов до церкви, забирав звідти литаври, ставив їх на майдані, й бив спочатку дрібненько один раз. На це гасло виходив військовий осавул, виносив з церкви корогву і ставив її на майдані. Тоді вже довбиш бив далі в бубни, і на майдані збиралося військо, полками чи куренями. На Січі був у XVI ст. звичай, що неохочих до ради силою зганяли на майдані. І.

Крип'якевич зробив наголос на тому факті, що гетьмани пізніше не раз віддавали наказ з'являтися на раду “під горлом”, тобто під загрозою смерті [228]. Військо ставало у велике коло, або півколо, відповідно до місця. Накінець приходив гетьман зі старшиною (або кошовий на Січі), з відзнаками влади в руках, з відкритими головами на знак пошани для війська, а довбиші віддавали їм честь, б'ючи у литаври.

Раду проводив гетьман (чи кошовий), а допомагала йому старшина. Особливо важливу роль, як відзначає І. Крип'якевич, мали осавули, що були посередниками між старшиною і радою [375]. Вони обходили “коло” козаків пояснювали справу й питалися їх, які в них погляди. Деколи старшина вибирала собі найвизначніших козаків і спільно з ними обговорювали спірні питання. Формального голосування, стверджує І. Крип'якевич, на раді не було. Козаки виявляли свою раду “гуком”, голосними окликами, кидаючи шапки догори. Перемагала та сторона, що мала безсумнівну більшість. До речі, І. Крип'якевич підтримує М. Грушевського – свого вчителя, в тому, що коли партії були рівними, то не раз доходило й до гострої боротьби, просто на шаблі [28].

І. Крип'якевич вважав, що перша коротка згадка про козацьку раду 1581 р. міститься у творі Бартоша Папроцького, де він описує подорож на Запоріжжя польського шляхтича Самуеля Зборовського [29]. З прибуттям на Січ, останній був проголошений на раді гетьманом, а потім організував козацький загін для походу проти Московської держави. Грунтовніші відомості про це подано у щоденнику Еріха Лясоти – посла німецького імператора Рудольфа II (1576–1612) в Україні (1594). Лясота звернув увагу на порядок голосування козацької ради. Після оголошення імператорської пропозиції, як описує німецький посол, запорожці “розділилися на два кола. В одному була старшина, а у другому – прості люди, яких називають черню. Обговоривши все між собою, чернь ухвалила своєю звичайною *acclamation* (згода без голосування) податися на службу до його цісарської величності, на

знак чого кидала вгору шапки, після чого побігла до другого, старшинського кола і пригрозила, що коли хтось буде проти, його втоплять у воді. Але старшина відразу погодилася”. Після досягнення згоди гриміли литаври і десяток гарматних пострілів [2].

І. Крип’якевич вважав, що виконавча влада належала кошовому отаману, який очолював цивільну, військову та духовну (релігійну) владу на Січі. Над Січовим товариством кошовий отаман мав майже необмежену владу і тільки на новий рік мав звітувати товариству за свої попередні вчинки. Проте у зносинах з іноземними державами і їхніми урядовцями кошовий не смів нічого вирішувати без згоди цілого товариства; коли ж траплялося, що який-небудь кошовий щось таке вирішив, не спитавшись волі ради, то запорожці зараз же били у клепало, сходилися на січовий майдан і всією радою судили кошового за те, що порушив “запорозькі звичаї”, якщо той не міг виправдатися, тоді ще ганьбили й били [374].

Про значення цієї посади серед козацького товариства і характер виборів яскраво підтверджують спостереження Гійома Левассера де Боплана: “Коли зберуться усі старі полковники і старі козаки, що користуються серед них пошаною, кожний з них віддає свій голос за того, кого вважає за найздібнішого, і той визначається більшістю голосів. Якщо обраний козак приймає на себе обов’язки старшого, то дякує зібранню за виявлену честь, хоча недостойний і для такої посади нездатний, далі ж урочисто запевняє, що докладе зусиль і старання, аби гідно послужити як усім взагалі, так і кожному зокрема, і що завжди готовий покласти своє життя за своїх братів. На ці його слова кожен плеще в долоні, вигукуючи: “Слава! Слава!” і т. д. потім усі один за одним відповідно до свого рангу йдуть вклонитися йому” [511. С. 69–75].
Вибори кошового отамана, підсумовує І. Крип’якевич, знаменували кульмінаційний момент ради, оскільки від даної кандидатури значною мірою залежало життя на Січі протягом року. Інші старшини – суддя, осавул та писар не відігравали такої визначної ролі, як кошовий. Символом влади кошового

отамана була булава, яку він тримав у руці під час урочистих заходів та в бойовій обстановці [243].

І. Крип'якевич детально описав життєдіяльність інших членів запорозької общини, зокрема курінного отамана – безпосереднього начальника куреня, що був своєрідним козацьким земляцтвом. Курінний отаман обирався на курінній раді і не потребував затвердження на загальному зібранні козацького товариства. Він здійснював прийом до куреня нових козаків, розпоряджався куреневим майном. У спогадах одного із запорожців зазначалося, що “козаки куренные его отамана так слушают, как своего отца...” [630. С. 20]. Хто не був раніше на посаді курінного отамана, то звання військового старшини за ними не зберігалось після їх звільнення з посад. Це була фактично найдавніша посада у війську. Її удостоювалися найталановитіші козаки, зокрема військові старшини, що займали раніше посади військового отамана, судді, осавула писаря та ін. Курінний отаман мав необмежену владу над козаками свого куреня. Без його дозволу ніхто не мав права відмикати курінну скарбницю, де зберігалися кошти куреня та особисті речі і тих козаків, що займали вищі посади на Січі, в тому числі і кошового отамана. Коли курінний отаман тимчасово був відсутній, у господарчих справах його заміняв курінний кухар. Під час походу, зауважив І. Крип'якевич, призначався наказний курінний отаман, а обраний залишався на Січі. Курінний отаман мав свій значок, тобто невеликий прапор, який ніс курінний хорунжий [463. С. 86–87].

Військовий суддя чинив суд на Січі, а також у відсутності кошового отамана, як стверджує І. Крип'якевич, виконував його обов'язки, тобто був наказним кошовим отаманом. За допомогою військового скарбничого виконував обов'язки казначея, зберігав “скарб і армату” у Військовій Скарбниці. Мешкав і харчувався суддя у своєму курені. Символами влади судді була січова печатка та тростина [313. С. 32–58].

І. Крип'якевич описав функції та діяльність військового писаря, який очолював Січову Канцелярію від імені кошового отамана та товариства

складав і підписував документи. Посаду військового писаря займали високоосвічені люди, які добре знали іноземні мови. За високу освіченість та інтелігентність вони користувалися повагою серед козаків. У зв'язку з цим, акцентує історик, військовий писар рідко переобирався на військовій раді. Мешкав військовий писар в окремому приміщенні разом зі своєю канцелярією, до якої входили писарі різних рангів та кухар. У XVIII ст. військова канцелярія на Січі налічувала 48 чоловік. Зовнішньою ознакою гідності військового писаря був каламар (чорнильниця) в довгій срібній оправі, який він під час ради тримав за поясом, а перо застромлював за праве вухо [220].

Історик виклав у своїх ранніх працях й обов'язки військового осавула, до яких входила організація і ведення прикордонної служби запорізьких земель, охорона зимівників та шляхів на Січ по Дніпру і на суші, розслідування та виконання судових вироків. Разом з обозним військовий осавул підтримував дисципліну і порядок у війську, в Січі та похідних таборах. Також займався розподілом платні та провіанту. Його помічником був військовий довбиш. Мешкав і харчувався осавул у своєму курені. Символом влади військового осавула була тростина [217].

І. Крип'якевич також описує організацію артилерійської та фортифікаційної справи на Січі. Зокрема, під час походу військовий обозний або наказний обозний керували побудовою табору з возів, а також штурмом укріплень ворога [229]. Обозний також займався обліком та комплектуванням війська, разом з військовим осавулом підтримував дисципліну та порядок на Січі. Помічником обозного був пушкар.

Не забув історик і про таку нібито незначну, але помітну посаду, як військового довбиша, що був важливою особою на Січі. Він ударами в литаври збирав козаків на січовий майдан на раду, також подавав сигнал про те, що кошовий отаман став під корогвою, а військова старшина під бунчук і що січову раду можна починати. Допмагаючи військовому осавулу, довбиш супроводжував важливих злочинців до Січі. Проводив інспекцію стану збору

та виходу козаків з зимівників. Направлявся в паланки для з'ясування причин затримки виплати податків. Довбиш особисто мав бути присутнім при виконанні вироків. Символами його обов'язків були литаври [228].

Під керівництвом військового обозного артилерією працював військовий пушкар. Він зберігав порох, свинець, ядра, навчав та командував гарматами. Займався постачанням артилерії. В його веденні була пушкарня, де утримувалися злочинці [14].

Військовий тлумач або драгоман, як дослідив І. Крип'якевич, окрім іншомовних перекладів документів та переговорів з іноземцями, очолював розвідку та контррозвідку Січі [22]. Для виконання цих обов'язків виїздив сам або направляв розвідників у сусідні країни. Входив до складу посольств, що відряджалися від Січі до іноземних держав.

Військові шафари перевозів займалися збиранням податків на перевозах: Кодацькому, Микитинському (через Дніпро), Самарському (через Самару) та Буго-Гардовому (через Буг). У кожного шафара був підшафарій, писар та підписар. Військовий кантаржій зберігав ваги і міри на Січі, слідкував за збором здобутків для січової скарбниці, а також дотриманням правил торгівлі [23].

Чималу увагу історик приділив вишкільно-виховній роботі, навчанню молоді. Освітою дітей в січових школах, де навчання велося за кошти Січі, керував отаман січової школи, під наглядом начальника січових церков.

За січовою військовою старшиною йшла паланкова, що стояла вище військових службовців. І. Крип'якевич вважав, що до паланкової старшини, входили: полковник, осавул, писар, підосавул, підписар та хорунжий []. На ці посади щорічно на раді обиралися найзаслуженіші люди. Для вирішення важливих питань, внутрішніх справ паланки, проводилися паланочні ради, але підписи на документах від паланки на Січ свідчать, що остаточне рішення належало раді паланкової старшини. Як зазначає український історик Д. Яворницький, папери підписувалися: "Полковник такий-то із старшиною"

[830. С. 240–267]. Полковник на території паланки уособлював кошового отамана, тому нерідко, як і останній карав і навіть страчував злочинців. Він відповідав за моральний стан і дисципліну козацького середовища, в слободах і зимівниках, а також своєчасний збір козацького війська, за виконання розпоряджень Січі. Його влада поширювалася також і на осіб, котрі проїжджали через паланку. Він дозволяв їм в'їзд у вольності запорізьких козаків, задля безпеки давав перепустку – знак у вигляді перначка.

І. Крип'якевич подав і склад військових службовців паланки: громадський отаман, який стояв на чолі свободи чи промислу і стежив за ладом та добропристойністю його мешканців; військовий скотар і військовий чабанник, які дбали про громадські табуни коней, череди худоби та отари овець.

І. Крип'якевич досить виразно охарактеризував рівень тогочасної свідомості козацької старшини. “Це була, – писав учений, – освічена, провідна верства, що розуміла значення незалежності і автономії, бачила в ній забезпечення своїх класових інтересів і вміла ставати в обороні незалежності. Але хибою старшини було те, що свою користь вона ідентифікувала з добром держави і в егоїстичному засліпленні намагалася підкорити собі інші класи – козацтво, селянство, міщанство, не добачаючи, що таким робом руйнує основи державної сили” [28]. Водночас, як стверджує В. Панашенко, в перші десятиріччя після об'єднання України з Росією козацька старшина не сприймала особливостей внутрішнього устрою Росії, її не приваблював соціальний стан російського дворянства, з його пожиттєвою військовою службою, обов'язки якої, особливо з часів Петра I, значно зростали [736. С. 81–82].

І. Крип'якевич детально описав значення і функції клейнодів – символів влади військової старшини (від німецького слова Kleinod – дорогоцінність). До клейнодів він відніс: корогву, бунчук, булаву та її різновиди: тростина та пірнач, литаври та печатка. Перші клейноди Запорозької Січі, зауважив історик, були даровані польським королем Стефаном Баторієм у 1576 р. На

рожевому полі першої корогви зображено білого сріблястого орла – герба Польської держави. Після воз'єднання України з Росією царським урядом була подарована Січі корогва з зображенням двоглавого орла – герба Російської держави. Герб Запорізької Січі – козак з шаблею при боці і рушницею на лівому плечі – був зображений на січовій печатці [293. С. 230–273].

Булава, пірнач та литаври були срібними, а вершина бунчука золотою. Крім дарованих клейнодів, а також клейнодів куренів та паланок, на Січі існували різноманітні бойові клейноди, зокрема прапори, який мав кожний похідний кіш. Клейноди, підкреслив І. Крип'якевич, були святинєю Січі, втрата їх вважалася великою ганьбою. Щоб підсилити обожнювання клейнодів, для їх охорони а також виносу в урочистій чи бойовій обстановці були призначені військові старшини з посадами хорунжого, булавничого, бунчужного та пірначого. Великою повагою і авторитетом користувався військовий довбиш, без ударів якого у литаври січова рада не могла бути скликаною.

І. Крип'якевич описав й проведення різних урочистих заходів. Саме тоді всі клейноди виносилися на видне місце. Перед початком ради кошовий отаман брав булаву і ставав під корогвою, суддя і осавул тримали тростини, оздоблені сріблом. Військова старшина ставала під бунчуком. Це дійство супроводжувалося ударами в литаври, звуками сурм. Повага до клейнодів, як символу влади, дозволяла використовувати зменшені копії пірначів чи палиць, зроблених з різних матеріалів, як перепустки на січових шляхах, або знаки довіри [221].

І. Крип'якевич подав і організацію Війська Запорозького, яке здебільшого поділялося на курені. Назви цим куреням були дані здебільшого на згадку про міста України, з котрих вийшли на Запорожжя перші фундатори куренів; деякі з куренів названо іменами курінних отаманів. Далі він подав назви запорозьких куренів: Пашківський, Кущевський, Кислявський, Іванівський, Конеловський, Сергієвський, Донський, Кирилівський, Канівський,

Батуринський, Поповичевський, Васюринський, Незаймаківський, Иркліївський, Щербинівський, Титаровський, Шкуринський, Коринівський, Рогівський, Корсунський, Калнибоцький, Уманський, Дерев'янівський, Нижчестеблівський, Вищестеблівський, Джерелівський, Переяславський, Полтавський, Мишастовський. Менський, Тимошевський, Величківський, Левушівський, Пластунівський, Дядьківський, Брюховецький, Ведмедівський, Платнирівський [25–26].

Вони історично склалися там ще у перші часи існування Січі, коли запорожці жили по куренях. Ті курені були довгі, щоб можна було вміститися кільком сотням товариства. Вкривалися вони очеретом, а зверху ще й звіриними шкурами, щоб взимку було тепліше. З часом замість куренів по січах почали будувати для товариства довгі хати (по 12–15 сажнів завдовжки), і хоч запорожці жили вже по хатах з самого початку XVII ст., та проте вже й ті хати почали називатися куренями, бо запорожці звикли до цієї назви [37].

Чимало дослідників вважає, що Запорозьке військо було республікою, а кошовий отаман президентом. Тільки незвичайною республікою була Запорозька Січ, бо у республіці кожний міг мати власне господарство, а на Січі господарство було тільки січове та курінне, окремі ж запорожці не повинні були мати ніякого господарства й майна. Власністю запорожця був тільки кінь, зброя, одяг й гроші; лише у пізніші часи запорозька старшина почала заводити своє господарство. Побут козацтва історик детально описав у книзі “Історія української культури”, яка витримала декілька накладів. Зокрема, І. Крип'якевич детально проаналізував систему ведення господарства [70]. Про харчування товариства, насамперед повинні були дбати курінні отамани.

Про раціон харчування, зауважив історик, дбали курінні отамани. Кошти і різні припаси Військо Запорозьке, добувало собі здебільшого на своїх вольностях. А на новорічній раді всі вольності розписувалися, щоб у кожній частині було більш-менш однаково земельного і водяного добра. На очах

всього товариства військовий писар скручував ті папірці і кидав їх у свою шапку, а потім, добре потрусивши, давав курінним отаманам витягати жеребки з шапки. За результатами жеребкування ділилися вольності та припаси, з яких курені мали користуватися цілий рік [255].

Навесні, по куренях, нагадує історик, запорожці знову тягли жеребки, кому з товаришів іти на вольності, а кому лишатися у Січі на випадок походу, або нападу татар; а як тільки річки скидали з себе кригу, одразу половина а деколи й більше запорожців виходили на свої вольності рибалити й полювати. Головною здобиччю на вольностях були риба й звірині шкури. Рибу солили і, залишити з неї треба було кожному куреню до другої весни, решту відвозили продавати на Правобережжя, а звідси у Польщу й німецькі землі, гроші ж так само поверталися на курінне господарство [231. С. 25–43].

Січове господарство, зауважив І. Крип'якевич, широко використовувало військову здобич. Під час нападів на татар, або морських походів, запорожці кожний раз верталися обтяжені здобиччю. З татарських степів вони приганяли до Січі тисячі коней і худоби, а з турецьких міст привозили коштовні речі, зброю, дорогий одяг, золото й срібло. Кожний козак усю здобуту ним здобич, окрім зброї, клав докупи, і вже на Січі загальна військова рада ділила здобич: звичайно, не менше, як половина її, йшла у військову скарбницю, а з останньої половини, частина віддавалася на церкви і монастирі – здебільшого на січову церкву св. Покрови та на Трахтемирівський монастир, а пізніше на Київське братство, Межигірський монастир та Самарський запорозький монастир. Остання частина поділялася на товариство, та й то однаково на всіх: і на тих, що були у поході, і на тих, що були на ловах, на вольностях, або доглядали Січ. Виняток становила тільки ручна зброя – вона не йшла у поділ, а була власністю того, хто її здобув. Утім, пише історик, що трофеї не могли компенсувати недостатність забезпечення Запорізького війська. Тому запорожцям доводилося добувати продукти та спорядження працею на промислах, торгівлею взимку, чумацтвом, роботою по найму тощо [28–29].

Отже, військово-історичні студії І. Крип'якевича переконливо доводять, що по заснуванню Запорозької Січі, яка у другій половині XVI ст. розвинулася у козацьку республіку, збройні сили українського народу набули окреслених організаційних форм і певного внутрішнього устрою, виробили свою систему керування і забезпечення. Військо Запорозьке як військово-політична організація українського козацтва ґрунтувалася на республікансько-демократичних порядках: воно було самовладною військово-політичною організацією. Всі посади у ньому були виборними і діяла демократія козацької ради – рішення приймалися безпосередньо всіма козаками. Водночас, як свідчать публікації І. Крип'якевича та його сучасників, до студії з історії запорозького козацтва недостатньо залучалися архіви Туреччини.

І. Крип'якевич зробив також непопулярний для польської історіографії висновок про те, що козацьку структуру і організацію згодом перейняли поляки в ході організації “козацьких” хорогв у складі маганатських формувань, а також польських козаків – “лісовиків”.

3. 3. Озброєння і військова структура запорозьких козаків

У музеях України (Львів, Київ, Переяслав-Хмельницький, Берестечко, Батурин) зберігаються різноманітні зразки стародавньої зброї, яку свого часу використовували козаки в боротьбі проти експансії Варшави, Москви і Стамбула на українські землі, за національне визволення. Ці пам'ятки-свідки героїчного минулого наших предків, на думку І. Крип'якевича – важливе джерело для вивчення військової історії українського народу. Позатим без ретельного дослідження окремих видів зброї, зокрема вогнепальної, не можна зрозуміти жодної битви, а також розвитку військової тактики. Характер озброєння відбивав й належну організацію війська. Нарешті, озброєння значною мірою характеризує рівень економіки, культури й техніки народів. Джерела [114; 120–122; 127–128], які опрацьовував І. Крип'якевич, свідчать, що козацька піхота була добре озброєна ручною вогнепальною зброєю. Це

пояснюється тим, що на Україні в той час міщани, шляхтичі і козаки, особливо в прикордонних старостах, мали багато зброї, яка використовувалася в боротьбі проти татар та польської шляхти [108. С. 162–167].

І. Крип'якевич пише, що міщани зобов'язувалися мати зброю для оборони міста. В цеху кожен майстер мусив тримати завжди справними рушницю чи мушкет і мати до них запаси пороху і куль. Зокрема, міщани Старокостянтинтова у 1603 р. зобов'язувалися придбати “пульгак добрий, кулі олов'яні, пороху фунтів два”, а міщани Остерського замку в 1628 р. – “самопал справний, 3 копи куль і 3 фунти пороху” [253].

Про розповсюдження зброї на Україні говорять численні згадки про це в думах та історичних піснях [139. С. 6, 17, 21, 27]. І. Крип'якевич зауважив, що значні запаси вогнепальної зброї зберігалися в монастирях. Серед різних речей Густинського й Ладинського монастирів у документах згадуються і самопали [108]. Багато козаків іноді мали по кілька рушниць, і тому сучасники називали їх “огнистим”, або “рушничим” військом [132. С. 13–15].

Воєвода Брацлавський Адам Кисіль сповіщав коронного канцлера в 1648 р., про наявність кількох десятків тисяч “огнистого війська” у Богдана Хмельницького, а в листі до архієпископа Гнезеського М. Лубенського 31 травня 1648 р. писав, що на Україні кількість вогнепальної зброї зростає надзвичайно. Далі він додав що проти кожного шляхтича “з'явиться тисяча селян з рушницями”, бо місцеве населення тут “завжди носило зброю” [133. С. 167–168]. Коронний гетьман М. Потоцький писав того ж року королю Владиславу IV, що “лише князь пан воєвода руський відібрав у своїх кріпосних декілька десятків тисяч самопалів”. “А що ж в інших воєводствах?” – запитує він [115. С. 15–30].

Озброєння українського народу удосконалювалося. Основною зброєю козака-піхотинця була рушниця, шабля іноді лук. Відомості про це, підкреслює І. Крип'якевич, є в спогадах про козаків папського посла Гамберіні, шляхтича Я. Собеського, коронного гетьмана С Жолкевського і

шведського посла Гільденбранта [23]. Згадки про основну зброю козаків історик почерпнув і з російських джерел [107]. Озброєння козацької піхоти вогнепальною зброєю, підкреслює історик, сприяло її успішним діям у боях з польсько-шляхетським військом, зокрема з добре вишколеною кіннотою.

Іван Крип'якевич вважав, що найстарішою ручною вогнепальною зброєю на Україні був “кий залізний” або, як його іноді називали у пізніших джерелах “старосвітський кий” – залізна, або мідна трубка укріплена в ложі з гудзиком для опори в плече [277. С. 34–76]. Щоб вистрілити з кия, порох запалювався тліючою губкою, крізь запальний отвір на казенній частині (зверху). Цю зброю було дуже важко тримати біля плеча, або в руках під час пострілу по цілі, і тому вона досить швидко вийшла з широкого вжитку. Згадки про окремі її зразки історик зустрічав у 1552 р. у Черкаському, Київському, Луцькому і Мозирському замках та в 1621 р. – серед зброї Старокостянтинова [108].

І. Крип'якевич вважав, що наступним етапом у розвитку ручної вогнепальної зброї на Україні були гаківниці – залізні, або мідні трубки з дерев'яною, або залізною палкою в тильній частині замість приклада, яку стрілець клав на плече, або під руку. Для поглинення віддачі на стволі робили гак, який чіпляли за упор, або спеціальну підставку. Обслуговував гаківницю один чоловік, якщо було постійна опора, а при наявності підставки – два. Запалювали порох за допомогою спеціально обробленого, тліючого гнота крізь отвір на казенній частині зверху, а в більш досконалих гаківницях – крізь запальний отвір збоку. У статті “З історії козацької артилерії” (1932) І. Крип'якевич зауважив, що в XV – XVI ст. кіннота й піхота застосовували “кози” – вдосконалені гаківниці з примітивним дерев'яним ложем, трохи нахиленим униз. У піших стрільців “кози” мали довжину 4 стопи, важили 15–16 фунтів і стріляли кулями, яких виливали по 10–12 штук з фунта олова. Залежно від розмірів, підкреслює історик цей вид вогнепальної зброї називали гаківницями і півгаківницями. Гаківниці вагою 10 кг. і довжиною близько метра при діаметрі 24 мм вживалися лише для оборони замків [253].

Запровадження гнотового замка, на думку І. Крип'якевича, стало значним кроком у розвитку ручної вогнепальної зброї. Курок гнотового замка з'єднанувався з ложем і складав одне ціле зі спусковим гачком. Коли натискали на спусковий гачок, то курок з тліючим гнотом, затиснутим на кінці курка, торкався порошу на поличці. Завдяки простоті й міцності конструкції гнотові замки були різних типів. Вони вживалися на Україні майже до кінця XVII ст., а на Сході – навіть до XIX ст. У старіших конструкціях гнотового замка курок рухався від стрілки до полички, а в новіших – навпаки. Останнього типу замки склалися з кількох частин, шарнірно з'єднаних між собою (вважалися більш досконалішими). Рушницями з гнотовими замками не можна було користуватися під час дощу і сильного туману, а вночі тліючий гніт, зауважує І. Крип'якевич демаскував, стрільців. Подальше вдосконалення гаківниць привело до їх повної диференціації. Для оборони з мурів продовжували використовувати гаківниці із збільшеним калібром, а у польових боях – гаківниці невеликих калібрів. Вони поступово змінювалися й одержували назви: рушниця, аркебуза, мушкет, карабін [285].

Поруч з гнотовими замками з'являються кремінні. Різноманітні системи їх зводяться до двох основних типів: коліщеві й ударні. Коліщеві замки з'явилися на початку XVI ст. і основною їх частиною було сталеве коліще з насічками під поличкою. Коли натиснути спусковий гачок, пружина заведена спеціальним ключем рухає коліще, яке насічками вибиває іскри з кременю. Затиснутого в курку. Іскра запалює порох на поличці, і вогонь через запальний отвір проникає до порохового заряду. Системи ударних кремінних замків були різні. Історик вважав, що на Україні переважали замки азійського і нідерландського типів. Замок нідерландського на Україні зазвичай називали “шкотським”. Аналогічного типу замки робили й українські майстри. І. Крип'якевич зауважив, що у деяких джерелах такі замки називали руськими, тобто українськими. В азійському замку огниво складало одне ціле з кришкою на поличці. Курок з притиснутим кременем бив по огниву,

відчиняється кришка і одночасно вибиваються іскри, що запалюють порох на поличці. В нідерландських і російських замках огниво було відокремлено від кришки, і для стрільби треба було відсунути кришку на поличці й нахилити огниво рукою [21].

І. Крип'якевич підкреслив, що в першій половині XVI ст. на Україні з'явилася нова ручна вогнепальна зброя, яку назвали аркебуз, або гаркебуз. Спочатку аркебуз був важкий – мав калібр 12,5–18,5 мм і більші розміри за ручницю. Загальна довжина його 1,2–2,4 метра, дальність стрільби 250 метрів [36]. Стріляли з нього досить влучно. У XVI ст. кулі аркебуза важили 1/16–1/20 фунта. Дерев'яне ложе мало вузький вигнутий приклад. Порох на поличці запалювався за допомогою гнотового замка. А пізніше – коліщцевого, або ударного. Звідси назви, які історик зустрічав у джерелах: “аркебуз бородатий” – з коліщцевим, або гнотовим замком та “губчатий” – з ударним кремінним замком. Аркебуз коштував дорожче за ручницю і тому не зразу її витіснив. У XVI ст. аркебузами були озброєні “реєстрові” козаки і значною мірою запорожці. Полегшеними аркебузами озброювалася кіннота [244].

Далі І. Крип'якевич детально описує, як в середині XVI ст. на Україні розповсюдилися мушкети – важкі рушниці, що вперше з'явилися в Іспанії на початку XVI ст. (калібр 22 мм, вага 8–10 кг, довжина 160–180 см, вага кулі 50 г). При стрільбі мушкет клали на вилку, яку стрілець носив з собою. З мушкетів можна було стріляти на відстань до 400 метрів з більшою пробивною силою, ніж аркебузи або ручниці [29].

Як описує І. Крип'якевич, серед ручної вогнепальної зброї XVI–XVII ст. можна було зустріти півгаки, карабіни, бандолетти, яничарки або яниченки, гульдинки, самопали і пицалі. Півгаками називали коротку легку рушницю, спочатку переважно з гнотовим замком, а пізніше – з коліщцевим. Це був прообраз пістолета. У документах, які проаналізував І. Крип'якевич у XVI–XVII ст. згадуються поруч з мушкетами і півгаки [143].

Коротка рушниця з колісцевим, або ударним кремінним замком нідерландського типу, називалася карабіном (від арабського слова “караб”, що означає легку вогнепальну зброю. В Україні карабінами озброювалися кіннота і піхота. Карабіни іноді називали бандолетами (від назви поясу з гачком, за який вершник чіпляв карабін). Деякі бандолети були дуже коштовні: “бандолетов пара, коштуючих золотых сорок; бандолет на челяднику, коштуючий золотых пятнадцать...” [138. С. 90–99].

І. Крип’якевич зауважив, що “Яничарками”, або “яниченками” називалися турецькі рушниці з гнотовим, або ударним кремінним, азійським замком. Ці рушниці були розповсюджені особливо серед запорожців. У 1600 р. козак Т. Волевач після смерті, залишив своїм синам “яничарок добрых под серебром по две и по пет ручницам” [141]. У польських джерелах другої половини XVII ст. І. Крип’якевич зустрів згадку про “пищаль турецкий янчарный. Насечена золотом и серебром, ложа нарезана костми” та “пищаль янчарка турецкая, ствол витого железа, в трех местах насечена серебром” [145].

Далі І. Крип’якевич пише що, на Україні зустрічалися також гвинтові рушниці – гульбинки. Так, польський історик З. Глозер вважав що ця назва походить від курляндського містечка Гольдінген. У джерелах згадується також “пищаль донская завесная сгвинтованная, на ней на стволе 7 обоймиц медных” [137]. Назва рушниці “пищаль” була загальною і не визнавала певного типу рушниці. Такий же характер мала назва “самопал”, що часто зустрічається в джерелах першої половини XVII ст. “Самопалом” називалася турецька рушниця, аркебуз і мисливська гвинтівка. Коли поширення набрали мушкети й карабіни, самопалом називали всяку рушницю, за винятком мушкета й карабіна.

Аналіз різних джерел зокрема, козацьких літописів [113–114], які зробив І. Крип’якевич, показує: в XVI ст. козацька піхота мала в основному рушниці й аркебузи, а в XVII ст. – мушкети, здебільшого з кремінними ударними

замками, нідерландського та французького типів, “самопали” переважно азійського типу, з кремінним, або гнотовим замком, іноді карабіни з коліщевим або ударним кремінним нідерландським чи російським замком [228]. Козаки-піхотинці в поході рушницю носили опертою на лівій долоні і плечі. Кулі ховали в чересло, порох у порохівницю, або в звичайний ріг.

Історик детально описав організацію та забезпечення артилерії. З думкою І. Крип'якевича погоджується сучасна дослідниця козацької доби О. Апанович, вважаючи що артилерія Запорозького війська складалася з важких гармат, для облоги і захисту, а також легких, рухливих фальконетів [488]. Деякі з них мали вертлюги, які прикріплювали до бортів човна, дуба або судна. Перші гармати в козацькому війську зустрічаємо в 1580-х роках; вони походили зі здобичі, привезеної з турецьких замків. В 1590-х роках запорожці дістали кілька гармат із Австрії (були на цісарській службі проти турків).

Артилерією керував генеральний обозний, а при ньому були гарматний осавул, писар і хорунжий. При гарматах стояло різне артилерійське здіб'я: бочки селітри й пороху, мішки на порох. Сідні шухлі, залізні грейцари, шори “з лійцями і катарами”, скрині з кулями, олово, залізо, “скалове і в прутах” або залізо у штабах та шинах, линви, гноти, скорострільні свічки, дріб; з ковальського “начиння”: ковальський міх, ковало, кліщі, молотки, гвоздяниці, шрублі, шпарог, друшляк [373]. Гармати перевозили на возах, запряжених по 3, 6, 8 коней. При гарматі була різнородна обслуга – гармаші, теслі, ковалі, каменярі, фірмани. Особливий статус, підкреслює І. Крип'якевич, мали гармаші. Вони керували артилерією й займалися направою гармат. Гармаш переводив всі наприви при гарматах і повинен був добре знати слюсарське ремесло. Деякі гармаші мали обов'язок і кувати зброю. В обов'язки гармаша належало також постачати кулі. Коли кулі були ще кам'яні, то гармаш їх обточував і обковував деколи навхрест залізними обручами. Пізніше кулі стали залізними, деколи їх обливали оловом. У гарматних верствах стояли

дерев'яні форми для відливу куль. Куля мала бути кругла, добре вирівняна, щоб не спиралася в дулі [425].

Історик описав виробництво бойового пороху. В XVII ст. порох складався з таких складових частин: на два фунти сірки й фунт вугілля брали 4–6 фунтів селітри. Для виробництва пороху служили спеціально зроблені млини й порохові супи. Порох спочатку виробляли дрібний, а пізніше почали приладжувати більш зернистий; дрібний порох зволожували оцтом, мішали й сушили; грубший служив для більших рижтунків [251].

У похід генеральна артилерія виходила під своєю корогвою та зі своїми литаврами. У бою, зауважив І. Крип'якевич, козацька артилерія мала другорядне значення. Гармати відзивалися тільки з початком бою, і то доволі рідко, і могли щонайбільше поширити переполох серед ворожого війська. А мало завдавали шкоди. Під час самої битви артилерія тільки у деяких моментах доходила до голосу. При облогах козацькі гармати теж не часто здобували успіх. Козацька гармата була насамперед “клейнотом і оздобою” запорозького війська, проявом його справжньої сили [29].

Запорозьке військо, описує далі історик, поділялося на полки, сотні і десятки, або курені. Кількість полків, як і величина козацького полку, не завжди була однакова. Величина козацького полку протягом століть зростала. На переломі XVI – XVII ст. козацький полк складався пересічно з 500 осіб. Але пізніше чисельність полка була неоднорідною – полк міг мати 1 000, 2 000, 5 000 і навіть більше людей. Чисельний склад полків збільшували із суто військових міркувань – кращого виконання своїх тактико-стратегічних завдань.

Тактично полк, стверджує І. Крип'якевич, ділився на сотні. Спочатку, коли невеликий полк мав справжні сотні по сто людей; так, у полку з 500 людей, було п'ять сотень, у полку з 1 000 людей – десять сотень. Але з часом полки мали різне число сотень, залежно від величини полку. Сотні ставали більшими (по 200–300 осіб). Сотню ділили спочатку на десятки, а пізніше на

курені. Спершу десяток складався з отамана і дев'яти козаків, але у зв'язку із зростанням чисельності полку й сотень, відповідно і збільшувалася чисельність куреня, яка сягала до 30–40 козаків в одному курені [25].

Отже, до середини XVI ст. козацтво не відчувало себе єдиною силою чи соціальним прошарком, а тому всі зусилля концентрувалися на конкретній громаді. І. Крип'якевич вважав, що козацтво об'єднувалося на основі рівності без врахування соціального походження і матеріального становища. Всі норми внутрішньої поведінки формувалися в умовах прикордоння і ґрунтувалися на пріоритетних інтересах громади. Рішення приймалося більшістю голосів на зібранні, або ж раді, яка насамперед визначала і забезпечувала надійність об'єднання на визначений термін. Спільна ідея зміцнювала прагнення козакуючих у досягненні поставленої мети. Становище суттєво покращилося із заснування Запорозької Січі. За досить короткий період козацтво виробило власну суспільно-політичну структуру – Кіш, стало добре організованою військовою силою. Політичний і військовий устрій Війська Запорозького давав певний зразок для відродження національної держави.

3. 4. Козацьке військо в бою: стратегія і тактика

І. Крип'якевич узагальнив стратегію і тактику ведення бойових дій козацтвом. Він писав, що запорозьке військо вирушало в похід поділене на полки і сотні, які йшли під своїми корогвами, зі своїм обозом і артилерією. На ворожій території військо попереджували сторожі, або чати. Ціла армія розтягалася на великий простір. На відпочинок військо ставало там, де була вода і паша для коней. Тоді козацькі кашовари готували їжу для своїх відділів. Коли військо залишалося довше на одному місці, тоді ставили намети або курені. Коли обоз, після довгого простою залишав обозовище, козаки підпалювали все, що залишалося.

Під час війни, наголошує історик, у війську панувала сувора дисципліна. За давнім звичаєм козакам було заборонено пити горілку під час походу.

Сторожі довкола обозу пильнували, щоб неохочі не втікали з війська і ловили втікачів. У таборі часто відбувався суд, винуватих карали військовими карами: приковували до гармати, карали киями, а за більші злочини присуджували до смертної кари [463].

Історик зауважив, що в ті часи окремих санітарних частин не існувало. У козацькому війську бували лікарі й цирюльники, але тільки принагідно, не на постійному військовому утриманні. Похідних лікарень не було; пораненими піклувалися лише люди з доброї волі, церковні братства по містах. Військо у поході мало своїх священиків-капеланів, а деколи й похідну церкву [243].

І. Крип'якевич вважав, що козацьке командування намагалося вести бій на місці, що заздалегідь було приготовлено на зустріч, щоб ворога відразу поставити у несприятливу ситуацію. Базою для війська, що виходило у бій, був табір. Боротьба і оборона з табору – характерні особливості козацької тактики. Табором називали поскладені разом обозові вози, за якими ставало військо. Такий спосіб оборони, описує далі історик, був відомий в українських степах ще за княжих часів (військо на безлюдному місці, де не можна було знайти захисту в терені, заставлялося від половців возами). Табір уславився ще у XV ст. в чеських гуситів, яких називали таборитами, знали його і литовські, і польські війська у XVI ст., але популярним цей спосіб оборони зробили козаки, довівши його до незвичайної майстерності, резюмує І. Крип'якевич [28].

Батьківщиною табору з возів був безмежний степ. Створений спочатку, як спосіб захисту від ворога в голому степу, табір поступово перетворився на грізний, неприступний засіб оборони, а потім і наступу. Згідно з організаційною структурою війська того часу, на кожні п'ять–десять козаків був один віз, на якому перевозилася зброя, боєприпаси, продукти, фураж для коней (взимку), лопати, сокири, пилки та ін. На окремих возах перевозилися гармати. Як зауважив трансільванський літописець, “в поході ці вози їдуть з двох боків, а посередині піше військо і в разі потреби ці вози служать їм за

шанці, цими возами вони дуже сильні, і про них кажуть що не має в світі війська, яке вміло б краще будувати шанці, як козаки” [729. С. 111–115].

І. Крип’якевич у нарисі “Під прапорами Хмельницького” (1933) описав вигляд рухомого табору з возів. Він складався з прямокутника, по великих сторонах якого рухалися вози один за одним, в один або декілька рядів. Між рядами возів рухалося спішене військо. В першому, або другому зовнішньому ряду були встановлені гармати, а біля возів йшли козаки з вогнепальною ручною зброєю, готовою до бою, посередині табору вели коней. Передня і задня сторона були не замкнені, їх прикривала кіннота. Для замкнення цих сторін прямокутник мав “крила”, тобто один, або декілька рядів були довші за інші на величину ширини табору. Якщо табір раптово зупинявся для оборони, “крила” заверталися, замикаючи передню та задню сторони табору возами. Що робилося далі, історик навів свідчення турецького мандрівника Евлія Челебі, про похід козаків 1657 р.: “Вони розташовувалися з західної сторони мадярського табору, на іншому березі ріки. Миттево, подібно кротам розривши землю, вони взяли величезний табір в кільце, виставили навколо варту. На кургані, зверненому до табору Ракоці, вони вирили лінію рівчака і закріпили його сорока-п’ятдесятьма гарматами. Потім вони зв’язали ланцюгами свої сім тисяч возів і опоясали ними свій табір. В проміжках між возами було виставлено багато рушниць” [244]. Якщо передбачалася довготривала оборона табору, описує далі професор, то колеса возів закопувалися у землю, яку насипали на вози. Навколо возів із зовнішньої і внутрішньої сторони робилася мережа окопів та брустверів, з’єднаних ходами сполучення. Такий табір був базою, з якої розпочиналися подальші бойові дії з ворогом. Розміри табору залежали від кількості війська.

І. Крип’якевич зауважив, що рухомий табір з возів козаки використовували і для наступу ворога. Про це, зокрема, згадав у своєму щоденнику польський капелан С. Окольський, навівши на приклад битви під Кумейками 1637 р. [871]. Наступ тоді й справді був вражаючим видовищем.

Козаки наступали табором, побудованим в шість рядів з чотирма гарматами (дві на боках і дві на кінцях табору). В середині між возами йшло військо чисельністю 23 тисячі, розділене на полки і сотні. Неможливо було їх дорікнути у відсутності кмітливості і майстерності. Козаки йшли з горгорнутими прапорами, з гарматними пострілами і викриками: “А далеко гетьман буде ночувати?!”, “Ляцику, побіжиш до хащичу!”. Підійшовши до польського війська, козаки вдарили з гармат і самопалів. Почалася перестрілка. Дим від запаленого хутора і від пороху застилав очі козакам, бо вітер дув у їх сторону, і заважав їм вести бій. Щоб вийти за межі болота та димової завіси, козаки на сході почали перебудовувати свій табір у 12 рядів. Цим скористалися поляки – вдарили на стики перебудови табору і увірвалися до нього. Козаки ціною значних втрат відбили атаку і почали відступати табором [278. С. 36–49].

І. Крип'якевич навів приклади й глибинних бойових рейдів козацького табору. Так, у серпні 1621р. сорокатисячне козацьке військо рухалося під захистом табору з возів по території Молдавії в район Хотинської битви, невпинно відбиваючи атаки орд кримського хана [275]. У 1628 р. кримський хан Шахін-Гірей звернувся до запорозьких козаків, щоб допомогли йому в боротьбі з мурзою Буджацької орди Кантемиром. На чолі чотирьохтисячного козацького загону, який вирушив у Крим, стояв гетьман Запорозького війська Михайло Дорошенко. За Перекопом, який козаки здобули штурмом, рухомий табір оточили татари, прихильники Кантемира. Протягом шести днів рухався табір до Бахчасараю, відбиваючи день і ніч навальні атаки татар. На річці Салгир між Дорошенком і Кантемиром відбулася битва, в якій татари були розгромлені. Поранений Кантемир із залишками орди втік у Кафу, але М. Дорошенко загинув, а разом з ним і тисяча запорожців. А козаки, нагадує І. Крип'якевич, привезли з Криму гармати, які Кантемир відібрав у польсько-козацького війська в битві під Цецорою 1620 р. [28].

Захисні функції табору з возів були настільки високі, стверджує І. Крип'якевич, що вони зводили нанівець кількісну перевагу ворога. Про це, зокрема, також згадав Боплан у книзі “Опис України”: “Кілька разів я зустрічав у степах татарів, їх було понад п'ятсот, і вони нападали на наш табір, але нічого не могли вдіяти, хоча й було зі мною лише 50 чи 60 козаків” [511. С. 18–36]. Особливістю рухомого табору з возів було те, що йому не страшна була перевага ворога в озброєнні та військової майстерності, акцентував на цьому професор.

І. Крип'якевич описав побудову козацького рухомого табору з возів, який формувався залежно від тактичної обстановки і мав за мету створення штучної перепони для ворога на відкритій, рівнинній місцевості. Для його побудови використовувалися звичайні обозні вози, обладнані пристосуванням для запрягання коней з обох кінців. При цьому основним способом підвищення захисних функцій, тобто неприступності табору, було збільшення кількості взових рядів, інколи навіть до 6–12. З цією побудовою поєднувалося широке використання артилерії малого калібру, що вела вогонь під час руху з возів, а також швидкострільність та влучність мушкетного вогню [172]. Наближення, наприклад, татарської кінноти до такого табору, ближче дальності стрільби вогнепальної зброї, було для неї смертельним. Тому бій безпосередньо біля возів козацького табору, підкреслює історик, був вийнятком, а історія його використання не знає прориву. Отже, за таких умов, вважає І. Крип'якевич, не могла виникнути обслуга козацького воза, адже їй нічого було робити. Тому козацький табір не перетворився на рід війська, а залишався протягом віків бойовим порядком формувань Запорозької Січі [193]. Але є всі підстави стверджувати, що в таборі кожні п'ятдесят козаків, під час маршу, або зупинки перебували біля свого воза і кожен мав свої обов'язки. Частина з них забезпечувала безперервність вогню, а частина слідкувала за рухом воза і загальними сигналами керування табором, щоб не допустити

розриву з ряду. Якщо табір зупинився для тривалої оборони, пише історик, то козаки робили земляні укріплення біля свого возу. Хтось серед них був старшим, розподіляв обов'язків, на випадок бою безпосередньо біля свого воза. Ці думки історика повністю підтримують сучасні дослідники воєнного мистецтва українського козацтва Б. Черкес і О. Сокирко, які в своїх новітніх дослідженнях поглиблюють розвідки про військову організацію запорозького війська, а також вносять низку доповнень і уточнень.

Досвід використання рухомого козацького табору, на думку І. Крип'якевича, свідчить: якщо він був неприступним в степу, то на складній нагорній місцевості з ярами, болотами та дібровами, виникала небезпека його розриву. В цих умовах особливо ураженими від куль ставали коні, бо ворог мав можливість непомітно підійти до табору. Тільки висока майстерність побудови та використання табору, якою володіли козаки, могла в таких умовах забезпечити його захисні функції.

Польсько-шляхетське військо, на думку історика, було насамперед кінним. В піхоті служили тільки бідні люди, в основному це були козаки, або найманці з інших країн. Коли військо вимушене було рухатись під захистом табору з возів, то шляхта, зазначає І. Крип'якевич, вважала для себе принизливим спішуватись і виконувати функції піхотинців [242]. Останніх же в кавалерії було дуже мало, бо на кожні десять вершників припадав один піхотинець. Кожні чотири вершники мали віз, але його обороняли озброєні обозні та слуги. Тож високої майстерності в побудові та використанні рухомого табору з возів, запозиченого з козаків, польське військо не мало. Так, відступаючи від Корсуня 16 травня 1648 р., польсько-шляхетський табір з возів зайшов у Горохову Діброву, де через природні рельєфні перепони (яр та болото), а також штучно зроблені козаками (канави та завали), які тут були в засідці, підкреслює історик, був у двох місцях розірваний і вщент розгромлений [174. С. 78–79].

І. Крип'якевич вважав: якщо козацьке військо вирушало в похід і при цьому передбачалася зустріч з ворогом, то його похідний порядок будувався за всіма правилами військового мистецтва. Про це, наприклад, свідчило висування військ Б. Хмельницького в район Корсунської битви у травні 1648 р. [376. С. 28–57]. Першим, як описує І. Крип'якевич, рухався козацький розвідувальний загін, який вислав на відстань до шести кілометрів розвідувальні роз'їзди. За розвідувальним загоном на відстані чотирьох-шести кілометрів рухався передовий загін, що складався з трьох підрозділів татарської кінноти на чолі з Тугай-беєм, який теж вислав на відстань до шести кілометрів фронтальні та бокові роз'їзди охоронної розвідки. На відстані 11–15 кілометрів за передовим загоном йшли під захистом таборів головні сили війська на чолі з Б. Хмельницьким [228]. Від табору на відстань у два–три кілометра висилалися дозори фронтального і бокового сторожового охоронення. На світанку 25 травня до польського війська, що стало табором під Корсунем, підійшов козацький розвідувальний загін. Зі сходом сонця передовий загін (татари) форсував з ходу р. Рось і розпочав бойові дії. В його обов'язки входило зв'язати бойовими діями ворога, до прибуття головних повстанських сил, провести розвідку боєм, виявити склад польського війська, сильні та слабкі місця його укріпленого табору. Надвечір, 25 травня до Корсуня підійшли головні сили війська Б. Хмельницького [258].

Бій з ворогом, зауважив І. Крип'якевич, розпочинали герцем, тобто двобоєм окремих сміливців, або невеликих загонів. Такий козак-сміливець сам, або на чолі загону наближався до польського табору і закликав до двобою. Якщо ніхто не виходив, сипались образи на адресу польського війська, звинувачуючи його в боягузтві й нікчемності, що для чванливої польської шляхти, було гіршим смерті. Військова козацька старшина, вважала ознакою лицарської честі викликати ворога на двобій. Зокрема, Іван Ганжа перед битвою під Пилявцями (1648) провів декілька

переможних герців. Максим Кривоніс під Старокостянтинівим у серпні 1649 р. викликав на бій князя Я. Вишневецького іронічними словами: “Прошу до Брацлава, додому мого на добрий мед, на бочку одну-другу вина, маю на цей бенкет і декілька штук гармат і пороху кілька бочок – будемо собі стріляти на здоров’я” [266].

Якщо вороже військо не виходило до бою, пише історик, козаки починали його облогу. Так було на Жовтих Водах у травні 1648 р., а також під Зборовом у серпні 1649 р. [454]. Для артилерійського обстрілу ворожого табору, поблизу нього під захистом валів та шанців обладнувалися під час темряви вогневі позиції. Якщо командування супротивника вирішувало дати бій, то його військо виходило з табору і шикувалося в бойові порядки. В центрі бойового порядку ставала кіннота, вишикувана в три-чотири шеренги. На флангах “батовалася” піхота, тобто ставала в три шеренги. В розривах між піхотними підрозділами ставали гармаші з легкою артилерією. При підтримці артилерії з табору починався наступ зв’язаними між собою. Козаки це називали “розгардіяжем”. А якщо піхотний підрозділ попадав в оточення, то він приймав бойовий порядок “триангулою”, тобто стрій трикутником, і бився на смерть. Так було 30 червня 1651 р. у битві під Берестечком, коли 300 козаків, оточені польським військом, не здавалися в полон. Останній козак, який залишився живим, декілька годин відбивався, поки не був заколотий списами. Цей героїчний епізод історик навів у книзі “Богдан Хмельницький” (1954) [174. С. 256–374].

Головною метою бою, на думку І. Крип’якевича, було виснаження супротивника та його деморалізація. З цією метою Б. Хмельницький затримував у таборі частину війська, яке у вирішальний момент повинно було завдати смертельного удару. Новий удар, як правило, завдавався тоді, коли ворог цього не чекав. Так, під Пиливцями та під Зборовом приховане військо своїм раптовим наступом викликало у ворога паніку

[247]. Навальний обхват ворога з флангів, вихід йому в тил, створення резерву та засідки, раптовість удару та вмiле використання рельєфу місцевості – характерні риси військового мистецтва запорiзьких козакiв, підкреслив І. Крип'якевич [465].

Після пилявецької битви, пише історик, відбулася воєнна рада, яка вирішила прямувати до княжого Львова. Особливо укріплених фортець козацьке військо, наголошує І. Крип'якевич, не здобувало, а залишало їх в облозі. Далі Б. Хмельницький з головним військом підійшов до Львова і розпочав облогу міста, яке, зауважив І. Крип'якевич, було добре захищене фортифікаційними спорудами – мурами, валами і ровами. Військо зайняло висоти навколо міста і здобуло довколишні укріплені католицькі монастирі. Після чого, власне, і почався наступ на укріплення самого міста, акцентує історик. 5 жовтня 1648 р. Максим Кривоніс вперше здобув Високий Замок – стратегічно важливий об'єкт оборонних споруд міста [276. С. 18–25]. Львівська міська верхівка (її більшість становили поляки), усвідомивши безвихідну ситуацію свого становища, розпочала переговори з козаками. І тут І. Крип'якевич робить особливий наголос на тому, що Хмельницький, задля збереження Львова від татарського погрому відмовився брати його штурмом і погодився на відкуп [175. С. 93–95]. Вказану облогу Львова згодом проаналізував учень І. Крип'якевича, нині директор Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України Ярослав Ісаєвич [618].

Під час Національно-визвольної війни значного перегляду в суспільній свідомості, на думку історика В. Матяха, зазнала християнська ідея. Тобто, населення усвідомило роль релігійного фактора, його значення в національно-визвольних рухах [628. С. 167–168]. Як боротьбу за віру, коли релігійні вимоги поступалися лише вимогам боротьби за стародавні козацькі вольності, розглядав повстання 1648 р. І. Крип'якевич. За спостереженням американського дослідника українського походження Ф. Сисина, на першому етапі війни утворився своєрідний альянс релігії і нації [781].

І. Крип'якевич описав й оригінальну систему організації розвідувально – дозорної служби, що мала метою охорону прикордонної смуги Дикого поля й раннє попередження про татарсько-турецькі навали [1]. Згадану систему історик класифікував, як розвідувально-дозорну мобільного типу. На думку історика вона почала складатися ще у період пізнього середньовіччя і проіснувала аж до знищення Запорозької Січі російським царем 1775 р. Головними її функціями були: збір розвідувальної інформації про наміри і маневри противника, позбавлення його нападів елементу неочікуваності, інформування головних сил й місцевого населення про пересування ворога, протидія невеликим загонам власними силами і здійснення активних диверсійно–терорестичних заходів зі свого боку [244].

До стаціонарного елементу системи І. Крип'якевич відніс й мережу козацьких форпостів, котрі виставлялися на потенційно небезпечних, з точки зору татарських нападів, напрямках й тактично-зручних місцях (переправи, броди, тощо). Дистанція між форпостами складала 3–12 кілометрів, вони мали, як правило, дерево–земляні укріплення та житлові приміщення на залозу у 20–30 осіб. Від форпостів для насення чергувальної дозорної служби в степу висилалися вартові команди (по 3 – 4 козаки), які перебували на постах–вежах. Вежі майструвалися з підручного матеріалу, з використанням природної рослинності. При постах знаходилися спеціальні пристрої для попередження про пересування противника – “фігури”. Пости мали по три “фігури” – вежі з просмолених діжок або стовпи, обкручені соломною. При нападі ворога, вони підпалювалися й служили світловою естафетою для передачі інформації сусіднім постам і далі. Кількість підпалених “фігур” означала відомості про характер маневрів ворога, його кількісний склад [283. С 54–76].

Історик уважав мобільним елементом козацької розвідувально-дозорної служби кінні роз'їзди, що за ступенями заглиблення на території кримців

поділялися на ближні і дальні. Перші патрулювали смугу уздовж кордону, інколи переходили його на декілька кілометрів. Дальні роз'їзди заглиблювалися у володіння кочових орд на 50–60 і більше кілометрів. Важливість дій дальніх роз'їздів полягала, на думку історика, у можливості своєчасно викривати місця концентрації чисельних сил татар, для подальшого нападу на українські землі [374].

І. Крип'якевич описав й активні розвідувально-диверсійні акції козацтва. Зокрема, розвідку боєм проти невеликих загонів татар і захоплення “язиків” у засадах. Переконливим свідченням розвідувального хисту козаків служили наведені ним дані. У 1723 р. іменним наказом російського імператора зі складу Київського і миргородського полків було відібрано для подальшої розвідувальної служби десять козаків, що володіли турецькою і татарською мовами. Щоб централізовано збирати інформацію, від козацької прикордонної варті під час російсько-турецької війни 1735–1739 рр. київська губернська канцелярія розробила для козаків спеціальну форму допиту з 18 пунктів – для вилучення відомостей про дислокацію, чисельний склад, озброєння, постачання і плани турецько-татарських сил [400].

На території ворога мобільні загони козаків здійснювали напади на кочів'я татар, окремі татарські загони, що поверталися з рейдів і відбивали у них полонених, і займану худобу. Рейдові групи козаків проводили і диверсійні заходи: засипали, або отруювали колодязі, влаштовували степові пожежі, розкидували на бродях металеві шипи – “якирці” – у формі лапи птаха, що виводило зі строю коней переслідувачів [29].

В ході існування розвідувально-дозорної системи, зауважує далі І. Крип'якевич, відокремилася особлива категорія командного складу козацтва – так звані “польові ватажки”, котрі очолювали козацькі роз'їзди, диверсійно-розвідувальні загони. Вони були висококваліфікованими командирами, чудово могли орієнтуватися в степових умовах, вести бій з переважаючими силами ворога, знали його мови і тактику дій в умовах степового театру війни [253].

Отже, козацька розвідувально-дозорна служба, підсумовує І. Крип'якевич, стала важливим внеском українського козацтва у вдосконалення вітчизняного військового й оперативного мистецтва. Навички, що їх набували козаки при несенні згаданої служби, знайшли ефективне використання у війнах XVI – XVII ст., які вів український народ за своє визволення і право будувати власну державність.

Історик описав і суднобудівництво, яке здавна розвинулося і досягло високого рівня і досконалості на Запорозькій Січі. Козацькі майстри-корабельники славилися і за межами України, їх часто запрошували до Москви, щоб вони навчали корабельної справи [30].

До морського походу запорожці готувалися дуже старанно. Його організація охоплювала такі етапи: вибори старшого – похідного отамана, визначення мети походу, розподіл козаків на екіпажі, вибір місця і часу для будови чайок, забезпечення їх необхідним оснащенням і озброєнням [319]. За кілька тижнів до походу, на Дніпрі, на численних островах збирали матеріал для будови і оснащення чайок. Кожен загін-екіпаж, у складі якого було 50–70 козаків, будував чайку для себе протягом кількох тижнів. Залежно від того, яким великим мав бути похід, виставлялася флотилія від кільканадцяти до 80–100 чайок. Таке оперативне формування величезних флотилій, підкреслює І. Крип'якевич, було можливим завдяки досконалій організації [320]. Кожен мав певні обов'язки, які мав якнайкраще виконати. А були серед козаків різні ремісники, в тому числі й суднобудівники.

Історик описав й хід будівництва човнів, для чого використовували липу, вербу, ситник, яких у районі Дніпра було вдосталь (великі бори тягнулися правим берегом Дніпра, в районі порогів та на багатьох островах). Історик описав й саму чайку – великий морський човен, у якому могло вміститися від 50 до 70 чоловік з оснащенням, озброєнням та провіантом. Головною його частиною, як свідчить французький інженер Гійом де Боплан, був кіль довжиною близько 15 метрів, видовбаний з липового, або вербового пня,

поширеного вгору. Від нього розбудовували корпус, прибиваючи дошки, розширюючи і видовжуючи його із зростанням висот, а човен забезпечували жердинами. Міцно спаяні дошки обводили колодою з липової кори і обливали їх смолою. Потім ззовні на обох бортах за допомогою липового лика і дикої вишні прив'язували снопи очерету. Ці снопи не дозволяли човну затонути навіть тоді, коли він наповнювався водою. Також вони охороняли екіпаж від куль, які летіли низько і одночасно виконували роль поплавців, воду яка вливалася до середєдини, виливали черпаками [511. С. 35–64].

У розвідці “Мазепа і українська фльота” історик навів й свідчення з пізніших часів: за гетьманування Івана Мазепи, на один козацький човен, окрім дерева, витрачалося 13 пудів заліза, дві бочки смоли, 200 аршинів полотна, 20 сажєнів линви, три пуди клоччя, 195 аршинів різних шнурів для підв'язування очерету. На будівництво однієї турецької галєри витрачалося 150 центнерів заліза, 168 центнерів мотузок і канатів на такелаж. На період однієї навігації на неї витрачалося 20 центнерів смоли, 12 центнерів конопляної паклі, чотири центнери сала [319]. За матеріалами описів мандрівників І. Крип'якевич установив, що запорозькі чайки сягали у довжину до 15–22-ох метрів, у висоту на більше чотирьох, а в ширину – шести метрів. Тому з огляду на довжину човна виникали труднощі при виконанні поворотів, зазначав Боплан [511]. Козаки зарадили цьому, прикріплюючи два веслових стерна на носі та на кормі, що сприяло маневреності човна, даючи змогу коли з'являлася потреба виконати складний поворот. Було це важливо під час морських боїв, при операціях у портах противника та плаванні на водах з навігаційними перешкодами. Окремі дослідники вважають, що подібне було з козацькими возами. Адже кожен запорозький віз у таборі мав два орчики – один спереду, а другий – ззаду. Коли доводилося відступати, то запрягали коней просто до другого орчика і не треба було розвертати воза .

Дослідник установив, що на кожному борту у чайці було 10-15 весел. При сприятливому вітрі використовувалося вітрило із складною щоглою.

Англійський дипломат Ріо так описував козацьку чайку: “Їхні вітрильники – довгі і легкі, мають з кожного борту по 10 весел і по два чоловіки при кожному веслі. Ніс і кермо збудовані майже однаково: тому вони становлять кермо на носі, або на кормі щоб не обертатися кораблем і таким чином виграють час [852].

Аналогічні свідчення І. Крип’якевич віднайшов і в інших зарубіжних мандрівників [28–29]. Як правило, чайки були відкритими човнами без палуби, з лавами, які зміцнювали водночас усю конструкцію. Екіпаж, який будував човна сам собі, знав природньо його досконало, що дуже допомагало під час морського походу. Крім цього, безпосередня участь у спорудженні згодом полегшувала і ремонт човна та лагодження при пошкодженні. Козаки дбали про нього і клопоталися завчасно про його консервування: від правильної експлуатації чайки залежали ефективність походу та життя його учасників [342].

І. Крип’якевич зауважив, що кожен козак, вирушаючи в морський похід брав з собою, як правило, дві рушниці, або пістолі, три кілограми пороху, свинець і шаблю. Чайка могла мати до шести малих гармат–фальконетів з повним боєкомплектом. Вони, вважає історик, були в основному з турецьких кораблів. Крім цього, кожен з учасників походу брав з собою додатково одяг для зміни, білизну та шапку. Брали також сухий провіант (не було змоги варити гарячу їжу та воду), який складався з товчених сухарів, сушеної риби, сушеного баранячого м’яса і саламахи (борошна, переважно гречаного і пшона). Провіант і воду зберігали в довгих бочках, покладених на дно чайки. Брали також необхідне майно: компас, запасне вітрило, теслярське знаряддя, линви, черпаки, ліхтарі та інші предмети потрібні під час тривалого перебування на морі [262].

І. Крип’якевич стверджує, що чайка мала велику бойову силу і в описуваний час на Чорному морі була досконалим і дуже дешевим знаряддям боротьби. Ставала вона незамінною в боях біля берегів, на водах з численними

мілинами, недоступними для великих кораблів і на ріках. Запорозький човен був швидкий, для турецьких галер □ невловимий. Просувалася чайка тихо, а флотилія в районах загрози йшла у згущенні, чайка біля чайки. Рікою пливли одна за одною. На човні похідного отамана розвісая прапор командувача. Козаки, з огляду на умови перебування на чайках, впливали переважно в червні, або ранньою весною. З походу поверталися зазвичай восени [362].

Служба на чайці було важкою, підкреслює історик, її екіпаж постійно перебував під сонцем, дощем, на вітрах, хвилях. Веслували переважно в три зміни, а складні обставини вимагали від екіпажу великого психічного та фізичного навантаження. Розбурхане море викликало у членів екіпажу морську хворобу, що призводило до послаблення уваги, спроможності спостерігати, пам'яті та мислення, сонливості й збайдужіння, особливо в тих умовах хто, не веслував, а відпочивав. Важкі морські умови нерідко викликали занепад сил і швидко втому молодих козаків, що робило веслування неповноцінним. Зараджували цьому, частіше міняючи залоги веслувальників. Тому-то перед походом здійснювався суворий відбір і козаків неспроможних витримати службу на чайці не брали. З метою привчати до труднощів служби, в морські походи брали щоразу певну кількість молодих людей, які вправлялися в козакуванні. У набутті навичок до мореплавства не останню роль відігравало плавання на Дніпрі і спроби долати пороги [263].

Морська боєздатність чайок, зауважив І. Крип'якевич, давала змогу козакам вести бойові дії на великій відстані від Дніпра, в будь-якій частині Чорного і Азовського морів. При цьому флотилія, група та окремі чайки мали значну самостійність. Ведення воєнних дій на цих морях, далеко від рідних берегів, вимагало від запорожців відваги, послідовності та витривалості, самостійності і активності, сміливості та розсудливості в рішеннях, здатності передбачливості та обережності [246]. Всі на чайці діяли колективно. Зусилля цілого екіпажу і флотилії, у виконанні бойового завдання, підкреслив історик, спиралися на взаємозалежність. І козаки перемагали на морі завдяки

колективним зусиллям, що виникали із взаємного довір'я, поваги, приязні, фаховості, спільного досвіду і підтримки в боротьбі, а також суворої дисципліни. За кожен прояв неслухняності карали, а того хто вживав алкоголь просто викидали за борт. Крім цього, акцентує І. Крип'якевич, екіпажеві чайки притаманні були однодумність щодо здійснюваного завдання, взаєморозуміння, звички гармонійного, колективного діяння і високий рівень організованості [30].

Звісно, що кожен черговий морський похід, підкреслює історик, збагачував знання козаків про море, про турецькі порти, про найнебезпечніші курси і небезпечні місця. Накопичувалися знання про морські та теренові умови на турецьких узбережжях, про силу противника та його слабкі сторони. Зростала також кількість організаторів, які в морських походах брали участь багато разів. Їхні імена часто згадуються в історичних документах – Шафран, Шилю, Сулима [231. С. 25–43].

Великим тактичним мистецтвом, за свідченням сучасників, було виведення флотилії чайок з Дніпра в море, побіч турецької фортеці – Очакова, яка стояла в гирлі цієї ріки [598. С. 172–189]. Чайки йшли за течією ріки в строю, одна за одною. Попереду – дві, як розвідка, потім чайка похідного отамана, а за нею всі інші. Перед флотилією за течією річки, пущені козаками пливли великі дуби з гілками, або балками, обковані залізом для проривання ланцюгів, які перегороджували гирло Дніпра [374].

І. Крип'якевич дослідив, що козаки виходили на Чорне море трьома способами. Вночі, пущені за течією ріки, балки проривали в кількох місцях ланцюги, які перегороджували Дніпро. Переконавшись через деякий час, що на воді спокійно, вони переставали стріляти. Тоді, приховані в темряві чайки, виходили крізь прорвані місця у відкрите море. Більш трудомістким було перенаправлення чайок на валках суходолом – від Дніпра на ріки, що стікали в Азовське море. Застосовуючи цей спосіб козаки водночас організовували оборону від татар, які могли налетіти на розгорнутий козацький стрій. Після

виходу на Азовське море запорожці були у небезпеці і спокійно впливали з нього на Чорне море. Третім способом було форсування гирла Дніпра збройною силою. Траплялося це тоді, коли козаків передчасно викривали, а турецький флот, що стояв під Очаковом, був слабкий [342. С. 34–43].

Ще складнішим, ніж вихід у море, зазначає історик, було повернення козаків у Дніпро. Біля Очакова майже завжди чергувала турецька флотилія. Крім цього, просуватися проти течії, перегородженої ланцюгами річки, було важко, а в звичаї козаків, крім усього, було повертатися до Запоріжжя з усім здобутим і чайками. Зрозуміло, що лише за сприятливих умов, могли запорожці проходити безпечно, саме цією дорогою. Переважно повертались іншими двома шляхами. За 3–4 милі на Схід від Очакова, в лимані, козаки виходили із чайок і тягнули їх узбережжям. Потім, вище Очакова, перетягали їх у Дніпро і безпечно поверталися на Січ [263]. І. Крип'якевич зауважив, що інколи козаки поверталися Азовським морем, з нього ріками до Дніпра – так, як під час переходу на Чорне море. Цим способом користувалися тоді, коли біля Очакова стояла міцна турецька флотилія, або коли з походу поверталось 20–25 чайок. При цьому козаки також організовували оборону від татар, які намагалися відвоювати те, що було на чайках [60].

Флотилії чайок в основному ухилялися від боротьби з турецькими військовими кораблями. Як правило, пише І. Крип'якевич, вони атакували торгівельні судна, щоб визволити галерних невільників і взяти товар, який повністю намагалися доставити до Запоріжжя. Запорожці, як правило, атакували окремі кораблі противника, а змушені до боротьби з турецькими військовими угрупованнями приймали бій і найчастіше виходили з нього переможцями. Знали вони, що потрапивши до турецького полону – це значить бути мученим і тортурованим, тому не здавалися, воліли загинути в бою.

Згуртовані турецькі галери, зауважив І. Крип'якевич, були безпорадними проти швидких і маневрених чайок, які перед переважаючими ворожими силами, ухиляючись від боротьби, відступали, особливо тоді коли на човнах вже були трофеї походу [262]. У битві з кораблями, оснащеними артилерією, описує далі історик, козаки могли зазнати втрат, тому поводитися обережно, намагаючись використати переваги власних човнів. Оскільки чайка з великою осадкою виступала з води приблизно на один метр, то її важко було побачити. А ось її екіпаж бачив, що діється на морі, легко з далекої відстані розпізнавав оснащені щоглами турецькі галери. Після розпізнавання противника й схвалення рішення про атаку, екіпаж чайки вправно згортав вітрило та складав щоглу. Старший визначав напрямок атаки і маневрував так, щоб відносно об'єкта атаки, зайняти позицію під сонцем, аби не бути поміченим. За годину до заходу сонця чайки займали позицію на одну милю від об'єкта атаки і, чекаючи ночі, стежили за ним, щоб не втратити з поля зору [261].

Найефективнішим способом боротьби чайок з турецькими кораблями, на думку І. Крип'якевича, був абордаж. Група чайок, найчастіше – вночі, швидко наближаючись до турків і маневруючи, примушувала атакований корабель розпорошувати артилерійський вогонь. У хвилини, коли пушкарі підготовляли гармати до наступних пострілів, чайки блискавично підходили до корабля. Оскільки кулі з гармат, розставлених на палубі високих турецьких кораблів, вище чайок, не чинили їм шкоди, козаки вилізли на палубу і вступали в рукопашний бій. Під час бою, підкреслив історик, козаки вели вогонь з рушниць і пістолів, билися шаблями, ножами і навіть кулаками. Група козаків звільняла прикованих до лав веслувальників-невільників, які поповнювали козацькі ряди [246].

Найлегшими і найуспішніми, на думку історика, були атаки козаків на багаті приморські турецькі міста, на які вони налітали несподівано вночі, або вдосвіта. До речі, від гирла Дніпра до узбережжя Туреччини шлях

займав від 36 до 40 годин. На суші козаки не заходили далі, ніж на одну милю, пам'ятаючи про те, що противник може знищити чайки. Після вторгнення в місто, захоплений зненацька гарнізон, козаки ліквідували. Майно, яке важко було забрати на чайки, знищували. Історик зауважив, що нерідко козаки атакували прибережні османські гарнізони, які перешкоджали здобуттю турецького міста [60].

І. Крип'якевич описав численні походи запорозьких флотилій чайок. Перші походи, як правило, обмежувалися гирлом Дніпра, в основному до околиць Очакова. 13 жовтня 1545 р., наприклад, вісімсот козаків під проводом Ісачка з Брацлава, Карпа Масла та Івана Держка з Черкас, підпливли вночі на тридцяти двох чайках під Очаків. Вони здобули замок, убивши двох і поранивши чотирьох чоловік з турецької залоги, тридцять двох було полонено. З числа останніх двадцять осіб заплатили за себе викуп на суму 40600 аспр, і козакам дісталось їхнього майна на суму 19000 аспр. Крім того, козаки мали ще 36800 аспр викупу за тридцять інших підданих; на Україну також відігнали 97 коней. Усього турецький султан нарахував шкоди на суму 97000 аспр [59]. 1552 р. кримський хан скаржився у зв'язку з цим польському королю: “Козаки ваші, Дніпром водою підійшовши, під замок його милості цісаря турецького, під Очаків, корабель із людьми взяли” [58]. А вже після того, з приходом на дніпровські острови князя Дмитра Івановича Вишневецького, організоване ним Військо Запорозьке, почало регулярно вибиратися на море.

І. Крип'якевич описав й наступ козаків на володіння султанської Туреччини та її васала Кримського ханства, наприкінці XVI ст., організовуючи із Запорозької Січі морські й сухопутні походи. Козаки ставали на ініціативу, наступальну боротьбу з могутнім ворогом. Військово-феодальна Турецька імперія (Оттоманська Порта), до складу якої входили завойовані країни Європи, Азії та Африки і яку населяло

60 мільйонів осіб, була найбільшою державою у ті часи. У результаті загарбань, вона запанувала на Чорному морі й Балканах, оволоділа гирлами Дунаю, Дніпра, Дону, прагнучи використати їх як опорну базу для наступу проти України, Росії, Польщі, Білорусії. Відтак збройні сили Оттоманської Порти, що кількісно і організаційно перевершували війська будь-якої з європейських країн, підкреслив історик, були однією з найсильніших на той час армій світу. Тому турецька армія мала репутацію непереможної [193].

І. Крип'якевич пише, що нове XVII ст. запорожці відкрили морським походом під Кілію. У травні 1602 р. козаки на 30 чайках і кількох галерах, відбитих у турків, вийшли у море. Бій з турецькою ескадрою під Кілією був для козаків успішним. Вони відбили одну галеру і перехопили турецькі кораблі. Після розгрому 1605 р. татарських орд на Подніпров'ї козаки на чолі з Петром Сагайдачним улітку 1606 р. організували нову морську військову експедицію. Козаки кілька разів нападали на турецькі міста і фортеці Чорноморського узбережжя. Вони виходили на Кілію, Білгород, з моря оволоділи вони Варною – важливою фортецею і великим портом султанської Туреччини (захопили 10 турецьких галер з продовольством, товарами й екіпажем). Улітку 1608 р. запорожці провели сухопутний похід на Кримське ханство, захопили Перекопську фортецю і спалили її. А наступної осені у новий морський похід повів запорожців Сагайдачний. На 16 чайках, козаки увійшли в гирло Дунаю, знову атакували Кілію, Білгород, а також Ізмаїл [60].

Так розпочалася “доба героїчних походів”, як назвали її історики, – козацьких морських експедицій перших двох десятиріч XVII ст., які пов'язані з ім'ям талановитого українського полководця, козацького гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного [362].

Воєнному таланті й відчайдушну хоробрість Сагайдачного І. Крип'якевич присвятив окремий нарис, який опублікував 1922 р. у часописі “Громадський

вісник”. Історик підкреслює, що навіть у сильних і мужніх запорожців, відвага й безстрашність Сагайдачного викликали захоплення й подив. Така вдача могла викуватися тільки на Запоріжжі – в умовах постійної небезпеки і героїзму. Тут гартувалися національні герої, ватажки народних повстань проти іноземного панування. У другому десятилітті, підкреслив історик, Сагайдачний курував майже усіма великими морськими і сухопутними походами запорожців [361].

Основним напрямком козацького наступу на турецькі володіння, стверджує І. Крип’якевич, були береги Анатолії і Малої Азії. Власне Сагайдачний розробив концепцію активної, ініціативної боротьби проти турецько-татарської агресії, тобто не тільки давати відсіч, нападам татарських орд і турецьких військ на Україну, а й переносити військові дії на територію ворога – володіння султанської Туреччини і Кримського ханства. Ставилось завдання послаблювати військову силу ворога, його економічно-матеріальну базу, знищувати ворожий флот, для чого слід було зруйнувати найважливіші порти. тому козаки не намагалися на довгий час оволодіти фортецю чи містом, що було і неможливим, оскільки військові операції вони проводили на далекій відстані від своєї бази – Запорозької Січі. Козаки на деякий час захоплювали турецько-татарські фортеці, знищували їх гарнізони, здобували великі трофеї. Найголовнішим, зауважив І. Крип’якевич, було те, що козаки звільняли велику кількість полонених, які конали в тяжкій турецько-татарській неволі. Саме в цьому полягала гуманна суть козацьких експедицій, які підривали економічну й військову міць султанської Туреччини. Самі козаки головною метою походів вважали визволення з турецького й татарського рабства людей, які мучились там [60]. Історик зазначив, що під час великих походів козаки атакували кілька фортець одночасно, однак основного удару завдавали по більшому центру. Серед них були міста Стамбул, Трапезунд, Синоп, Риза та інші.

Великим внеском Сагайдачного у розвиток українського військового мистецтва, на думку І. Крип'якевича, була розроблена ним козацька тактика морського бою. Як правило, за 36 – 40 годин козацькі чайки досягали Анатолії. В морі, козаки завжди першими помічали великі турецькі галери, оскільки чайки над водою піднімалися тільки на 2,5 стопи. Козацькі моряки спускали щогли, з'ясовували напрямок вітру і ставали так, щоб під вечір сонце у них було з тилу. За годину перед заходом сонця, вони починали сильно веслувати ближче до галер, не випускаючи їх з очей і чекаючи півночі. За гаслом з отаманської чайки вони енергійно веслували до ворожих суден, зненацька брали на абордаж, блискавично заповнювали галери і захоплювали їх, нерідко закінчуючи рукопашним боєм. Турецький екіпаж знищували, невільників-веслярів з турецьких галер звільняли, відвозили в рідні краї, або залучали до свого козацького бойового товариства [245].

“Доба героїчних походів”, розпочата під керівництвом П.Сагайдачного, тривала й по його смерті. Стратегічні й тактичні принципи гетьмана, переконує І. Крип'якевич, справили великий вплив на характер і специфіку дальшої бойової діяльності запорозького козацтва.

Підсумовуючи оцінку наукового доробку І. Крип'якевича в галузі дослідження військової справи козацької доби з точки зору досягнень сучасної науки, можна зробити наступні висновки:

І. Крип'якевич в основному правильно висвітлив питання виникнення і формування козацького війська, його структуру та організацію, озброєння, бойовий рівень і використання, а також тактику і стратегію.

Так як ряд його головних праць, зокрема монографія „Богдан Хмельницький”(1954), були опубліковані в радянський період, коли дотримання ідеологічних постулатів було обов'язковим, історик змушений віддавати йому данину, але він ніде не наголошував на селянсько-козацьких арміях (які ніколи не існували), а, навпаки, намагався показати, що окрім

різних категорій військового стану Литви, які дали початки родовому козацтву, та дрібної шляхти його ряди поповнювалися переважно з міщан.

Історик ствердив формування козацтва в процесі боротьби в Дикому полі під впливами ординської військової організації і запозичення кращих рис цієї організації, які дозволили утворити військову формацію із збалансованим рівнем вогнепальної та холодної зброї, захисного озброєння, мобільну і здатну адекватно протистояти не тільки легкому ординському війську, але й більш насиченими важкою зброєю турецьким, угорським, молдовським і московським військам.

І.Крип'якевич першим звернув увагу, що перехід козаків до наступальної стратегії шляхом розгортання регулярних морських походів, які розпочалися в останній чверті XVI ст. і досягли вершини в часи гетьмана П. Сагайдачного, в той час коли європейські країни дотримувалися позиційної оборони, віддавши ініціативу в руки противника, не тільки підняло престиж козацтва в цілому світі (що відбилося в численних акціях папських, цісарських, венеційських та шведських дипломатів), а також у супротивників, які змушені вводити в Чорне море військовий флот, відновлювати старі та будувати нові фортеці на його берегах.

Історик одним з перших звернув увагу на те, що сотенно-полкова організація війська утворилася значно раніше за часи Б.Хмельницького, який лише закріпив її як адміністративно-територіальну основу.

І. Крип'якевичу також першому належить спостереження щодо наслідування поляками козацької структури і організації, яка вилася в організацію „козацьких” хорогв у складі магнатських формувань (тобто підрозділів з озброєнням та організацією за козацькими зразками), а також цілої формації польських козаків – „лісовиків”.

Слушними залишаються висновки історика стосовно використання і вдосконалення вагенбургу – рухомого оборонного табору, запозиченого українським військом від гуситів.

I. Крип'якевичу також вдалося уникнути надмірного захоплення козацтвом, характерного для багатьох тогочасних і сучасних істориків. Добре вивчивши рівень європейських військ того часу, серед яких польська армія з її найманою німецькою та угорською піхотою, панцерними гусарами і добре підготованими магнатськими формуваннями залишалася однією з кращих, він правильно оцінював рівень козацької армії. Мобільна, добре підготована і організована, вона була майже ідеальною супроти ординських, турецьких, московських військ, військ дунайських князівств, але не могла рівноцінно протистояти в регулярній польовій битві кращим європейським арміям, піхота і, особливо кавалерія яких, мала важке захисне озброєння. Через це у польових битвах з польською армією козаки змушені були використовувати вагенбурги, свідомо віддаючи ініціативу в руки противника і очікуючи на його промахи.

Чимало напрацювань вченого по проблемі ще не опубліковано. Велику цінність, зокрема становить “Словник старовини Запорізького війська XVI–XVIII ст.”, “Словник до історії флоту”, а також ілюстрований матеріал козацьких кораблів, схеми загонів, бібліографія військових видань Німеччини і Польщі [29–30; 49–50].

РОЗДІЛ 4. ІВАН КРИП'ЯКЕВИЧ ЯК УЧАСНИК І ДОСЛІДНИК УКРАЇНСЬКИХ ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАНЬ ПЕРШОЇ ЧВЕРТІ ХХ СТ

4.1. Аналіз військово-політичних подій Першої світової війни

Становлення Івана Крип'якевича як історика Українського війська відбулося в середовищі історичної школи Михайла Грушевського, найкращої за своїм рівнем в українській історіографії кінця ХІХ – першої чверті ХХ ст. Цей процес становлення, а в майбутньому – співпраці, знайшов відображення і в працях військово-історичного характеру, написаних під впливом сокільсько-стрілецького руху, відродження після століть бездержавності національного війська. Вперше життєві шляхи двох талановитих істориків перетнулися ще до світової війни, коли 18-річний І. Крип'якевич після матури записався на університетські наукові курси, які влітку 1904 р. вело Товариство прихильників української науки літератури і штуки Наукового товариства ім. Шевченка у Львові. Головою товариства і організатором курсів був професор М. Грушевський, він же – голова НТШ, широко відомий уже науковець, який в той час закладав основи української історіографії, працюючи над козацькими сюжетами “Історії України-Руси” [406. С. 88–90].

Однак непростими були стосунки М. Грушевського і І. Крип'якевича в плані конфронтації двох історіографічних концепцій: “народництва” і “державництва”. Оскільки це питання висвітлено в працях Л. Винара [518–520], відзначимо тільки те, що спершу І. Крип'якевич сповідував “народницьку” концепцію свого метра, згодом лінії їхніх наукових концепцій частково розійшлися [569]. М. Грушевський до кінця залишався істориком “народником”, а І. Крип'якевич пішов по лінії “державництва”, але це розходження не слід перебільшувати. Історики-“державники” майже всі були учнями М. Грушевського, але вважали, що він не дооцінив значення боротьби за власну державу в історії України, хоча М. Грушевський в цілому позитивно оцінював державотворчу діяльність українського народу, зокрема козацтва, як

внутрішньої політичної сили, а також їхню дію на міжнародній арені. З іншого боку, І. Крип'якевич паралельно досліджував проблеми “народницької” історіографії – економіку, матеріальні умови життя русичів княжої доби, козаків, міщан Львова, соціальні рухи, зокрема козаків і міщан. Продовжуючи, по суті, дослідження М. Грушевського, він цікавився розвитком конкретних форм і елементів державності в контексті вирішення кардинальних проблем народного життя [175. С. 3–8]. Після вимушеного від'їзду професора М. Грушевського зі Львова в 1914 р., контакти учня і учителя обірвалися на 14 років. Відбиток на це дали і воєнні події, і діяльність М. Грушевського в Центральній Раді УНР, роки політичної еміграції і повернення до Києва.

До кола найближчих приятелів І. Крип'якевича, дослідників Українського війська, належав також Іван Кревецький (згодом старшина УГА), який також представляв Львівську історичну школу, створену на базі Наукового товариства ім. Шевченка М. Грушевським. Між ними були близькі особисті й творчі взаємини. Обидва належали до засновників державницької школи української історіографії, плідно досліджуючи маловідомі сторінки літопису Українського війська. Творчі взаємини І. Крип'якевича та І. Кревецького засвідчує їхнє листування. У фондах Центрального державного історичного архіву України у Львові збереглося 13 листів І. Крип'якевича до І. Кревецького та один лист І. Кревецького до І. Крип'якевича.

У роки Першої світової війни у зв'язку з перебуванням І. Кревецького в австрійському війську в Угорщині, Ряшеві та Відні, І. Крип'якевич, замінюючи його, опікувався бібліотекою НТШ. Після повернення І. Кревецького до краю інформував його про новини суспільно-політичного і наукового життя. Друзі обмінювалися своїми науковими задумами, шукаючи нових концептуальних підходів до відтворення історичного минулого України, і врешті-решт остаточно визначаються як історики-державники, літописці національного війська. І. Крип'якевич з повагою ставився до І. Кревецького-науковця,

вважаючи його одним із фундаторів державницької школи (поруч з В. Липинським і С. Томашівським) [150].

Вагомий внесок історика у створення і функціонування Українського таємного університету у Львові (1921–1925), до якого записалося чимало вояків і старшин Галицької армії. І. Крип'якевич виконував обов'язки секретаря сенату, читав курси історії Української держави XVII–XVIII ст. й історіографії, вів семінар та допомагав студентам видавати літографований журнал “Історичний вістник” (1923. – Ч. 1–3) [41]. Його колега І. Кревецький керував в університеті семінаром з української військової історії, публікувався в “Історичному вістнику” і рекламував журнал на сторінках преси.

Листи І. Крип'якевича зберігаються у фонді НТШ [84], листи І. Кревецького – у фонді І. Крип'якевича [88]. Листування двох істориків дало багато цінної інформації про суспільно-політичну ситуацію в краї під час та після воєнного лихоліття. В поштівках І. Крип'якевича подано відомості про дезорганізацію роботи бібліотеки НТШ, спричинену російською окупацією Галичини у 1914–1915 рр., місця вимушеного тимчасового перебування С. Томашівського, В. Дорошенка, М. Возняка, І. Кревецького. На прохання І. Кревецького він з'ясовує в університеті ситуацію з його докторською дисертацією, поданою ще в липні 1913 р., а довідавшись про затримку її розгляду у зв'язку з відсутністю відгуку другого рецензента – М. Грушевського, бо перший рецензент – відомий польський професор Людвик Фінкель у 1913 р. позитивно оцінив докторат [167], радить йому поклопотатися в деканаті про іншого рецензента. Але через довготривалу відсутність І. Кревецького у Львові і війну ця справа втратила свою актуальність.

Отже, історичні семінари М. Грушевського, історично-філософська секція НТШ, Археографічна комісія НТШ – стали основним місцем обговорення військово-історичних проблем української історії як для І. Крип'якевича, так і його оточення до Першої світової війни. Після закінчення університету він

спершу працював учителем приватної гімназії з українською мовою викладання Українського товариства педагогічного в Рогатині (1909–1910), потім філії цісарсько-королівської Академічної гімназії у Львові, де саме зародився парамілітарний “Пласт” (1912–1914)[68].

Вибух Першої світової війни змусив історика активізувати громадську діяльність. Через поганий зір І. Крип’якевича не взяли до війська Австро-Угорщини, де служило сотні тисяч галичан, буковинців і закарпатців. Щоправда, чимало його побратимів і учнів – педагогів і гімназистів зі Львова і Рогатина вступило до легіону УСС, багатьох у складі галицьких полків відправили на італійський фронт. Отже, до середини 1915 р. історик перебував у родинному селі Кудринцях на Тернопільщині, де багато спілкувався із солдатами царської армії, здебільшого наддніпрянцями. Окремі з них, згадував він, цікавилися творами І. Франка, М. Грушевського, Г. Квітки-Основ’яненка. Про події в окупованому краї історик дізнавався із нових російських газет “Львовское военное слово” і “Прикарпатская Русь” [65], відкритих за участю військової адміністрації у Львові. Оскільки внаслідок російської окупації було зачинено українські школи, і відповідно довелося жити лише на випадкові підробітки, І. Крип’якевич став несподівано для себе літописцем новітньої доби: збирав цивільні та військові оголошення, документи, відозви 1914–1915 рр., щоб пізніше видати в окремій документально-аналітичній збірці. Після відступу російської армії, у 1916 р. повертається до філії гімназії, займається газетними підробітками –відшліфовує раніше написані, але не опубліковані через війну історико-краєзнавчі розвідки.

У жовтні 1918 р. історик їздив до Києва – столиці Української держави, якраз напередодні антигетьманського повстання, щоб там отримати затвердження на посаду в. о. професора Кам’янець-Подільського державного університету. Однак цю посаду, через хворобу і війну, Крип’якевич так і не отримав. У Кам’янці познайомився з ректором І. Огієнком й дізнався про утворення у Львові революційного парламенту – Української Національної

Ради на чолі з Є. Петрушевичем. Як і більшість українців, він вітав проголошення Західно-Української Народної Республіки. Щоправда, два листопадові тижні історик провів у ліжку: була “гарячка – виявилось, що це паратив”, – згадував І. Крип’якевич. Коли трохи виздоровів, прагнув запропонувати свої послуги новій українській владі, зустрічався із керівниками Держсекретаріату закордонних справ М. Лозинським, В. Панейком, О. Кульчицьким. Однак 21 листопада Львів захопили поляки, що стало для І. Крип’якевича “страшною катастрофою”: “Переможці поводитися бундючно і безоглядно. Почалася облога Львова українськими військами, що тривала до березня 1919 р. Але не повелося вповні оточити Львів: поляки добули собі шлях з Перемишля до Львова і постачали воєнні припаси для своєї залоги. Облога взагалі була ведена малоенергійно – причини цього вивчають історики польсько-української війни; у розмовах вказувано дві найважливіші: що українське командування не хотіло руйнувати міста та що не було талановитого штабу, а були підозріння, що шеф Генерального штабу Мишковський, наддніпрянець, був перекуплений поляками. Відчувалася недостача продуктів, але не надто безнадійно. Навіть вугілля довозили поїзди з заходу. Врешті, прийшла полякам допомога відділів Галлера, підготовлена в Америці, і українська армія уступила на схід” [68].

Зрозуміло, що й під час війни, особливо період вибуху Української революції 1917 р. знову настала потреба в українських підручниках для українських шкіл. Тут власне і знадобився десятирічний педагогічний досвід Крип’якевича. Відтак він створює свої перші посібники з історії України. “Кожний українець повинен знати історію свого народу”, – так почав він один із своїх популярних нарисів історії рідного народу. 1918 р. надрукували його “Коротку історію України для початкових шкіл та для першої класи гімназії” [313]. В роки Визвольних змагань побачили світ також “Огляд історії України. Repetitorium для вищих клас середніх шкіл та вчительських курсів”, белетризовані нариси для школярів “Шляхами слави українських князів” та

“Оповідання з історії України для нижчих клас середніх шкіл” [351], які відроджували історичну пам’ять народу і піднімали національний дух старшого і молодшого поколінь.

Особливе хвилювання і навіть обурення викликала у вченого окупація російським військом Галичини у 1914–1915 рр. Крип’якевич як історик, і як очевидець тих подій вирішив узагальнити про трагічний період у книзі “Галичина під час російської окупації. Серпень 1914 – червень 1915”, яка була опублікована 1915 р. у Відні [214]. Вона містить огляд соціально-економічного і культурного життя поневоленого краю під час російської окупації. Щоправда, у ній зовсім пропущено воєнні дії супротивників у ході Галицької битви, а зібрано тільки те, що стосується діяльності цивільної російської влади, соціально-економічного і національно-культурного життя населення. Історик визнав, що історичний перелом у вересні 1914 р. вніс багато змін в етнополітичне життя Галичини: влада перейшла не тільки в руки представників іншої держави, але й до людей з іншим політичним світоглядом, з іншими громадянськими (насамперед імперськими) ідеалами, іншою культурою. Зміни у повсякденному житті вчений детально розглянув через різні політичні, соціальні, економічні, етнокультурні призми. Природні багатства краю, промислова торгівля, сільське господарство, аграрний устрій, законодавство, адміністрація, національні і релігійні відносини до і в ході війни – все цікавило його. Він зауважив, що не зважаючи на руйнівні воєнні обставини, відчувалися деякі реформи й суспільні інновації, як на економічному полі, так і в культурних відносинах. Важливою зміною, підкреслив І. Крип’якевич, було те, що вирости громадянські впливи русофілів, а довоєнна сила поляків зійшла до мінімуму. Найважчі зміни відчули насамперед західні українці. І хоча час російського панування був недовгим, писав І. Крип’якевич, для галичан він повинен стати не тільки предметом спогадів, але також пильних студій, щоб пізнати, де й у чому була небезпека для нас і як її на майбутнє усунути [214. С. 5–11]. Матеріал для

таких розслідувань й дала згадана книжка, яку написано на кореспонденціях та інших матеріалах того періоду.

Історик доводить, що цивільна адміністрація повністю знаходилася в руках військових: воєнним губернатором Галичини став після захоплення Львова 3 вересня 1914 р. полковник Сергій Шереметьєв; в менших центрах були поставлені різні військові чини, наприклад етапні команданти. В середині вересня утворено уряд воєнного генерал-губернатора Галичини, який очолив Юрій Бобринський. Показано й систему функціонування його адміністрації. Як відомо, генерал-губернатор мав помічника-генерала, урядників і офіцерів для доручень і канцелярію штабу. Генерал-губернаторство спершу поділено на чотири губернії: Львівську, Галицьку, Перемиську і Чернівецьку; пізніше замість Галицької утворено Тернопільську губернію. Заініційовано й два уряди губернаторів: у Львові – М. Мельника, дійсного штатського радника, бувшого Волинського губернатора, а в Тернополі – штатського радника І. Чарторизького. Урядів віце-губернаторів не було, так само і губернських управ; губернатори мали свої канцелярії. Львів теж отримав градоначальника, яким призначили генерал-майора Ейхе. В середині жовтня уряд обійняв полковник Олексій Скаллон, що був перед тим поліцмайстером у Києві та Мінську [214. С. 13]. Губернії ділилися на уїзди (повіти) з уїздними (повітовими) начальниками; при начальнику зазвичай було два помічники (один відповідав за адміністраційно-господарські справи, другий – поліційний) і канцелярія: перекладач, секретар. У містах і містечках урядували громадські ради з бурмістрами, а по селах – війти. Історик зауважив, що початкову організацію на провінції проводили урядники київської поліції; лише наприкінці жовтня 1914 р. вони завершили свою місію і повернулися додому.

У брошурі описано та узагальнено діяльність нових російських силових структур у Львові. Для забезпечення громадянського порядку з початком окупації створено міську горожанську сторожу. Потім, окрім неї утворено міську міліцію, а далі ще й третю інституцію – поліцію. Однак невдовзі ці

органи втратили свій суспільний вплив на населення, і в кінці лютого 1915 р. їх було ліквідовано й замінено на російську поліцію. Суспільним захисником дій нової влади став “Карпато-Русский Освободительный комитет” (створений у Києві) із його львівською філією – “Народним Советом” [88]. (Діяльність цього комітету до сих пір незнайшов висвітлення в історичній літературі).

Не забуто в роботі й про російські політичні наради у Львові щодо устрою Галичини, які відбулися в середині жовтня за участю послів Державної думи Бобринського, Дмитрюкова, Чихачева, священників Митроцького і Населенка. Більшість учасників цих нарад належали до правих російських партій [214. С. 26–27]. Представників українського політикуму краю, зауважив історик, туди як правило, не запрошували. Про предмет обговорення нарад дає поняття телеграма Чихачева до “Биржевихъ Вѣдомостей” того часу [65], яку навів І. Крип’якевич. Думівський посол нагадав, що досліджував Східну Галичину і Буковину ще перед війною, і перебував в краю від початку окупації, тому вирішив висловити власні побажання щодо майбутньої політики в регіоні. Становище селянства вважав він, є надзвичайно важким, особливо безземельного селянства, тому устроєм землі мав би безпосередньо зайнятися селянський банк. Оскільки багато дідичів загинуло або втекло, тому банк міг би скуповувати землю на вигідних умовах. Незалежно від того, пропонувалося зменшити податкові тягарі населення, особливо сільського. В сфері адміністрації і судового устрою пропонувалося уникати непотрібних змін і залишити місцеві особливості, що не суперечать російській державності. Далі пропонував терміново запровадити російські судові інстанції і тимчасово дозволити населенню й вживати крім російської рідні мови. Далі наголошувалося на забезпеченні інтересів російського населення. Зокрема, у сфері культури предметом особливої уваги мало стати запровадження російської мови у школі, підготовки вчителів-мовників. Щоправда, лише в народній (початковій) школі дозволялося користуватися “малоруським

наррічям”. Не заборонено діяльності польських приватних шкіл [214. С. 45–55].

Зрозуміло, що І.Крип’якевич як педагог, не міг не обминути своєю увагою, проблему народного шкільництва. Як уже згадувалося, стару систему росіяни зруйнували. Тому воєнний губернатор не був проти відкриття нових шкіл. Першими відкрилися з 12 листопада 1914 р. польські приватні школи, а невдовзі, 22 листопада, й міські школи. Приватні школи залишалися без змін; в міських школах мали вчити тільки польської мови, арифметики і релігії; українська і німецька мова втратили недавні права, і навіть греко-католицьким катехитам не дозволено вчити релігії. Так і не відкрито одинокої української міської школи ім. Шашкевича; з приватних українських шкіл навчання не розпочала жодна [81–83]. Невдовзі урізано права й польських шкіл.

Генерал-губернатор Бобринський підтвердив, що нижча школа має бути виключно російською, лише в містах з великим відсотком поляків дозволено відкривати польські приватні школи. Про середні школи генерал-губернатор не міг сказати нічого конкретного. Вищі школи мали бути зачинені до кінця війни. Щоправда, Львівський університет, на думку Бобринського мав перенестися до Варшави, а варшавський, де викладало багато росіян – до Львова. “Річ у тім, що східна Галичина повинна стати нерозривною частию Росії...” [214. С. 70–71] – вважав генерал-губернатор.

І. Крип’якевич проаналізував церковно-релігійні трансформації на окупованих західноукраїнських теренах. Загалом ставлення російського уряду до релігійних свобод у Галичині можна було передбачити. Бо релігійної толерантності не було і в Росії. Це стосувалося і здобутих територій. Головну увагу влади притягала не Римо-католицька церква, а Греко-католицька церква (у Галичині греко-католиками було 80% мешканців).

Російські реформи у церковно-релігійній сфері почалися теж з насильства. У вересні зі Львова було вивезено митрополита графа Андрія Шептицького; через Київ перевезено його до Нижнього Новгорода (26 вересня), а звідти на

сталий побут до Курська (30 вересня). [214. С. 71–73]. Причини, за які депортували митрополита, російська влада наводила різні: поширення серед духовенства і мас “мазепинського сепаратизму”; мазепинцями оголошено єпископів; видання Василянського Чину теж нібито спрямовувалися проти православ'я; не подобалися владі й вживання української мови в молитвах. “Митрополит організував свою боєву дружину, що боролася на передових позиціях”, [214. С. 72–73] – вважала російська адміністрація.

На митрополита Андрея нападали також нові й старі російські газети. Але причина цьому, на думку І. Крип'якевича, була ясна: через усунення голови Греко-католицької церкви влада прагнула підірвати унію в Галичині і відкрити ворота русифікаційному православію. Щоправда, новий генерал-губернатор гр. Бобринський несподівано заявив про релігійну толерантність. “Львовское Военное Слово” (Ч. 1. за 9 жовтня) опублікувала: “Після відомостей з достовірних жерел, місцева вища адміністраційна влада наміряє керуватися у релігійних питаннях Галичини такими засадами: проявляти цілковиту толеранцію до всіх віросповідань, не допускаючи, щоби на православ'я приводжено силою; не допускати до повороту на попередні місця тих уніятських і католицьких священиків, що поховалися, як недостойних душпастирів, що лишили парохіян у такій тяжкій хвилі їх життя; не допускати нових священиків без окремого дозволу генерал-губернатора в кождім випадку; посилати на села православних священиків згідно з бажанням мешканців лише у таких випадках, коли три четверти заявлять бажання саме мати православного священика. Православні священики в уніятських селах мають відправляти богослуження з православними антими́нсами і з захованням місцевих обрядів і лише “вірую” читати безуслівно по православному і не поминати папи. Коли в селі є уніятський священик, але три четверті мешканців мимо того схочуть православного священика, то уніятський лишається і церква буде в його розпорядженю, а для богослуження православного священика признається інше приміщенє. Всі уніяти, що бажають перейти на

православ'я, будуть прийняті з отвертими раменами, але навертати силою не допускається” [88]. Однак влада своїх обіцянок не дотримала.

І. Крип'якевич уважав, що насправді російська влада пропагувала не толерантність, а російське православ'я і проводила політику знищення уніатства [214. С. 73–74]. Зокрема, висилала по селах, де перед війною діяли москвофіли. Уніатські храми по селах, де більшість мешканців злучилася з православ'ям, мали передаватися православним. Планувалося ліквідувати й чин “реформованих” Василіан. Їх майно, “забране” перед двома-трьома століттями від православних, рекомендували повернути Православній церкві, а набуте після унії повернути на благочинність і народну просвіту. Відновлено Манявський Скит, який мав користуватися ставропігійними правами. Монастир с. Сороки біля Гусятина заселено православними монахинями. Галицьку митрополію планувалося понизити до обласної. Православний богословський факультет в Чернівцях прагнули перетворити на духовну академію.

Одночасно з утисками Греко-католицької церкви, підтримано русофільський рух в краю. І. Крип'якевич навів і нові вимоги москвофілів: при створенні центрів адміністрації відновити княжі міста: Галич, Тереховля, Буськ, Звенигород), де від княжих часів дано початок руської культури, а уникати міст – Тернопіль, Станіславів, що стали центрами за часу чужого панування. Рекомендувалося призначити адміністрацію з місцевих москвофілів [214. С. 96–97].

І. Крип'якевич описав й репресії проти національно свідомих українців. Зачинено редакцію “Діла”, Управі “Просвіти” наказано завісити на будинку російську хоругву; приміщення Головного Відділу і львівської філії невдовзі теж опечатано. Так само зачинено книгарню Наукового товариства ім. Шевченка, що продала значну кількість українських книжок і спеціально “Кобзарів” солдатам-наддніпрянцям. Закрито бібліотеку Наукового товариства ім. Шевченка і “Союзний базар” за те, що продавав етнографічну карту

України. Заборонено друк книг українською мовою, навіть товариство “Дністер” не могло видати оповіщень до своїх членів українською мовою [88].

Закривати часописи і українські товариства вимагала русофільська газета “Современная Галиция”. Далі справу про взяття під нагляд українських діячів підняла “Прикарпатская Русь” з поверненням редакції до Львова. В десятках статей, заміток вона закликала російську владу до арештів “мазепинців”, які нібито видавали Австрії невинних “русских”. Особливо активним був О. Марков, який написав ряд статей. У відповідь почалися нові арешти –спершу поодиноких осіб, потім масові (лише в лютому 1915 р. у Львові ув’язнили за день 60 осіб) [214. С. 105].

І.Крип’якевич розрив і систему терору щодо політично неблагонадійних. Арештованих утримували в повітових і львівських в’язницях без суду, навіть без протоколів висилали в глибину Росії. Втім повний список арештованих важко було укласти, бо не поступало докладних відомостей з провінції; причини затримання також не афішувалися: зазвичай навіть арештовані не знали, за що їх ув’язнюють. Офіційні кола й виправдовувалися за свою ненависть до українства. Так, у зв’язку з цим І. Крип’якевич навів цитату з органу генерал-губернаторства “Львовского Вѣстника”, який у квітні писав: “Населення Галичини загалом дуже релігійне; се достоїнство народа деякі прихильні Австрії уніятські священики стараються використати в дусі ненависти до “Москалів”. Вони обходять доми мешканців і приказують їм нічого не брати від росіян, грозючи в противнім разі проклятем св. отця і т. д.” [214. С. 106].

За спостереженнями І. Крип’якевича, чи не найбільші поступки українській мові робила Православна церква. Навіть Архієпископ Євлогій (за переконаннями русифікатор) не міг заперечити великого значення живої мови для церкви і виразно зазначив, що кандидати на посади в Галичині мусять знати “малоросійський язык” [60].

І. Крип'якевич проаналізував і широку полеміку щодо української справи в тогочасних російських газетах. Особливо неприхильні українству були давні його вороги з правого табору, передусім “Киевлянинь”, “Новое время”, “Московскія Вѣдомости”, і як на підросійській Україні, так і в Галичині вони не визнавали українського руху [65].

Чималу увагу приділено характеристиці міжнаціональних стосунків у краї. І. Крип'якевич зауважив, що перший воєнний губернатор Шереметьєв вів польськофільську політику: відкрив польські школи, вів оголошення на польській мові, навіть по українських селах. З відставкою Шереметьєва утвердився русифікаційний напрям. Зокрема, генерал-губернатор Бобринський на першій аудієнції заявив полякам гостро: східна Галичина – російська земля і тому тут він буде вводити російську мову, закон і устрій. Ці грізні слова пом'якшила одразу заява, що західна Галичина буде об'єднана з Королівством Польським, і там поляки матимуть широкі права [214. С. 114]. Однак, зауважив І. Крип'якевич, польська суспільність знесла присуд долі з дивною терпеливістю, без спротиву. Щоправда, проти російської влади ніхто відкрито не виступав, – бо на заслання вивозилися тисячі “неблагодійних” українців, німців, євреїв (серед поляками арешти були рідкими).

І. Крип'якевич подав етнополітичний портрет галицьких німців, які склали невеликий процент населення і в значній частині були селянами. Втім, офіційна Росія зробила з них гнобителів Галичини, небезпечний елемент. Тому переслідування німців тривали до останніх днів окупації. Зокрема, в переддень евакуації Львова до Росії вивезено голову організації “Bund der christlichen Deutschen”, голову євангелістської громади Львова та інших німецьких діячів [61–62].

На думку І. Крип'якевича, рівно як німці і українці, переліслювалися й місцеві євреї. Російська влада визнала їх за окрему націю – але націю без прав. Під час окупації Львова єврейські заложенники склали окрему групу побіч українців, поляків, “русских”. Проти євреїв проводилися провокації, зокрема,

вулична стрілянина (ніби хтось з євреїв з вікна стріляв по війську, у відповідь російські солдати розпочали стріляти на вулицях, жертвою впали невинні люди). Російська влада конфіскувала тоді три кам'яниці, єврейську власність, взяли нових заложників, вивезла на заслання деяких євреїв, наклала на євреїв Коломиї контрибуцію – за “неправдиві вісти”, переслідування в Станиславові та інших містах. Далі І. Крип'якевич навів зміст постанови генерал-губернатора від 13 лютого 1915 р., згідно з якою заборонено приїзд до Галичини особам жидівської національності, а також переїзд із одного галицького повіта в інший (винуватих штрафовано 3000 рублів або тримісячним ув'язненням) [214. С. 116].

І. Крип'якевич зауважив, що ставлення місцевих євреїв до російської адміністрації було загалом лояльним. У часописах викладалася думка, що галицькі євреї можуть стати зброєю русифікації в Галичині (влучність цієї зауваги міг підтвердити кожний у Львові і більших містах). Незважаючи на ненависть до царської Росії, пише історик, єврейські купці дуже скоро і ревно почали вживати російську мову в торгівельному житті. Щоправда, відступ російських військ повсюди супроводжувався єврейськими погромами, євреїв також депортували до Росії.

Як уже згадувалося, після відступу росіян І. Крип'якевич вчителював у філії Львівської академічної гімназії, що повернулася до столиці Східної Галичини разом з австрійським військом. Навчання гімназистів відновилося у вересні 1915 р. у старому приміщенні Народного дому. Туди ж перемістився і головний заклад академічної гімназії, оскільки в його приміщенні було влаштовано військовий госпіталь. Отже, після річної перерви дві львівські українські державні гімназії у вкрай несприятливих умовах таки відновили діяльність. Війна, безумовно, позначилася на змісті навчання. Історик зауважив, що від грудня 1915 р. у гімназистів з'явився новий предмет – “наука муштри” [88]. У 1916–1917 роках Кіш УСС скерував в українські гімназії Львова чотирьох стрільців, які двічі на тиждень проводили заняття з окремими

відділами гімназистів. Цей курс навчання був справді необхідним, адже багато хто з учнів, навіть не скінчивши навчання, йшов на фронт: у 1916–1917 рр. було мобілізовано 47 учнів, у той час як в обох закладах навчалось близько 640 учнів. Однак, незважаючи на воєнні обставини, матеріальні нестатки, обидві академічні гімназії знову стали осередками українського громадського життя. Навесні 1916 р. відновлено традиційні Шевченківські вечори. Як і перед війною, гімназисти постійно брали участь у знакових подіях львівського громадського життя: у похороні Івана Франка 31 травня 1916 р., у привітанні митрополита Андрея Шептицького, який повернувся у вересні 1917 р. із російського ув'язнення тощо. І. Крип'якевич радів, що відновлено учнівські гуртки, які існували перед війною: “Український Спортовий Кружок”, “Пласт”, антиалкогольний і антитютюновий гурток “Відродження” [80–83].

На бажання учнів шостого класу філії академічної гімназії, які хотіли дізнатися більше про минувщину України та Львова, в березні 1917 р. було засновано історичний гурток. Його керівником став І. Крип'якевич. До гуртка належало 14 учнів, які оглядали пам'ятки львівської архітектури, дискутували над історією заснування княжого міста, збирали стародруки та монети для українських збірок, пограбованих під час російської окупації. Всього за півроку, протягом якого діяв гурток (припинив діяльність через мобілізацію до армії старшокласників, у тому числі й голови гуртка Іллі Барана), відбулося п'ятнадцять сходин. На них І. Крип'якевич розповів гімназістам про українських князів та їх політику, пам'ятки старовини (рукописи, стародруки, гравюри, медалі, монети, печатки) та, найбільше, про військово-політичну історію Львова. Серед тем засідань гуртка були такі, як: “Про початки Львова”, “Львів у середніх віках”, “Татарський набіг на Львів 1695 р.”, “Львів 1809 р.”(у часи Наполеонівської війни)[65].

І. Крип'якевич розумів, що Перша світова війна прискорила можливість національно-політичного визволення українського народу. Змагання за державну незалежність переходило із загально-теоретичної, культурно-

пропагандивної у конкретно-політичну площину. Це засвідчила ініціатива колишніх членів Революційної Української Партії (РУП), Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП), які 1914 р. заснували у Львові Союз визволення України (СВУ) [740]. Головним політичним постулатом він проголосив державну самостійність і соборність України, реалізацію яких пов'язував із поразкою Росії та поваленням царизму [581]. До складу СВУ входили відомі українські громадсько-політичні діячі сходу і заходу України, а серед них з 1915 р. І. Крип'якевич. Згідно зі списком, складеним одним із лідерів СВУ А. Жуком, організація об'єднала понад 250 членів, співробітників і активу з числа військовополонених. Вони належали до різних політичних напрямів, нерідко мали різні ідейні переконання, але їх об'єднувала основна мета – самостійність і соборність України.

СВУ самостійно та разом із Загальною Українською Радою (створена 5 травня 1915 р.), прагнули забезпечити розвиток національного життя на окупованих землях [96]. У серпні 1915 у Львові за їх участю засновано Бюро культурної помочі для українського населення окупованих земель, яке підпорядковувалося вищезгаданим організаціям і займалося налагодженням українського шкільництва, збиранням для нього фондів і загалом культурно-національним життям на Волині та Холмщині. Допомогове бюро очолив Іван Крип'якевич [739]. У листі до Володимира Дорошенка від 10 вересня 1915 р. він писав, “що з охотою працюватиме в Союзі визволення України, і знайшов собі поле діяльності – терени українських північно-західних областей”. Зазначено також, що у містах і в селах потрібно засновувати народні школи, відкривати українські гімназії, наукові курси для вчителів, відновити діяльність “Просвіти”, зміцнити український кооперативний рух [96]. З цією метою Союз за рекомендацією історика видав ряд публікацій про Холмщину і Волинь, патріотичні листівки, історичні та політичні книжки про Галичину й західноукраїнські проблеми, інформаційні матеріали для війська.

І. Крип'якевич прагнув відновити українське шкільництво, до чого на окупованих територіях Волині та Холмщини пропонував залучити галицькі товариства – Учительську Громаду, Українське педагогічне товариство, Взаємну допомогу українського учительства. Завдяки їм у Львові виникла Комісія для українського шкільництва зайнятих областей, яка підпорядковувалася Бюро культурної помочі й забезпечувала організаційну роботу, зокрема проводила переговори з представником військової та цивільної влади щодо відкриття шкіл, комплектування вчительського складу. Особливої підтримки потребувало українське шкільництво на Холмщині [256].

Національно-освітня праця на Волині теж натрапила на перешкоди з боку австрійських військових чинів, місцевих поляків. Займаючи відповідні адміністративні посади, вони нехтували розпорядженнями австрійської влади про запровадження української мови, всіляко перешкоджали заснуванню українських шкіл. У зв'язку з цим голова міста Володимира-Волинського Гнат Мартинець у листі до Івана Крип'якевича 12 грудня 1915 р. писав: “Населення пригноблене, стомлене, прибите і темне. Одна потіха, що не називає себе москалями”[352].

У тогочасній періодиці з'явилася низка публікацій І. Крип'якевича про становище українців на окупованих австро-німецькими військами землях Волині та Холмщини. “Територія російської України, зайнята арміями Австро-Угорщини і Німеччини, становить уже поважний простір краю. Сей простір зайнятих українських земель такий великий, як три четвертини Галичини..., якби сю територію злучити з територією австрійської України, повстала би провінція великості 123000 кілометрів з 6 мільйонами українського населення; ся провінція рівнялася б щодо простору Греції або Болгарії”, – писав історик у “Вістнику СВУ” [189].

Однак реалії виявилися далекими від уявлень та прагнень галицьких українців, зокрема й І.Крип'якевича. Тим галичанам, які прийшли на Волинь

разом із союзницьким військом, довелося працювати у складних умовах. “Куди прийти, село винищене, населення повтікало. Села дуже різні щодо ступеня культури. Підміські дорівнюють галицьким, а маєтково нужденні. Люде відносяться до нас досить прихильно, але таки з недовір’єм. Щодо національної приналежності – вони почуваються “людьми руської віри”. Правдивих москалів не люблять! – роздумував восени 1915 р. І. Крип’якевич [226]. Він також зауважив: “Селяни на питання в суді, хто вони є, якої нації, мов підмовлені, відповідають “рус” – навіть не руский. Щоб хтось назвав себе вже не українцем, а хохлом, то була би рідкість, яка досі ще не лучилася... Луцьк, як і Ковель, мають назовні характер німецький. Всі вивіски на підставі зарядження властей – німецькі, де-не-де польські, українського не сліду” [87]. Не набагато кращою була ситуація на українських землях, які знаходилися під владою імперії Габсбургів. Звичайно, порівняння було на користь земель під Австро-Угорщиною – конституційної монархії, що давала більші можливості для національного самоусвідомлення.

Зрозуміло, що І. Крип’якевич у цей час не міг перебувати у ролі стороннього спостерігача. Один з найкращих представників “львівської школи” Михайла Грушевського, він виявив себе і як талановитий організатор на чолі Бюро культурної помочі. “В сей час час проби і досвіду отвирається також важний обов’язок для нас, галицьких українців. Обов’язок – не лише спочувати плятонічно заходам наших земляків на Волині, не тільки тішитися їх успіхами, – але також допомогти їм у сій тяжкій хвилині”, – закликав історик читачів “Діла” [230].

Власне опікою над шкільництвом в зайнятих Австро-Угорщиною землях займалося: Шкільна Комісія при Учительській громаді (готувала теоретичні основи шкільництва) і Бюро культурної помочі (займалося технічним веденням справи). На думку фахового педагога, сотника полку УСС Дмитра Вітовського, його давній студентський приятель, історик Іван Крип’якевич був “одинокую людиною, що волинськими справами серйозно займається” [65].

Отже, завдяки заходам Бюро в окупованих повітах Волині й Полісся вдалося заснувати до півсотні українських народних шкіл. Відбулося це, насамперед, завдяки великій праці окремих галичан та особисто молодого історика. Зокрема, І. Крип'якевич так описав передумови шкільної акції СВУ: “Початки справи не були легкі. Коли російські війська уступали з Холмщини і Волині, забрали з собою звіттам майже всю інтелігенцію, що більше, насильно евакуювали значну часть сільського населення. Всіх тих людей, що вели давнійше провід в українськiм національнiм життю. Тепер не стало, а загал був перестрашений і згноблений війною, так що не мав ні відваги, ні сили до якої-небудь праці на національнiм полі” [445]. Саме з огляду на те, що на місцях стала насаджуватися польська адміністрація, Іван Крип'якевич у своїх листах до Українського Шкільного комітету у Володимирі-Волинському пропонував “абсолютно не порушувати дражливих тепер питань”[51–52].

Українське шкільництво на Волині безпосередньо впроваджували представники полку Українських Січових Стрільців, яких скерували у лютому 1916 р. до австрійських окружних команд для вербункової акції. І. Крип'якевич розробив для них спеціальну анкету щодо ведення культурно-освітньої праці на цьому терені. Відтак стрільці, об'їжджаючи волинські села, виступали перед знедоленим населенням, поширювали українські підручники, букварі, художні книжки, газети, засновували школи. Це підтвердив М. Саєвич у листі до І. Крип'якевича 21 лютого 1916 р.: “Для самої справи вербункової наразі ще нічого не скористали, але все-таки праця піде не даремно. Ми бачили, що нарід цей є дуже податний для просвітньої роботи, лише, на жаль, замало часу тут є” [96].

Загалом І. Крип'якевич досить детально описав освітню працю усусусів на Волині у 1916–1918 рр. До історика надійшло чимало стрілецьких повідомлень, рахунків, кореспонденцій різних людей, побутових фотографій. На основі цих матеріалів і власних спостережень він дав всесторонню характеристику освітньої діяльності стрілецтва на Волині. У ній стверджено,

що як тільки російська армія відступила з Холмщини і Волині, туди відразу ж ввійшло австрійське і німецьке військо, українські політики прагнули у “визволених” землях розпочати просвітницько-патріотичну роботу. “І почалася тоді у Володимирському, Луцькому і Ковельському округах жива організаційна праця, за рахунок великої самопожертви стрільців, у надзвичайно важких обставинах, недалеко від фронту, серед малосвідомого і стероризованого війною населення, при нестачі культурних засобів”, – зазначив історик [403].

Шкільну акцію очолив педагог за освітою, сотник УСС Д. Вітовський. “Це була людина замкнена в собі.., і тільки інстинктивно можна було відгадати глибокі почування, якими він був переповнений. Це був спартанець, строгий для себе і інших... Це була душа надзвичайно праведна, чиста, характерна”, [256] – так описав побратима І. Крип’якевич. Як відомо, сотник Дмитро Вітовський приїхав на Волинь у лютому 1916 р., де його призначили в Ковелі “вербунковим офіцером” із завданням агітувати місцевих мешканців до лав полку УСС. Вітовському не вистачало педагогів-організаторів, тому й декілька місяців він працював сам. На той час у прифронтовому Ковелі залишилося мало українського населення, бо всіх православних вивезли росіяни.

І. Крип’якевич зауважив, що лише у травні 1916 р. комісаріат УСС в Ковелі збільшено до п’ятох людей, і від цього часу освітня праця розвинулася швидше. З перших помічників Вітовського виділявся стрілець Палашук, що був секретарем і правою рукою сотника. Як зв’язковий, він часто їздив до Львова за книжками, і привозив новини з Волині, яких не можна було передати поштою. Для допомоги шкільній акції Бюро культурної помочі в червні 1916 р. передало до Ковеля три пукунки книжок вартістю 827 корон, а саме 1450 шкільних підручників, 286 книжок для дитячих бібліотек і 500 корон готівкою на інші потреби [401].

І. Крип'якевич підрахував, що в лютому 1917 р. на Ковельщині працювало 17 українських шкіл; 19 вчителів, в тому числі 13 стрільців, 5 вчительок (4 з Галичини, одна місцева), один місцевий вчитель. У 14 школах навчалося 1121 дітей, зокрема 763 хлопців, 358 дівчат; православних – 876, римо-католиків – 45, іудеїв 200; за національністю: 877 українців, 44 поляків, 200 євреїв; місцевих – 1003, переселенців – 118. Школи розміщено так: шість в давніх шкільних будинках, три в попівствах, дві у крамницях, по одній в волоснім управлінні, давній божниці, приватному будинку. Щодо утримання шкіл, то дві повністю фінансувалися австрійською владою, одна – на 60 %, а решту забезпечувала громада; ще одну школу утримувало Бюро культурної помочі. В одній громаді батьки платили по дві корони щомісячно; при інших школах ця рубрика не позначена [403].

Як і багато інших представників галицької інтелігенції, історик з надією поставився до опанування теренів підросійської України австрійським та німецьким військом, у складі якого вступив на Надніпрянщину полк УСС. “По довгих роках розлуки тепер знова лучаться в одно всі землі давньої української держави. Побіч Галичини стають її сестри Володимирська земля і Холмщина. Перед народом отвираються нові дороги, нові надії. Серце кожного українця радується тими подіями”, – радів І. Крип'якевич [335].

Бюро культурної помочі надіслало зі Східної Галичини учителів–українців, відкрило підготовчі курси для учительства Волині. Готувалося також заснування чоловічих гімназій з паралельними жіночими відділами у Холмі, Замості, Грубешові, Володимирі, Луцьку, Ковелі, Дубно, учительських семінарій в Холмі (чоловічої і жіночої), Луцьку та Ковелі, а також промислово-торговельних шкіл в Холмі та Луцьку. Для вищої освіти мали створити новий центр. Загалом діяльність СВУ, ЗУР і Бюро культурної помочі на ниві національного шкільництва дала позитивні результати. На середину 1917 р. на Волині працювало 40 шкіл, з яких 16 утримувало Бюро, 18 –

військове відомство, 4 – полк Українських Січових Стрільців і 2 – урядові комісаріати [96].

Важливого значення Бюро культурної помочі надавало церковно-релігійним справам [69]. У підготовлених І. Крип'якевичем для СВУ, ЗУР і Львівської греко-католицької консисторії меморіалах наголошувалося на необхідності відродження Греко-католицької церкви на Холмщині, а в майбутньому і в окремих місцевостях Литви, Білорусії та Волині. Для цього пропонувалося утворити Комітет для церковних справ окупованих земель, завданням якого була підготовка меморіалу австро-угорському урядові про реституцію (відновлення у правовому та майновому становищі) Греко-католицької церкви в Холмщині. Йшлося в цих матеріалах і про ставлення до Римо-католицької церкви і її духовенства. Важлива роль в українському національному відродженні на Волині відводилася Православній церкві. Однак втілити в життя ці задуми І. Крип'якевича та його побратимів в той час у зв'язку із зміною геополітичної ситуації не вдалося.

Можемо з впевненістю стверджувати, що громадська діяльність І. Крип'якевича в роки Першої світової війни, спрямована на національне відродження Волині, допомагала розбудовувати українське шкільництво в краї, гуртувала навколо цього значний загін галицької та волинської інтелігенції. Вчений вітав проголошення незалежної УНР. І як свідчать його спогади, разом із правниками М. Лозинським, В. Панейко, П. Веселовським, географом С. Рудницьким на початку 1918 р. у редакції “Діла” він готував підставові документи для української делегації на Брест-Литовських переговорах. Зокрема, історик спільно з С. Рудницьким картографував західний кордон УНР. З наддніпрянськими дипломатами, які поспішали до Берестя, він зустрічався на Головному залізничному двірці. “Це були молоді люди, у дуже бідненьких костюмах, але пізніше виявилися незлими дипломатами у грі з німцями” – зауважив історик. Свої картографічні проекти

і матеріали І. Крип'якевич передав непомітно київським дипломатам у туалеті [65].

Як бачимо, історик І.Крип'якевич, наслідуючи свого вчителя, голови Української Центральної Ради і президента УНР М.Грушевського, стояв не лише літописцем, але й чільним діячем українського національно-визвольного руху в період Першої світової війни. Він не лише вітав відродження української державності, але й намагався власним прикладом матеріалізувати державотворення УНР.

4.2. Дослідник ЗУНР і українсько-польської війни 1918–1919 рр.

Проголошення ЗУНР і творення її Збройних сил восени 1918 р. вчений проаналізував у низці статей, зокрема “З історії УГА”, щопобачила світ 1943 р. в україномовних “Краківських вістях”. Такі статті були бажаними насамперед для західних українців, які вдягнули військову форму, – вояків УПА, дивізії “Галичина”. Отже, у цій статті з особливим піднесенням описано крах Австро-Угорської імперії жовтні 1918 р. і утворення на її уламках Західно-Української Народної Республіки. Власне група старшин австрійських частин у Львові під проводом сотника УСС Дмитра Вітовського, за згодою революційного парламенту – Української Національної Ради стала штабом Першолистопадового збройного повстання, в ході якого було захоплено важливі об’єкти міста – намісництво, пошту, залізницю та ін. Українську владу також встановлено в інших містах і селах Східної Галичини і Буковини. Зазначено, що у Львові польські військові організації, спираючись на чимале польське населення, організували збройний спротив молодій владі ЗУНР [256]. Львівські поляки дістали значну допомогу від польських військових відділів з Кракова, що після захоплення 11 листопада Перемишля пробилися до Львова, і за їхньої допомоги врешті-решт захопили все місто. Українська залога, в склад якої увійшли по кількох днях боїв у місті і відділи полку УСС (4 листопада приїхали з Чернівцець), відступила на схід і південний схід від міста.

Власне ця група стала у середині листопада зав'язком регулярної Галицької армії. У статті І.Крип'якевича згадано діяльність й інших бойових груп, що вели бойові дії з поляками в околицях Хирова, Перемишля, Мостиськ і Рудок, Любачева, Яворова, Рави Руської, Угнева, Белза і Сокаля [353]. Дослідник відзначив, що на початку листопада ці розрізнені групи не мали взаємозв'язку, а також з контантів із вищою військовою командою. Щойно після приїзду з Великої України досвідченого генерала М. Омеляновича-Павленка, якого призначено командантом Галицької армії, та полковника Є. Мишковського (став начальником штабу), ці групи реорганізовано, їх доповнено кваліфікованим командним складом, артилерією та потрібними технічними службами.

Далі описано реформування Галицької армії за бригадним принципом. Іван Крип'якевич проаналізував також функції та діяльність Начальної команди, яку очолював командант Армії (пізніше – Начальний Вождь) і Начальник Булави (штабу), начальник оперативного відділу та з відповідним числом референтів.

Зроблено спробу укласти й хроніку українсько-польської війни –1918–1919 рр. Насамперед описано бої з поляками 1–21 листопада 1918 р. у Львові. Вони, на думку історика, мали локальний характер, але незабаром виявилось, що вся відроджена Польща бере участь у цих боях, висилаючи до Львова щораз нові військові сили. Відтак тритижневі бої у столиці закінчилися витісненням незначних українських сил з міста, бо поляки дістали значну допомогу із Заходу [352]. І лише по кількох тижнях боїв, коли українські сили під Львовом переорганізувалися і доповнилися, ситуація на підльвівському фронті стабілізувалася. Описано й критичні тижні кінця 1918 р., коли на фронті міг статися польський прорив [184]. Львівські поляки дістали значну допомогу від польських військових відділів з Кракова, що захопили Перемишль і пробілися до Львова.

І. Крип'якевич пише, що після докомплектування у січні 1919 р. Українська Галицька Армія реформувалася у три корпуси, які склалися з бригад: I корпус – з 5-ї Сокальської, 6-ї Равської, 9-ї Угнівсько-бельзької і 10-ї Янівської, II корпус – з 1-ї бригади УСС, 2-ї Коломийської, 3-ї Бережанської і 4-ї Золочівської, III корпус – з 7-ї Стрийської, 8-ї Самбірської і Гірської бригад. 8-а Самбірська бригада була найбільша, бо складалася з трьох груп: I Рудецької, II Крукеницької і III Хирівської. При чому кожна група чисельним складом та організаційною структурою дорівнювала бригаді. А гірська бригада складалася з двох груп: Старий Самбір і Лютовиська. Але ці групи були менші від груп 8-ї Самбірської бригади. Зазвичай бригади склалися з 4–6 куренів піхоти, полку артилерії, відділу кінноти, саперної сотні, телефонічної сотні, польової лікарні, інтендатури, обозу і штабу. В деяких бригадах замість куренів були полки, але рідко. А курінь звичайно мав три піхотні сотні та одну сотню скоростріль (до 800 крісів). Полк артилерії складався з чотирьох батарей польових гармат. Важких гармат було обмаль [250]. Деякі бригади мали на озброєнні панцирні поїзди, здебільшого імпровізовані (перероблені зі звичайних вагонів).

У редакції І. Крип'якевичем “Історії українського війська” (1936) проаналізовано організацію, технічне оснащення війська, систему вишколу й виховання в Галицькій армії. Стверджено, що військова організація, набір і вишкіл новобранців та доповнення ними армії на фронті, придбання зброї, амуніції, продуктів – належали до повноважень Державного Секретаріату Військових справ ЗУНР. Після проголошення в червні 1919 р. диктатури функції ДСВС перебрала Начальна команда, в меншій Військова Канцелярія Диктатора Євгена Петрушевича [260]. У червні 1919 р., під час Чортківської наступальної операції зроблено спробу організувати ще два нові корпуси, і для них організовано ще кілька бригад.

Отже, вже від перших днів відродження української державності на західних українських землях треба було вести безпервну визвольну війну –

спершу з поляками, невдовзі румунами, а потім з більшовиками та добрармією Денікіна. Як уже зазначалося, тритижневі бої у Львові (1– 22 листопада) закінчилися витісненням незначних українських сил з міста, коли полякам прийшла значна допомога з Заходу [257]. Лише через кілька тижнів, коли українські сили під Львовом переорганізувалися і доповнилися та перейшли до організованої облоги міста, що чимраз більше приймало для противника загрозливий характер. Коли у грудні 1918 р. поляки побачили, що грозить їм у Львові катастрофа, організували нову експедицію. Ця експедиційна група, відтиснувши українські частини з-під Перемишля, рухалася з початку на Хирів, а звідти хотіла загрожувати Самбору і бориславському нафтовому басейну. Та коли ситуація під Львовом стала для поляків критичною, ця група перекинулася до Городка і Любіня Великого, звідти вдарила в тил частин Галицької армії в районі Пустомит–Ставчан та прорвалася в дуже критичному для поляків у Львові моменті (кінець грудня 1918). Також у січні 1919 р. прибула до Львова з іншої сторони (Рави Руської і Жовкви) нова допомога, і знову в дуже критичному моменті для поляків [65].

Тоді ж усталився фронт, що починався від волинсько-галицької границі на північ від Сокаля, йшов попри Белз, Угнів, Раву Руську на Янів, Яворів та попри Львів, Любінь, Городок, вздовж залізничного шляху Львів–Перемишль на Балигород. Найсильніші бої, пише І. Крип'якевич, розгорнулися за цей головний шлях у березні 1919 р. у районі Городка – Судової Вишні. Кинуті туди в останню хвилину Січові Стрільці довели справу до прориву. Для поляків ситуація стала дуже загрозливою. Але в цей час із центру Польщі наспіла допомога, і через три тижні нові польські частини знову пробілися з Перемишля до Львова [87]. І. Крип'якевич наголошує, що лише тоді, коли ж поляки дістали на допомогу дивізії Галлера (організовані у Франції) їм вдалося легко у травні 1919 р. витиснути УГА в кут між Дністром і Збручем. Однак на початку літа в українців знову пробудилося бажання не дати себе знищити. Дві бригади (3-тя Бережанська і 7-ма Львівська) розпочали протиакцію під

Чортковом. Наступальна Чортківська офензива викликала великий підйом бойового духу серед військових і цивільних. Використаний умілою рукою нового Начального Вождя генерала О.Грекова, цей бойовий дух призвів по тритижневих боях до значних успіхів: відбито велику частину краю по Броди–Красне–Перемишляни і Галич. Але боротьба маленької Східної Галичини з великою Польщею, оточеною ще й іншим ворогом, резюмує І. Крип'якевич, була нерівною. Поляки стягнули значні сили та в двофазовій протиакції витиснули у липні 1919 р. УГА за Збруч [88].

Далі історик зазначає, що наддніпрянським частинам перед тим вдалося відбити від більшовиків частину Поділля, і тут витіснена УГА дещо дістала перепочинок. Після того вирушила разом з Наддніпрянською Армією проти більшовиків: в боях захопила Жмеринку, Старокостянтинів-Проскурів, Бердичів, Житомир, Вінницю, Козятин, Фастів, на півдні Вапнярку, а 31 серпня 1919 р. – Київ. Але тут вона зустрілася з Добрармією Денікіна, внаслідок відступила з Києва, а відтак втрачала щораз більше сил у нерівній боротьбі з білою армією. Коли епідемія тифу стала жахливо нищити УГА, Начальна Команда почала шукати порятунку у домовленості з Денікіном [86]. Але й це не допомогло, бо самого Денікіна незабаром розтрошили більшовики, й УГА, зазначає історик, опинилася у безвихідній ситуації. Більшовики її розформували, а з решток, що не загинули в боях і на тиф, створили три бригади Червоної Української галицької армії. А коли ці бригади, на фронті (квітень 1920 р.) хотіли об'єднатися з Українською Наддніпрянською Армією, їх роззброїли поляки і заслали в табори інтернованих. Відтак УГА фактично перестала існувати.

Після програної війни за свою незалежність у 1918–1919 рр. Західна Україна опинилася під Польщею. І. Крип'якевич підкреслив, що нова влада ліквідувала усі катедри, які українці мали, здобувши їх за Австрії у Львівському університеті. Скасовано також всі привілеї Греко-Католицької Церкви у Львівському університеті, де на теологічному факультеті вона мала

деякі катедри, на яких виклади відбувалися українською мовою (тоді офіційно званою “руською”). Відтак для світських студентів силами вчених, згуртованих у НТШ, організовано Український таємний університет, а для богословів митрополит Андрей Шептицький у мурах духовної семінарії (вул. Коперника, 36) відкрив богословський факультет і його провід передав богословам Чина Святого Василя Великого на чолі з ректором о. Теодосієм Галущинським.

Після поразки національно-визвольної боротьби за незалежність України, внаслідок несприятливих внутрішніх умов та зовнішньо-політичної ситуації, під натиском військ більшовицької Росії Армія УНР відступила у Польщу, де наприкінці 1920 р. була інтернована і розміщена у таборах. Армія мала ще досить поважні сили: близько 35 тис. вояків, з них чотири тисячі старшин і до ста генералів [96]. Багатьох з них знав особисто І. Крип’якевич. Зокрема тих, хто 1920 р. організував у Львові Українське воєнно-історичне товариство, а згодом допоміг йому писати фундаментальну “Історію українського війська”(1936).

Відтак інтернована Армія УНР зберігала свою організаційну структуру і, незважаючи на тяжкі побутові умови табірної життя й обмежену свободу, швидко налагодила широкомасштабну вишкільну та національно-патріотичну виховну роботу. З цією метою зусиллями командного складу і виховних структур в таборах розгорнуто багатогранну культурно-освітню працю, створено мережу фахових об’єднань, громадських і мистецьких товариств, налагоджено видавничу справу. До речі, таборіві друки, часописи, картини скитальців продавалися й у Львові (дещо потрапило й до особистої бібліотеки І. Крип’якевича).

Важливим фактором, який сприяв успішній діяльності у цьому напрямку, було те, що на початку 1920-х років у польських таборах інтернованих частин Армії УНР склався могутній інтелектуальний потенціал українських військовиків. Майже всі генерали і полковники отримали блискучу освіту в

престижних військових училищах, більше половини закінчили Миколаївську академію Генерального штабу. Чимало старшин і генералів мали фронтовий досвід Першої світової війни і брали активну участь у збройній боротьбі за незалежність України. Серед них були генерал-полковники М. Юнаків, С. Дельвіг і М. Омелянович-Павленко, О. Удовиченко, генерал-поручики О. Греков, С. Дядюша, П. Єрошевич, М. Крат, генерал-хорунжі В. Змієнко, В. Петрів, В. Куц, полковники В. Садовський, В. Прохода, П. Сулковський та ін [87]. Більшість з них мали не лише бойові, але й науково-педагогічні заслуги. Судячи із праць І. Крип'якевича, він непогано орієнтувався у нових військово-історичних виданнях наддніпрянських авторів, частина яких друкувалися не лише у Празі чи Варшаві, але й у Львові – кооперативі “Червона калина”, видавничому концерні Івана Тиктора [65]. Зовні малоефективну, але важливу рутинну роботу здійснювало Українське воєнно-історичне товариство, яке згуртувало вітчизняних військових істориків і науковців в еміграції.

Заслуговує особливої уваги те, що Товариство було засноване влітку 1920 р. у часи запеклих битв українсько-польських військ проти Червоної Армії, яка вдерлася в Галичину і Волинь. Його статут (до речі, надрукований і виданий того року у Львові) військовий міністр В. Сальський підписав 5 серпня. Ініціативне ядро склали відомі генерали М. Юнаків, М. Омелянович-Павленко, В. Змієнко, В. Петрів, полковник В. Садовський, які вважали за необхідне на основі військово-історичного і воєнно-політичного аналізу подій доби визвольних змагань 1917–1921 рр. об'єктивно висвітлити складні процеси української революції, виявити її досягнення і втрати, причини і уроки поразок. Одним із першочергових шляхів статут передбачав збір документів, матеріалів, спогадів, інших свідчень бойового минулого й нинішнього Армії УНР [293]. Саме тоді, на початку 1920-х років, закладалися підвалини тісних зв'язків і співробітництва між наддніпрянськими і галицькими військовими істориками. Зауважимо, що цьому процесу сприяла не лише загальна тематика історії українських визвольних змагань 1917–1921

рр., але й безпосередня участь у спільній боротьбі проти більшовицької Росії і Добровольчої армії генерала Денікіна 1919 р. Чимало галичан, згодом відомих істориків, колег І. Крип'якевича, зокрема О. Думін, Б. Гнатевич, З. Стефанів, В. Кучабський, автори мемуарів Є. Коновалець, Р. Сушко служили в Армії УНР, також знані своїми військово-історичними працями наддніпрянські військовики, як М. Омелянович-Павленко, М. Какурін, А. Долуд, які у складі Галицької армії захищали незалежність ЗУНР.

Після ліквідації таборів, від початку 1922 р. начальник видавничого відділу Генштабу Армії УНР полковник Іван Шендрик постійно перебував у Львові, де зав'язав дружні відносини з А. Шептицьким, з галицьким видавництвом “Червона Калина” [65]. У ті дні він писав до Каліша генералові М. Капустянському, що саме започаткував друк військово-історичних праць наддніпрянських науковців. “Червона Калина” – це молоде кооперативне ідейне товариство, – повідомляв І. Шендрик, – має до друку чимало дуже цікавого матеріалу з історії визвольної боротьби. На чолі теж стоять люди дуже симпатичні”. Невдовзі він доповідав, що спілкується з колишнім товаришем по службі в Генштабі С. Магалясом – діячем галицької “Просвіти”, А. Бізанцем, і що його дуже тішило, – одним з керівників видавництва “Червона Калина”, недавнім вояком УСС і УГА та провідником УВО Осипом Навроцьким (він працював у видавництві в 1920–1939 рр.) [88]. Повідомлення І. Шендрика та інші документи з фондів Генштабу, зокрема Воєнно-історичної управи свідчать, що тоді ж встановлено зв'язки наддніпрянських військових істориків з Науковим товариством ім. Шевченка у Львові. Нагадаємо, що з 1920 р. історико-філософську секцію, яка насамперед цікавила їх, очолював Іван Крип'якевич. Вже достатньо відомий автор історичних праць і розвідок доби козаччини, впродовж 1918–1920 рр. видав два підручники “Коротка історія України” [313] і “Огляд історії України” [351] та дві збірки “Шляхами слави українських князів” [462] і “Оповідання з історії України” [354], розраховані для учнів початкової школи й нижчих класів гімназій та середніх

шкіл. Видані у Львові, Києві та Відні вони були надзвичайно популярні у козацьких школах для неписьменних та малописьменних, які діяли у таборах інтернованих частин Армії УНР в Польщі. Творчі зв'язки І. Крип'якевича з науковцями української військової еміграції в Польщі зав'язалися пізніше.

До Львова часто навідувалися члени Товариства В. Євтимович, В. Прохода, М. Шаповал, В. Монкевич, В. Петрів, праці яких друкувалися у видавничому концерні І. Тиктора. Саме в ньому видано низки книг за авторством або безпосередньою участю І. Крип'якевича [65]. Його концептуальні погляди з військово-історичної науки стали методологічними орієнтирами у творчості наддніпрянських військовиків.

Таким чином, І. Крип'якевич досить уважно вивчав і висвітлював військово-політичні події Першої світової війни, своєчасно на них реагував – організовував громадські акції підтримки знедоленого населення, подолання його безграмотності. Не ухилявся також від наукових прогнозів, які базував на різнобічному врахуванні широкого розмаїття провідних чинників тогочасної геополітики.

Перша світова війна 1914–1918 рр., на думку І. Крип'якевича, відділила нову історію України від новітньої. Воєнний конфлікт супротивних військово-політичних блоків – Антанти і Центральних держав український політикум в особі Союзу визволення України і Головної української ради використав для пропаганди української проблеми на міжнародній арені. Формування з вихованців “Січі”, “Сокола” і “Пласту” у складі австрійської армії легіону Українських січових стрільців мало стати в майбутньому зав'язком національного війська, що розгорне реальну боротьбу за соборність і державність України. Відтак І. Крип'якевич став не лише пропагандистом, але й чільним діячем Визвольних змагань українців 1914–1923 рр. Він підтримував контакти зі своїм учителем, головою Центральної Ради і президентом УНР М. Грушевським, державно-політичними діячами ЗУНР (товаришував із Д. Вітовським, С. Гайдучком та ін.). У міжвоєнний період

схвалював діяльність Українського воєнно-історичного товариства, яке було створено 1920 р. у Львові; був ініціатором написання першої у національній історіографії комплексної “Історії українського війська” (1936), співавторами якої стали недавні старшини УГА і Армії УНР. Указана праця не втратила наукової вартості й у наш час.

Дисертаційне дослідження ще раз актуалізувало необхідність передачі особистого архіву і бібліотеки вченого до Державного архівного фонду України, упорядкування творчості спадщини вченого і видання повного зібрання його наукових праць. Власне до цього спонукає приклад видання повних зібрань праць І. Франка, М. Грушевського. Бо науковий доробок І. Крип'якевича є надбанням не лише української, але й світової військово-історичної науки.

ВИСНОВКИ

Іван Петрович Крип'якевич (1886–1967) став фундатором української військово-історичної науки. Українська наука і культура завдячують йому дослідженнями з історії, географії та археології княжої та козацької доби, розробкою проблем військово-патріотичного виховання. Перу вченого належить більше восьмисот наукових та науково-популярних праць: узагальнюючих і спеціальних книг, тематичних брошур, статей, археографічних розвідок, заміток, книжкових рецензій тощо. Четверта частина з них прямо чи опосередковано присвячена проблемам військової історії України та всесвітньої історії.

Життєвий і творчий шлях І. Крип'якевича можна поділити на чотири основні періоди. У першому, який тривав з 1902 р. до вибуху Першої світової війни, вчений пройшов процес становлення як людини, науковця й громадянина. Був серед активістів українського руху, який відстоював права студентів-українців, жадав відкриття у Львові українського університету. Він активно цікавився сокільсько-стрілецьким і пластовим рухами, пропагував національну ідею, традиції княжого і козацького війська.

У другому періоді – 1914 – 1921 р. учений взяв дієву участь в Українській національно-демократичній революції. Намагався відроджувати і будувати українську державність на всіх етапах революції – УНР, Гетьманату та Директорії. Як історик-дослідник і популяризатор історії І. Крип'якевич найкраще проявився в 1921–1939 рр., на які припало близько половини опублікованих праць. Це також не був найсприятливіший період у житті історика, але тоді він мав можливість правдиво висловлювати свої переконання та історичні погляди, на відміну від четвертого радянського періоду (1939–1941, 1944–1967), коли його сковували догми москвоцентризму і марксизму-ленінізму. Тому в дисертації в основному використано праці дорадянського періоду.

За його активною участю побачили світ фундаментальні наукові твори “Велика історія України” (1935), “Історія українського війська” (1936), “Історія української культури” (1937), “Всесвітня історія” (1938–1939), “Атлас України та суміжних країн” (1937), “Географія України та суміжних країн” (1938). Відзначено колективну “Історію українського війська”, для якої її відповідальний редактор І. Крип’якевич написав перші дві частини: “Військо княжих часів”, “Запорозьке військо” та створив загальну концепцію видання. Його концептуальні погляди з історичної науки були орієнтирами у творчості української військової еміграції в Польщі, Чехословаччині, Франції, США, Канаді, діяльності Українського військово-історичного товариства (1920–1939) в Польщі. А його праці впродовж довгого часу були й сьогодні є потужною і непересічною джерельною базаю для дослідників літопису героїчної боротьби народу за державну незалежність і соборність українських земель.

І. Крип’якевич зробив визначний внесок у розвиток таких наук, як історія, історіографія, археографія, археологія. Справжнім новатором він став у галузі військової історії, новизною і неповторністю відзначаються його роботи з дослідження історії українського війська княжої і козацької доби. Доля І. Крип’якевича тісно переплелася з долею визначних діячів історії України. Суспільна діяльність єднала його з І. Франком, М. Павликом, А. Шептицьким, Д. Дорошенком. Наукові інтереси звели його з М. Грушевським, І. Кривецьким, М. Кордубою, С. Томашівським, Б. Гнатевичем, Я. Пастернаком, О. Оглоблином, Ф. Шевченком та ін. Учений був свідомий того, що прожив неординарне життя і написані ним листи і спогади про Михайла Грушевського, Івана Кривецького, Степана Томашівського, Олександра Оглоблина є й сьогодні цінним джерелом з історії та культури України.

Характеризуючи І. Крип’якевича як організатора науки, відзначаємо, що він був причетним до організації історично-філософської секції НТШ, від імені Археографічної комісії НТШ брав участь у наукових відрядженнях до архівів і рукописних відділів бібліотек Австро-Угорщини, Росії, Польщі, УСРР. Окрема

сторінка наукової діяльності – співпраця з Всеукраїнською Академією наук в Києві та іншими установами Радянської України в 20–30-х роках. Вона розгорталася теж конструктивно: І. Крип'якевич публікував статті в наукових журналах і щорічниках “Україна”, “Бібліологічні вісті”, “Вісник природознавства”, “Науковий збірник” (історичної секції колишнього Українського історичного товариства), “Записки Українського науково-дослідного інституту географії та картографії”. Особливо плідною була праця в НТШ – 1920 р. був секретарем історично-філософської секції, а з 1934 р. – у Львові її головою, редактором ряду томів “Записок НТШ”, керівником окремої Комісії старої історії України. Після завершення Другої світової війни, відновилася діяльність львівського відділу Інституту історії України АН УРСР, його знову очолив І. Крип'якевич. У серпні 1946 р. установу ліквідували. Всіх наукових співробітників розігнали, а шестеро найважливіших і найбільше підозрілих вчених – І. Крип'якевича, В. Огоновського, О. Степанів, Я. Ярему, М. Возняка депортували на “почесне заслання” до Києва. І. Крип'якевич працював науковим співробітником Інституту історії України АН УРСР. У травні 1948 р. київська депортація закінчилася.

Майже десять років (1953–1962) він керував Інститутом суспільних наук АН УРСР. Директорювання стало, незважаючи на всі перешкоди і труднощі на шляху академічної науки, світлою добою в історії інституту. Його педагогічний талант, знання психології, організаторські здібності в роботі з молоддю підтвердили його учні: Я. Ісаєвич, Ф. Стеблій, Я. Дашкевич, Я. Кісь, Ю. Сливка, О. Пріцак та ін. Як просвітянин він усе своє життя ніс знання широким народним масам, читав лекції на різноманітні військово-політичні теми.

Підводячи підсумки досліджень І. Крип'якевича з військової історії, можна прийти до наступних висновків:

Незважаючи на те, що в перші десятиліття ХХ ст. І.Крип'якевич не був знайомий з численними дослідженнями з княжої тематики тогочасних російських військових істориків, його праці висвітлили предмет досліджень більш повно і об'єктивно. Однак вченому загалом вдалося всебічно висвітлити розвиток і стан військової справи в українських землях протягом княжої доби. Всі наступні дослідження з цієї проблеми його учнів та послідовників (Я. Ісаєвича, М. Котляра, О. Толочка, Л. Войтовича та ін. лише уточнювали та доповнювали ґрунтовні праці львівського історика. Лише після накопичення археологічних матеріалів (Львів, Київ, Галич, Звенигород, Володимир) та досліджень музейних колекцій Новгород, Пскова, Києва, проведених російським істориком А.Кірпи́чниковим та ін. в останній чверті ХХ ст. з'явилася змога детально проаналізувати всі різновиди ударної зброї ближнього бою, стрілецького та захисного озброєння ІХ–ХІV ст. Порівняння новітніх студій з результатами досягнутими львівським істориком показує, що він не припускався принципових помилок в цьому малорозробленому напрямку.

І.Крип'якевич науково реконструював елементи структури та організації княжого війська, їхнього застосування і тактичні побудови, систему навчання війська, мобілізацію та збір, організацію маршів та таборів, обозу, походів, форсування рік та переходу бродів, приготування до бою, формування бойових порядків, визначення тактики і стратегії. Однак, висвітлюючи питання воєнної стратегії княжої доби, історик допустив помилку, не виділивши основного напрямку тогочасної стратегії: намагання сильнішої сторони вирішити долю воєнної кампанії або війни в одній генеральній польовій битві, переважно уникаючи довготривалих маневрів та облог фортифікаційних споруд.

Оцінюючи хід розвитку військової справи ХІІІ ст. історик спеціально не виділив військові реформи короля Данила в галузі озброєння, структури та

організації армії, які стали поворотним моментом розвитку військової справи Галицько-Волинської держави.

І.Крип'якевич в основному правильно висвітлив питання виникнення і формування козацького війська, його структуру та організацію, озброєння, рівень бойового використання, а також воєнної тактики і стратегії. Оскільки, ряд його головних праць, зокрема монографія „Богдан Хмельницький”, були опубліковані в радянський період, коли дотримання ідеологічних постулатів стало обов'язковим, історик змусив віддавати йому державно-політичну данину, але він ніде не наголошував на селянсько-козацьких арміях (які ніколи не існували), а, навпаки, намагався показати, що його ряди поповнювалися переважно з міщан. Ця теза, на жаль, ще не стала домінуючою в деяких підручниках і посібниках з історії України.

Вчений правильно визначив формування козацтва в процесі боротьби в Дикому полі під впливами ординської військової організації і запозичення кращих рис цієї організації, які дозволили утворити військову формацію із збалансованим рівнем вогнепальної та холодної зброї, захисного озброєння, мобільну і здатну адекватно протистояти не тільки легкому ординському війську, але й більш насиченими важкою зброєю турецьким, угорським, молдовським і московським військам XVI–XVII ст.

І.Крип'якевич першим серед вітчизняних дослідників звернув увагу на те, що перехід козаків до наступальної стратегії шляхом розгорнення регулярних морських походів, які розпочалися в останній чверті XVI ст. і досягли вершини в часи гетьмана П. Сагайдачного, в той час коли європейські країни дотримувалися позиційної оборони, віддавши ініціативу в руки противника, не тільки підняло престиж козацтва в цілому світі (що відбилося в численних акціях папських, цісарських, венеційських та шведських дипломатів), а також у супротивників, які змушені вводили в Чорне море військовий флот, відновлювати старі та будувати нові фортеці на його берегах.

І.Крип'якевичу першому серед вітчизняних дослідників належить спостереження щодо наслідування поляками козацької структури і організації, яка вилилася в організацію „козацьких” хорогв у складі магнатських формувань (тобто підрозділів з озброєнням та організацією за козацькими зразками), а також цілої формації польських козаків – „лісовиків”. Слушними залишаються його висновки щодо використання і вдосконалення вагенбургу – рухомого оборонного табору, запозиченого українським військом від гуситів.

Водночас історик вдалося уникнути надмірного захоплення козацтвом, характерного для багатьох тогочасних і сучасних істориків України. Добре вивчивши рівень європейських військ того часу, серед яких польська армія з її найманою німецькою та угорською піхотою, панцерними гусарами і добре підготованими магнатськими формуваннями залишалася однією з кращих, він правильно оцінював рівень козацької армії. Мобільна, добре підготована і організована, вона була майже ідеальною супроти ординських, турецьких, московських військ, формувань дунайських князівств, але не могла рівноцінно протистояти в регулярній польовій битві кращим європейським арміям, піхота і, особливо, кавалерія яких мала важке захисне озброєння. Через це у польових битвах з польською армією козаки змушені були використовувати вагенбурги, свідомо віддаючи ініціативу в руки противника і очікуючи на його тактичні промахи.

Важливо й те, що конкретно-історичний матеріал з досліджень І. Крип'якевича щодо генези, складу та еволюції українського козацтва, його озброєння, дипломатії гетьмана Б. Хмельницького увійшов до фундаментальної колективної праці Інституту історії України НАН України “Історія українського козацтва: Нариси у двох томах”, що вийшла 2006 р. у Києві під редакцією В. Смолія.

В узагальнюючих роботах “Історія козащини”, “Велика історія України”, “Історія українського війська”, виданих у 30-ті рр. ХХ ст. за редакцією І. Крип'якевича доведено: державно-політичні контури українського козацтва не

канули в небуття – вони переформувалися у суспільно-політичній думці XVIII–XIX ст., набувши нової якості на поч. XX ст. у державницьких змаганнях парамілітарних товариств “Січ”, “Сокіл”, “Пласт”, а відтак збройному чині легіону Українських січових стрільців проти царської армії.

Однією з найбільших заслуг І.Крип’якевича в царині дослідження військової справи є застосування ним методу порівняння рівня розвитку військової справи в українських землях з супротивниками та кращими європейськими зразками середньовіччя, а також аналіз шляхів та напрямків запозичень, які завжди були і залишаються одними з головних чинників розвитку військової справи у світі.

Найголовнішим доробком науковця І. Крип’якевича було розкриття загальної схеми українського історичного процесу в його хронологічному, тематичному та географічному вимірах, показ стану українського війська за державно-політичними формаціями. Діяльність І. Крип’якевича формувала історичну свідомість народу й спонукала до активної і плідної праці нове покоління військових істориків України. Його доробок має чималий патріотичний заряд і для нинішніх солдат і офіцерів Збройних сил.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Неопубліковані документи

Архів Івана Крип'якевича

1. Папка № 1. Документи Запорізького війська 1560–1630. Фото публікованих текстів.
2. П. № 2. Документи Запорізького війська 1560–1630. Фото публікованих текстів 1631–1647.
3. П. № 3. Плани і листування до публікації “Воссоединение Украины с Россией”(1953).
4. П. № 5. Літописи XVII–XVIII ст.
5. П. № 6. Київська Русь – матеріали на А–Я.
6. П. № 7. Київська Русь – матеріали.
7. П. № 13. Київська Русь – військо. Матеріали.
8. П. № 14. Київська Русь – хронологія князів.
9. П. № 16-а. Семінар Українського університету, 1922.
10. П. № 18. Документи Б. Хмельницького. Реєстри.
11. П. № 20 Документи Б. Хмельницького. Листування Б. Хмельницького. Листування і матеріали до публікації.
12. П. № 22. Документи Б. Хмельницького – фотокопії латинські і польські.
13. П. № 24. Плани монографії “Богдан Хмельницький”.
14. П. № 25 Богдан Хмельницький. Монографія (часопис). З примітками І. Л. Бутича.
15. П. № 27. Доповнення до монографії “Богдан Хмельницький”.
16. П. № 27-а. Б. Хмельницький. Машинопис. – Ч. 1.
17. П. № 27-б. Б. Хмельницький. Машинопис. – Ч. 2.
18. П. № 27-в. Б. Хмельницький. Машинопис. – Ч. 3.
19. П. № 29. Богдан Хмельницький П. Персональні матеріали. Чигирин–Суботів. Матеріали.
20. П. № 36. Богдан Хмельницький. Повстання – воєнні події (матеріали).

21. П. № 40. Богдан Хмельницький. Військо (матеріали).
22. П. № 47. Документи Запорізького війська 1560–1647.
23. П. № 48. Листування старшини Війська Запорізького. Каталоги рукописів (тексти).
24. П. № 49. Фотокопії документів Запорізького війська XVII ст.
25. П. № 53. Полковники Запорізького війська (покажчик). Покажчик козаків до 1648. покажчик “Акты ЮЗР”. Т. IV–V.
26. П. № 54. Генеральна старшина XVII ст. і полковники (списки).
27. П. № 55-а. Кривоніс М. – Богун І.
28. П. № 58. Запорізьке Військо (військові матеріали).
29. П. № 59. Запорізьке Військо 2 половини XVII ст. (архіви, виписки).
30. П. № 60. Флот України (матеріали).
31. П. № 69. Галицько-Волинське князівство (виписки).
32. П. № 71. Галицько-Волинське князівство (рукопис 2). 1957.
33. П. № 83. Городища і бойовища Галичини.
34. П. № 98. Волинь–Холмщина.
35. П. № 117. Огляд джерел до історії Галичини. Редакційні документи.
36. П. № 124. Зборів. Зборівська битва 1649 р.
37. П. № 140. Історія політичної думки. Визвольна війна Б. Хмельницького. Матеріали.
38. П. № 141. Східна Європа у 30-літній війні. Текст.
39. П. № 143. Східна Європа у 30-літній війні. Матеріали III–IV.
40. П. № 144. Всесвітня історія.
41. П. № 149. Український університет 1920–23.
42. П. № 150. Наукове Товариство ім. Шевченка.
43. П. № 151. Історія Історико-філософської секції НТШ. Біографічні довідки про князів і гетьманів.
44. П. № 153 Каталог бібліотек І. Крип’якевича. 1920.
45. П. № 155. Інститут суспільних наук.

46. П. № 157. Історіографія України ХІХ–ХХ ст. (лекції).
47. П. № 181. Сфрагістика. Печатки Запорізького Війська.
48. П. № 186. Печаті князів.
49. П. № 217. Словник старовини Запорізького Війська ХVІ–ХVІІІ ст.(І).
50. П. № 217. Словник старовини Запорізького Війська ХVІ–ХVІІІ ст.(ІІ).
51. П. № 252. Листування: А, Б, В, Г, Д. 1945–1965.
52. П. № 256. Листи Івана Крип'якевича (копії).
53. П. № 262 Листи іноземних держав до Запорізького Війська (тексти).
54. П. № 286. Словник західно-українських істориків ХІХ–ХХ ст.
55. П. № 288. Україна. Карти.
56. П. № 289. Польща. Різне. Карти.
57. П. № 292. Історико-філософська секція під проводом М. Грушевського.
58. П. № 296. Кінець ХVІІ–ХVІІІ ст. Мазепа.
59. П. № 301. І–ІІ. Київська Русь.
60. П. № 309. Матеріали до бібліографії Івана Крип'якевича.
61. П. № 310. А) Листування 1904–1914.
62. П. № 310. А) Листування 1915–1935.
63. П. № 312. Листи істориків.
64. П. № 318. Листи М. Грушевського до І. Крип'якевича. Фотокопії листів Ів. Крип'якевича до М. Грушевського.
65. П. № 323. Спогади.
66. П. № 325. Томашівський С. (праці), Кордуба М. І інші.
67. П. № 326. Комітет охорони воєнних могил, 1921 (фінансові документи).
68. П. № 339. 1) Опис папок, складених І. П. Крип'якевичем; 2) Опис картотеки.
69. П. № 340. Бібліотека, архів І. К. (1978–79).
70. П. № 344. Історія України – шкільні підручники, І, 1920 рр.
71. П. № 345. Історія України – нариси, лекції І. 1919–1930.

Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України (відділ рукописів).

72. Ф. Архів “Академічна громада”. Записи І. Крип’якевича в коресподентську книгу. 1904–1905. розд. 10–11.
73. Крип’якевич І. Архів д. Лукіяновича. № 316, розд. 36.
74. Крип’якевич І. Бібліографія його праць. № 377, розд. 31.
75. Крип’якевич І. Відгук на роботу І. Шпитківського. № 97, розд. 8.
76. Крип’якевич І. Лист до Барвінського Б. О. 1931. № 3595, розд. 203.
77. Крип’якевич І. Лист до Олександра Барвінського і Анатолія Вахнянина. № 2529, розд. 4.
78. Крип’якевич І. Листи до Возняка Михайла Степановича. 1915–1916. № 338, розд 94.

Львівський національний університет ім. Івана Франка

79. Ф. І. Крип’якевича. Оп. 9, арк. 1–7.

Центральний державний історичний архів України м. Львова

80. Ф. 146. Галицьке намісництво 1900–1921. Оп. 1, спр. 2, арк. 5–6.
81. Ф. 174. Екзаменаційна комісія для кандидатів на вчителів середніх шкіл, м. Львів. 1850–1918. Оп. 1, спр. 820, арк. 94–96.
82. Ф. 175. Державна екзаменаційна комісія для кандидатів на вчителів середніх шкіл, м. Львів. 1850–1918. Оп. 1, спр. 788, арк. 83–85.
83. Ф. 179. Кураторія Львівського шкільного округу, м. Львів. Оп. 1, спр.56346, арк. 124–156.

84. Ф. 309. Наукове товариство ім. Шевченка у Львові. Оп. 1, спр. 54, арк. 46–50;
85. Ф. 310. Український університет у Львові. Оп. 1, спр. 11, арк. 4.
86. Ф. 352. Збірна станція УСС, м. Відень. Оп. 1, спр. 81, арк. 2–10.
87. Ф. 353. Легіон Українських Січових стрільців, м. Львів. Оп. 1, спр. 279, арк. 5–18.
88. Ф. 357. Крип'якевич І. – професор, історик. Оп. 1, спр. 2, арк. 1–6; спр. 3, арк. 1–6; спр. 5, арк. 1–75; спр. 9, арк. 1–40; спр. 19, арк. 1–9; спр. 24, арк. 1–11; спр. 41, арк. 7; спр. 62, арк. 7.
89. Ф. 360. Старосольський – адвокат. Оп. 1, спр. 53, арк. 15–18.
90. Ф. 361. Крушельницький А. – український письменник. Оп. 1, спр. 163, арк. 1–121.
91. Ф. 362. Студинський К. – академік. Оп. 1, спр. 55, арк. 172.
92. Ф. 365. Дорошенко Володимир Вікторович 1879–1963 рр. Оп. 1, спр. 3, арк. 4–9.
93. Ф. 368. Томашівський Степан – історик. Оп. 1., спр. 9, арк. 1–5.
94. Ф. 388. Андрусак М. – бібліотекар НТШ. Оп. 1, спр. 32, арк. 1–5.
95. Ф. 391. Загальноукраїнська культурна рада, м. Відень. Оп. 1, спр. 150, арк. 4–21.
96. Ф. 395. Бюро культурної допомоги для українського населення окупованих земель, м. Львів. Оп. 1, спр. 4, арк. 47; спр. 6, арк. 46; спр. 10, арк. 29.
97. Ф. 401. Редакція журналу “Літературний науковий вісник”. Оп. 1, спр. 70, арк. 1–352.
98. Ф. 402. Редакція журналу “Стара Україна” Львів. Оп. 1, од. зб. 5, арк. 117–124.
99. Ф. 451. Греко-католицька богословська академія у Львові. Оп. 2, спр. 192, арк. 74–90.
100. Ф. 581. Колекція документів про діяльність урядів та армії УНР та ЗУНР. Оп. 1, спр. 7, арк. 6–12.

101. Ф. 684. Протоігумени монастирів чину Василя у Львові. Оп. 1, од. зб. 1597, арк. 1–22.
102. Ф. 736. Товариство українських наукових викладів ім. Петра Могили. Оп. 1., спр. 22, арк. 2–4.
103. Ф. 747. Управління начальника гарнізону російських військ, м. Ряшів. Оп. 1, спр. 12, арк. 2–14.
104. Ф. 779. Редакція газети “Діло”. 1912–1939. Оп. 1, спр. 15, арк. 4–8.
105. Ф. 786. Редакція календаря–альманаху “Дніпро”, Львів (1922–1935 рр.). Оп. 1, спр. 3, арк. 2–5.
106. Ф. 834. Українське студентське товариство Січ. Оп. 1, спр. 119, арк. 1–6.

Опубліковані документи

107. Акты относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и издаваемые Археографической комиссией. В 15 т. – Т. 4. – Санкт-Петербург, 1863. – 276 с.; Т. 5. СПб., 1867. – 335 с. Т. 6. СПб., 1869. – 279 с.
108. Архив Юго–Западной России. – Ч. 6. – Т. 1. – К., 1876. – С. 175–188.
109. д’Асколи Описание Черного моря и Татарии префектом Каффы, Татарии и проч. Эмиддио Дортелли д’Асколи 1634 г. / Прим. А.Л.Бертъе-Делагарда // Записки Имп. Одесского Об-ва Истории и Древностей. – Т. 24. – 1902. – С. 25–98.
110. Бантыш–Каменский Д. Источники малороссийской истории, собр. Д.Бантыш-Каменским и изд. О. Бодянским. – Ч. 1. (1649–1687). – Москва, 1859. – IV, 349 с.; – Ч.2. – Москва, 1859. – С. 56–126.
111. Боплан Гійом Левассер де. Опис України, кількох провінцій королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансільванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн // Переклад з франц. Я.І.Кравця, З.П.Борисюк; передмова Я.Д.Ісаєвича, В.А.Смоля; коментарі Л.Ф.Артюх, Г.В.Боряк, О.О.Боряк, М.Г.Вавричин, Т.Ю.Гирич, Я.Р.Дашкевича, В.М.Кравченка, Я.І.Кравця, М.Г.Крикуна, Ю.Ю.Мариновського,

А.Л.Печковського, В.М.Рички, В.В.Страшко, В.О.Щербака, Н.М.Яковенко. – Київ, 1990. – Кн.1. – 112 с.; – Кн.2. – 252 с.

112. Броневский М. Описание Татари (1578 г.), перевод // Записки Одесского Общества Истории и Древностей. – Т. 5. – Одесса, 1867. – С. 75–123.

113. Величко С. Сказание о войне козацкой с поляками. – К.: УНА, 1926. – 268 с.

114. Величко Самуил. Летопись событий в Юго–Западной Росси в XVII веке. В 4-х т. – Т. 1. – К., 1848.; Т. 2. – К., 1851.; Т. 3. – К., 1855.; Т. 4. – К., 1864.

115. Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы. – (К 300–летию, 1654–1594), в 3–х т. – Т. 1. – М., 1953. – 413 с.

116. Горецкий Л. Описание войны Ивонии, господаря волошского (1574) // Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси / Под ред. В.Антоновича. – Вып.1. XVI ст. – Киев, 1896. – С. 89–136.

117. Греческая запись о нападении казаков на Константинополь в начале XVII века. Доклад В.М.Истрина // Записки Имп. Одесского Об-ва Истории и Древностей. – Т. 21. – 1898. – С. 86–102.

118. Дневник Эриха Ляссоты из Стеблева // мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. – Вып. 1. – С. 168–178.

119. Документы об освободительной войне украинского народа 1648–1654 гг. – К.: наук. Думка, 1965. – 825 с.

120. Документи Богдана Хмельницького (1648–1657). – К.: Вид–во АН УРСР, 1961. – 740 с.

121. Документи російських архівів з історії України. – Т.1. Документи до історії запорозького козацтва 1613–1620 рр. / Упорядники Л.Войтович, Л.Заборовський, Я.Ісаєвич, Ф.Сисин, А.Турилов, Б.Флоря. – Львів, 1998. – 441 с.

122. Жерела до історії України–Руси в 11 т. – Т. 1. – Львів, 1895. – 312 с.; Т. 4. – Львів, 1896. – 412 с.; Т. 5. – Львів, 1903. – 355 с.; Т. 6. – Львів, 1905. – 363 с.

123. Жерела до історії України–Руси. – Т.8. Матеріали до історії української козащини. – Львів, 1906. – 656 с.
124. Жолкевський С. Записки гетмана Жолкевского о Московской войне / Изд. П. А. Муханова – Санкт-Петербург, 1871. – XII, 130 с.
125. Історія України в документах і матеріалах. – Т. 3. – Київ, 1941. – 590 с.
126. Кулиш П. А. Материалы для истории воссоединения Руси. – Т. 1. 1578–1630. Москва, 1877. – 322 с.
127. Летопись Григория Грабянки. – К., 1854. – 374 с.
128. Летопись Самовидца по новооткрытым спискам с приложением трех малороссийских хроник: Хмельницкий, краткого описания Малороссии, Собрания исторического. – К., 1878. – 471 с.
129. Матеріали до історії козацьких рухів 1590–х років // Записки НТШ. – Т. 31–32. – 1899. – С. 1–30.
130. Мациевский. Исторические отрывки г-на Мациевского о казаках // Журнал министерства Народного просвещения. – 1837. – N 9. – С. 487–523.
131. Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси (XVI ст.) / М.Литвин, Б. де-Виженер, Л.Горецкий, Э.Ляссота / Пер. К.Мельник, под ред. В.Антоновича. – Вып.1. – Киев, 1890. – 190 с.
132. Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. – Вып. 1. – К., 1896. – 358 с.
133. Памятники Киевской комиссии для разбора древних актов. – Изд. 1–е. – К., 1889. – 214 с.
134. Повесть об осаде г.Михайлова гетманом Сагайдачным в 1618 г. // Киевская старина. – 1885. – N 12. – С. 684–689.
135. Ригельман А. Летописное повествование о Малой России и ее народе и казаках вообще, отколь из какого народа оные происхождение свое имеют, и по каким случаям они ныне при своих местах обитают, как то черкасские или малороссийские и запорожские, и от них уже донские, а от сих яицкие, что ныне уральские, гребенские, сибирские, волгские, терские, некрасовские и

проч. козаки, как равно и слободские полки / Собр. и сост. чрез труды инж.-генерал-майора и кавалера А.Ригельмана, 1785–1786 года. – Москва, 1847. – VII, 218, 201, 147, 101, XIV, VI, 41 с.

136. Ригельман А.И. Краткое историческое описание о Малой России до 1765 года с дополнением о запорожских узаках и приложениями, касающимися до сего описания, собранные из летописей, польского и малороссийского журнала или записок генерала Гордона, Страленберга, шведского историка, из жизнеописания о государе Петре Великом архиепископом Феофаном Прокоповичем и греком Антонием катифором, фамильных записок и публичных указов, 1789 // Чтения в Имп. Об-ве Истории и Древностей Российских при Московском ун-те. – 1848. – N 6. – С. 1–50.

137. Русская историческая библиотека. – Т. 8. – 1124 с.

138. Україна перед визвольною війною 1648–1654 рр. Збірник документів (1639–1648 рр.). – К., 1946. – 125 с.

139. Українські народні думи і пісні. – К., 1955. – 168 с.

140. Участие запорожских казаков в Хотинской войне Из “Записок о Хотинской войне” Я. Собеского / Публ. Ф. Китченко // Черниговские губернские ведомости. – Часть неофициальная. – 1849. – N 47. – С. 281–286; N 48. – С. 296–299; N 49. – С. 305–309; N 50. – С. 311–312.

141. Чтения в историческом обществе Нестора летописца. – Кн. 3. – Отд. 8. – К., 1889. – 240 с.

142. Bielski J. Joachima Bielskiego Dalszy ciąg kroniki Polskiej Marcina Bielskiego zawierającej dzieje od 1587 do 1598 roku. W rękopismie odkrył i do druku podał, oraz historyczno bibliograficzny opis żywota i prac Marcina ojca i Joachima syna Bielskich napisał i przyłączył F.M.Sobieszcański. Z dwiema rucinami. – Warszawa, 1851. – 311 s.

143. Bielski M. Kronika Polska. – Т. 1. – Sanok, 1856. – XI, 699 s.; – Т. 2. – 700–1222 s.; – Т. 3. – 1223–1790, LXXV s.

144. Monti P. Exercitiorum atque artis militaris collectanea. – Mediolani, 1509. – 240 p.
145. Starowolski S. Szymona Starowolskiego Wojownicy sarmaccy / Przełożył, wstępem poprzedził i przypisami opatrzył Jerzy Starnawski. – Warszawa, 1979. – 294 s.

Спогади про І. Крип'якевича

146. Андрусак М. Іван Крип'якевич // Літопис Бойківщини. – 1970. – № 1–2. – С. 40–62.
147. Боднар В. Проф. Іван Крип'якевич був нам учителем // Свобода (США). – 2000. – 7 квітня.
148. Бутич І. Дещо про співробітництво І. П. Крип'якевича з архівними установами України // Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві / Відп. ред. Я. Ісаєвич, упоряд. Ф. Стеблій. – Львів, 2001. – С. 636–641.
149. Винар Л. Іван Крип'якевич як дослідник української сфрагістики // Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві / Відп. ред. Я. Ісаєвич, упоряд. Ф. Стеблій. – Львів, 2001. – С. 863–868.
150. Винар Л. Іван Крип'якевич як бібліограф // Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві / Відп. ред. Я. Ісаєвич, упоряд. Ф. Стеблій. – Львів, 2001. – С. 890–895.
151. Войтович Л. “Черв'яни” у працях І. Крип'якевича // Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві / Відп. ред. Я. Ісаєвич, упоряд. Ф. Стеблій. – Львів, 2001. – С. 818–822.
152. Волинець С. У першу річницю смерті Івана Крип'якевича // Український історик. – 1993. – № 1–4. – С. 170–173.
153. Грабовецький В. Спогади про вчителя і наставника // Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві / Відп. ред. Я. Ісаєвич, упоряд. Ф. Стеблій. – Львів, 2001. – С. 608–611.

154. Гроссман Ю. Сторінки спогадів про Івана Крип'якевича // Гроссман Ю. Пережитое и передуманное. – Нью-Йорк, 1995. – С. 184–198.
155. Дашкевич Я. Іван Крип'якевич – історик консервативно-державницької школи // Воля і Батьківщина. – 2000. – № 1. – С. 46–57.
156. Домбровський О. Традиції школи М. Грушевського у львівському НТШ в 30-х роках // Михайло Грушевський і Львівська історична школа. Матеріали конференції. – Львів, 1994. 24–25 жовтня, Нью-Йорк–Львів, 1995. – С. 23–31.
157. Ісаєвич Я. Зі спогадів про Івана Крип'якевича та його синів Петра Богдана й Романа // Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві / Відп. ред. Я. Ісаєвич, упоряд. Ф. Стеблій. – Львів, 2001. – С. 654–669.
158. Кравець М. Іван Крип'якевич – учений–гуманіст // Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві / Відп. ред. Я. Ісаєвич, упоряд. Ф. Стеблій. – Львів, 2001. – С. 584–588.
159. Крип'якевич І. Спогади (Автобіографія) // Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві / Відп. ред. Я. Ісаєвич, упоряд. Ф. Стеблій. – Львів, 2001. – С. 77–140.
160. Крип'якевич Р. Михайло Грушевський та Іван Крип'якевич // Український історик. – 1991. – № 1–2. – С. 24–31.
161. Крип'якевич П. Б. Фрагменти спогадів (1934–1939) // Ювілейна книга Української академічної гімназії у Львові. – Філадельфія–Львів, 1995. – С. 626–632.
162. Крип'якевич Р. Спогад про отця Костельника // Ювілейна книга Української академічної гімназії у Львові. – Філадельфія–Львів, 1995. – С. 633–638.
163. Кубійович В. Автор найкращої історії України // Володимир Кубійович. Мені 85. – Мюшхен, 1985. – С. 156–158.
164. Литвин М. До історії створення серійного видання Жовківщина // Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві / Відп. ред. Я. Ісаєвич, упоряд. Ф. Стеблій. – Львів, 2001. – С. 682–684.

165. Прицак О. Спогад про вчителя // Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві / Відп. ред. Я. Ісаєвич, упоряд. Ф. Стеблій. – Львів, 2001. – С. 562–566.
166. Сливка Ю. Академік Іван Петрович Крип'якевич: Учитель, вчений, керівник наукового колективу // Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві / Відп. ред. Я. Ісаєвич, упоряд. Ф. Стеблій. – Львів, 2001. – С. 588–608.
167. Стеблій Ф. Оборонець академічного статусу інституту // Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві / Відп. ред. Я. Ісаєвич, упоряд. Ф. Стеблій. – Львів, 2001. – С. 612–618.

Праці І. Крип'якевича

168. Крип'якевич І. Аркасова історія України // Неділя. – 1912. – № 20. – С. 5–6.
169. Крип'якевич І. Археографічні праці Миколи Костомарова // ЗНТШ. – 1918. – Т. 126–127. – С. 105–140.
170. Крип'якевич І. Безіменні герої. – Львів, 1923. – 8 с.
171. Крип'якевич І. Берестя // Свобода. – 1918. – Ч. 4.
172. Крип'якевич І. Битва під Зборовом 1649 р. // Літопис Червоної Калини. – 1931. – Ч. 10. – С. 7–12.
173. Крип'якевич І. Бібліографія української історії (1922–1923) // Історичний вісник. – Львів. – 1923. – Ч. 2–3. – С. 35–38.
174. Крип'якевич І. Богдан Хмельницький. – Київ, 1954. – 536 с.
175. Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький / Відп. ред. Шевченко Ф. П., Бутич І. Л., Ісаєвич Я. Д. – 2-е вид., виправлене і доповнене. – Львів: Світ, 1990. – 408 с.
176. Крип'якевич І. Богдан Хмельницький (к 290-летию со дня смерти) // Львовская правда. – 1947. – № 182. – 6 августа.

177. Крип'якевич І. Богдан Хмельницький в Галичині // Із великих днів. Читанка для народу. – Львів: Просвіта. – 1906. – С. 13–29.
178. Крип'якевич І. Богдан Хмельницький в Галичині // Дні нашої слави і недолі. – Джерсі-Сіті: Просвіта, 1914. – Рік 1. – Ч. 8.
179. Крип'якевич І. Богдан Хмельницький в Галичині. – Вінніпег: Канададійський фермер, 1917. – 32 с.
180. Крип'якевич І. Богдан Хмельницький – видатний державний діяч і полководець // 300-річчя воз'єднання України з Росією. – Київ. – 1954. – С. 178–190.
181. Крип'якевич І. Богдан Хмельницький і Москва // Зборівщина – наш рідний край. – Торонто. – 1985. – С. 51–55.
182. Крип'якевич І. Богдан Хмельницький і пинська шляхта. В 260-ті роковини смерті гетьмана // Календар товариства Просвіта на 1917 р. – Львів. – 1917. – С. 90–94.
183. Крип'якевич І. Богдан Хмельницький на Волині // Наша бесіда. – Варшава. – 1926. – № 24. – С. 6–7.
184. Крип'якевич І. Бої УГА // Краківські вісті. – 1943. – Ч. 154, 18 липня. – С. 4.
185. Крип'якевич І. Боротьба нецехових ремісників проти цехів у Львові (1590–1630 рр.) // З історії західноукраїнських земель. – Вип. 2. – К., 1957. – С. 5–14.
186. Крип'якевич І. В 900-літні роковини смерті Володимира Великого (1015–1915) // Українське слово (Львів). – 1915. – Ч. 16.
187. Крип'якевич І. Велика історія України / Вид. Іван Тиктор. – Львів, 1935. – 276 с.
188. Крип'якевич І. Велика історія України. – Львів–Вінніпег, 1948. – 967 с.
189. Крип'якевич І. Великість простору зайнятих українських земель // Вістник Союзу визволення України (Відень). – 1915. – № 47–48. – 14 листопада.

190. Крип'якевич І. Великороси про українську справу // Ілюстрована Україна. – 1913. – Ч. 2. – С. 12.
191. Крип'якевич І. Визволена Україна // Календар Просвіти на 1916 р. – Львів. – 1915. – С. 89–95.
192. Крип'якевич І. Видання з історії України // Ілюстрована Україна. – 1913. – Ч. 9. – С. 260–262.
193. Крип'якевич І. Виклади з історії України // Письмо з Просвіти. – 1913. – Ч. 9. – С. 260–262.
194. Крип'якевич І. Вильно. З минувшини і теперішнього // Українське слово. – 1915. – Ч. 72.
195. Крип'якевич І. Виховання по війні // Діло. – 1917. – 15 серпня. – Ч. 190.
196. Крип'якевич І. Вісті з нових земель // Свобода. – 1915. – Ч. 32. – 21 жовтня.
197. Крип'якевич І. Військо Ярослава Мудрого // Життя і знання. – 1936. – Ч. 12. – С. 338.
198. Крип'якевич І. В обороні гори Льва // Туристика і краєзнавство. – 1925. – № 2. – С. 2–3.
199. Крип'якевич І. Волинські спомини Миколи Костомарова // Українське життя. – 1923. – Ч. 9. – 1 квітня.
200. Крип'якевич І. Волинські школи // Віденський ілюстрований альманах на 1917 р. – Відень: Загальна рада. – 1917. – С. 211–215.
201. Крип'якевич І. Володимир Антонович і “нова ера” // Діло. – 1929. – Ч. 27. – 6 лютого.
202. Крип'якевич І. Вороги української держави // Свобода. – 1917. – Ч. 52. – 29 грудня.
203. Крип'якевич І. В роковини битви під Пилявцями (28 вересня 1648 р.) // Свобода. – 1922. – Ч. 3. – 1 жовтня.
204. Крип'якевич І. Всесвітня історія. – Львів: Видан. Івана Тиктора, 1938–1939. – 960 с.

205. Крип'якевич І. В старій школі // Рідна школа. Львів. – 1927. – № 4. – С. 2–4.
206. Крип'якевич І. Галицькі повстання XV–XVI ст. // Історичні листки. – Львів. – Ч. 3. – 4 с.
207. Крип'якевич І. Галицькі русофіли на скитальстві // Діло. – 1915. – Ч. 31. – 12 вересня.
208. Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство // Українська радянська енциклопедія. – Т. 3. – Київ, 1960. – С. 104–105.
209. Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство. – Київ: Наук. думка, 1984. – 174 с.
210. Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Відп. ред. Я. Ісаєвич. 2-е видання, із змінами і доповненнями. – Львів, 1999. – 220 с.
211. Крип'якевич І. Галич, столиця українських князів // Свобода. – 1917. – Ч. 49. – 8 грудня.
212. Крип'якевич І. Галичина в княжих часах // Наші дні. – 1943. – Ч. 12. – С. 13.
213. Крип'якевич І. Галичина і російська Україна // Діло. – 1911. – Ч. 54. – 10 березня.
214. Крип'якевич І. Галичина під час російської окупації. Серпень 1914–червень 1915. – Відень, 1915. – 116 с.
215. Крип'якевич І. Герб України // Календар „Просвіти” на 1914 р. – Львів, 1913. – С. 126–131.
216. Крип'якевич І. Гетьман Данило Апостол (В двісті літ смерті 28 січня 1734 р.) // Життя і знання. – 1934. – № 1. – С. 2–4.
217. Крип'якевич І. Гетьман. З досвідів минувшости // Діло. – 1918. – Ч. 147. – 3 липня.
218. Крип'якевич І. Гетьман Іван Виговський. 1657–1659. – Львів, 1941. – 24 с.

219. Крип'якевич І. Гетьман Кирило Розумовський і шляхтич // Українська читанка для IV кляси народних шкіл. – Краків: Українське видавництво. – 1941. – 5 с.
220. Крип'якевич І. Гетьман Петро Дорошенко. – Львів, 1925. – 13 с.
221. Крип'якевич І. Гетьманським шляхом // Дорога. – 1943. – Ч. 2. – С. 22.
222. Крип'якевич І. Гетьманські похорони // Календар Українського Народного Союзу на 1927 р. – Джерзі Сіті. – 1926. – С. 83–84.
223. Крип'якевич І. Давні українські школи на Волині // Українське слово. – 1915. – Ч. 87–88.
224. Крип'якевич І. Давні українські школи на Володимирі Волинському // Звідомлення управи української народної школи ім. Шевченка в Володимирі Волинському. – Володимир–Волинський: Заходом Шкільного комітету. – 1917. – С. 3–9.
225. Крип'якевич І. Давня і сучасна Холмщина // Свобода. – 1918. – Ч. 18. – 4 травня.
226. Крип'якевич І. Два листи з Волині // Вістник Союзу визволення України. – 1915. – 7 листопада. – № 45–46.
227. Крип'якевич І. Державна історія // Історичний вісник. – Львів. – 1923. – Ч. 1. – С. 2–5.
228. Крип'якевич І. Дещо про козацьке життя // Дзвінок. – 1912. – Ч. 5. – С. 71–75.
229. Крип'якевич І. Дещо про козацьке життя на початку XVII в. // Свобода. – 1910. – Ч. 1. – С. 9–10.
230. Крип'якевич І. Для Холмщини і Волині // Діло. – 1916. – 11 квітня. – Ч. 104.
231. Крип'якевич І. Дніпрові пороги. Опис України і Дніпра коло 1640 р. Із споминів Г. Боплана. – Львів, 1925. – С. 25–43.

232. Крип'якевич І. Документи Богдана Хмельницького (1648–1957). Упоряд.: Крип'якевич І. та Бутич І.; відп. Ред. Шевченко Ф. Т. – Київ: Вид-во Академії наук УРСР. – 1961. – 740 с.
233. Крип'якевич І. До питання про авторство листів Богдана Хмельницького // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР. – 1964. – № 3 (65). – С. 18–21.
234. Крип'якевич І. До питання про національну самосвідомість українського народу в кін. XV – поч. XVII ст. // Український історичний журнал. – 1966. – № 2. – С. 82–84.
235. Крип'якевич І. До характеристики Іляша Караїмовича // ЗНТШ. – 1915. – Т. 122. – С. 29–36.
236. Крип'якевич І. Живі пам'ятники княжих часів // Життя і знання. – 1937. – Ч. 9. – Вересень. – С. 242–244.
237. Крип'якевич І. За західні границі Української держави. Документи Хмельниччини // Діло. – 1918. – Ч. 6. – 6 січня.
238. Крип'якевич І. Занепад Великоросії // Діло. – 1918. – Ч. 24. – 2 лютого.
239. Крип'якевич І. Зборівська битва 1649 р. // Життя і Знання. – Львів: Просвіта. – 1929. – № 10–11. – С. 334–337.
240. Крип'якевич І. Закордонна Україна в 1917 р. // Календар товариства Просвіта на 1918 р. – Львів. – 1917. – С. 231–264.
241. Крип'якевич І. Замітки до історії війська княжих часів // ЗНТШ. – 1937. – С. 33–40.
242. Крип'якевич І. Записки Якова Марковича (Дещо з побуту української козацької старшини XVIII в.) // Життя і Знання. – 1935. – № 9 (96). – С. 253–
243. Крип'якевич І. Запорозьці Садика Паші // Назустріч. – Львів, 1934. – № 13. – С. 1–4.
244. Крип'якевич І. Запорозьке військо // Життя і знання. – 1928–1929. – № 7(19) – 8(20). – С. 215–220.
245. Крип'якевич І. Запорозькі прапори // Рада. – 1911. – Ч. 23.

246. Крип'якевич І. За Чорне море // Дорога. – 1943. – Ч. 6. – С. 86–87.
247. Крип'якевич І. Зборівська битва 1649 р. // Життя і знання. – 1928–1929. – № 10–11. – С. 334–337.
248. Крип'якевич І. З географії визволеної України // Українське слово. – 1915. – Ч. 22–24.
249. Крип'якевич І. З дослідів над Гетьманщиною XVII–XVIII в. // Поступ. – 1927. – Ч. 3–4. – С. 127–128.
250. Крип'якевич І. З життя визволених земель // Українське слово. – 1915. – Ч. 94.
251. Крип'якевич І. З історії господарства на Україні XV–XVI ст. // Життя і знання. – 1931–1932. – № 13(61). – С. 372–374.
252. Крип'якевич І. З історії гуцульщини. – Львів: Неділя, 1929. – 38 с.
253. Крип'якевич І. З історії козацької артилерії // Літопис Червоної Калини. – 1932. – Річник 4. – Ч. 2. – С. 17–18.
254. Крип'якевич І. З історії нашого міщанства // Діло. – 1914. – Ч. 138. – 23 червня.
255. Крип'якевич І. З історії промислу на Україні (XVI ст.) // Життя і знання. – 1931–1932. – № 10(58) – 11(59). – С. 290–291.
256. Крип'якевич І. З Історії УГА // Краківські вісті. – 1943. – Ч. 154. – 18 липня. – С. 3.
257. Крип'якевич І. З історії України // Свобода. – 1918. – Ч. 3–4. – С. 5–6.
258. Крип'якевич І. З історії українського війська // Діло. – 1914. – Ч. 181, 183–185. – 14 серпня.
259. Крип'якевич І. З історії Української військової організації в Галичині // Свобода. – 1915. – Ч. 31. – 14 жовтня.
260. Крип'якевич І. З історії Української Держави // Правда (Львів). – 1927. – Ч. 7. – 17 липня.
261. Крип'якевич І. З історії української фльоти // Календар товариства Просвта на 1917 р. – Львів, 1917. – С. 94–98.

262. Крип'якевич І. З історії української фльоти XVI–XVII ст. // Літопис Червоної Калини. – 1931. – Ч. 12. – С. 8–11.
263. Крип'якевич І. З історії української фльоти // Календар товариства Просвіта на 1918 рік. – Відень, 1917. – С. 94–98.
264. Крип'якевич І. З історії українського гірництва // Життя і знання. – 1931–1932. – № 14(62). – С. 405.
265. Крип'якевич І. З козацької сфрагістики // ЗНТШ. – 1917. – Т. 123–124. – С. 6.
266. Крип'якевич І. З культури життя Хмельниччини // Історичні листки. – 1914. – Ч. 6. – С. 1–4.
267. Крип'якевич І. З наукового руху в Галичині // Україна. – 1929. – Кн. 32. – С. 174–175.
268. Крип'якевич І. З наших бібліотек // Письмо з Просвіти. – 1914. – Ч. 1. – С. 12–13.
269. Крип'якевич І. З нових видань про Україну // Краківські вісті. – 1942. – Ч. 133. – 21 червня.
270. Крип'якевич І. Знищення Західної України // Українське слово. – 1915. – Ч. 132.
271. Крип'якевич І. Знищення українських земель // Вістник Союзу визволення України. – 1915. – Ч. 39–42. – 17–24 жовтня.
272. Крип'якевич І. З підльвівських проходів // Діло. – 1923. – Ч. 86. – 21 липня.
273. Крип'якевич І. Іван Богун // Історичні листки. – 1914. – Ч. 5. – 4 с.
274. Крип'якевич І. Іван Мазепа // Життя і знання. – 1932. – С. 193–195.
275. Крип'якевич І. Історичні біографії. Дмитро Вишневецький. Петро-Конашевич Сагайдачний. Богдан Хмельницький. Іван Богун. Іван Виговський. Юрій Хмельницький. Петро Дорошенко. Іван Мазепа. Іван Скоропадський. Павло Полуботок // Календар Просвіти на 1910 р. – 1909. – С. 6–18.

276. Крип'якевич І. Історичні проходи по Львові. – Львів: Просвіта, 1932. – 165 с.
277. Крип'якевич І. Історія козаччини. Для народа і молоді.– Львів: Накладом фонду “Учітеся, брати мої”, 1922. – 92 с.
278. Крип'якевич І. Історія козаччини. Друге незмінне видання. – Львів, 1934. – 132 с.
279. Крип'якевич І. Історія України / Відп. редактори Ф. П. Шевченко, Б. З. Якимович. – Львів: Світ, 1990. – 520 с
280. Крип'якевич І. Історія України для народу – Львів: Накладом фонду “Учітеся брати мої”, 1929. – 144 с.
281. Крип'якевич І. Історія України. – Львів: Українське видавництво, 1941. – 60 с.
282. Крип'якевич І. Історія України. – Львів: Українське видавництво, 1941. – 70 с.
283. Крип'якевич І. Історія України. – Нью-Йорк, 1961.– 96 с.
284. Крип'якевич І. Історія України. – Нью-Йорк, 1966. – 256 с.
285. Крип'якевич І. Історія України. – Нью-Йорк, 1989. – 256 с.
286. Крип'якевич І. П. Історія України / Відп. редактори Ф. П. Шевченко, Б. З. Якимович – Львів: Світ, 1990. – 520 с.
287. Крип'якевич І. Історія України. – Мюнхен: Накладом НТШ, 1949. – 360 с.
288. Крип'якевич І. Історія України для народу. – Львів, 1929. – 64 с.
289. Крип'якевич І. Історія України // Український голос. – 1941. – Ч. 20–26.
290. Крип'якевич І. Історія України. Княжа й козацька доба. – Краків: Українське видавництво, 1941. – 103 с.
291. Крип'якевич І. Історія української держави XVII – XVIII ст. Лекції. – Львів, 1922. – 93 с.
292. Крип'якевич І. Історія українського війська. Ч. 1: Військо княжих часів. – Львів, 1936. – 290 с.

293. Крип'якевич І. Історія українського війська. – Ч. 2. Запорозьке військо. – Львів, 1936. – 378 с.
294. Крип'якевич І. Історія Українського війська. Видан. Іван Тиктора, друге доповнене видання. – Вінніпег, 1953. – 832 с.
295. Крип'якевич І. Історія українського війська. Післямова Ярослава Дашкевича. – Тернопіль: Видавничо-поліграфічний комбінат “Збруч”, 1992. – 514 с.
296. Крип'якевич І., Гнатевич Б., Стефанів З. та ін. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.) / Упоряд. Б. З. Якимович. – 4-те вид., змін. і доп. – Львів: Світ, 1992. – 452 с.
297. Крип'якевич І., Гнатевич Б., Стефанів З., Думін О., Шрамченко С. Історія українського війська. Т. І. / Упоряд. покажчиків Б. З. Якимовича. – 5-те вид., змін. і доп. – Київ: Варта, 1994. – 352 с.
298. Крип'якевич І., Гнатевич Б., Стефанів З., Думін О., Шрамченко С. Історія українського війська. – К.: Варта, 1994. – Т. І. – 378 с.
299. Крип'якевич І., Гнатевич Б., Стефанів З., Думін О., Шрамченко С. Історія українського війська. – К.: Варта, 1994. – Т. II. – 464 с.
300. Крип'якевич І. Історія українського війська в нарисі // Пам'яткова книжка СВУ і календар на 1917 р. – Відень, 1917. – С. 224–243.
301. Крип'якевич І. Історія української культури. – Ч. 1. Побут. – Львів, 1937. – 190 с.
302. Крип'якевич І. Історія української культури. – Нью-Йорк: Накладом Ради оборони й допомоги Україні УККА, 1990. – 718 с.
303. Крип'якевич І. Київські князі // Історичні листки. – 1914. – Ч. 1. – 4 с.
304. Крип'якевич І. Кінець шляхетсько-польського панування // Свобода. – 1917. – 22 грудня. – Ч. 51.
305. Крип'якевич І. Княжий город Галич // Календар „Просвіти” на 1911 р. – Львів, 1910. – С. 69–79.

306. Крип'якевич І. Княжий город Галич (Історична бібліотека „Просвіти”. – Ч. 2). – Львів, 1923. – 16 с.
307. Крип'якевич І. Княжі могили в Галичині // На вічну пам'ять героям. – Львів. – 1921. – С. 13–14.
308. Крип'якевич І. Князь Володимир Мономах (В 800-ті роковини смерті) // Календар „Просвіти” на 1925 р. – Львів, 1924. – С. 19–22.
309. Крип'якевич І. Князь–лицар Святослав. Українська читанка для V класи народних шкіл. – Краків; Львів: Українське видавництво, 1943. – С. 100–102.
310. Крип'якевич І. Князь Ярослав Осмомисл. – Львів, 1913. – 48 с.
311. Крип'якевич І. Князь Ярослав Осмомисл (1158–1187). – Львів, 1937. – 48 с.
312. Крип'якевич І. П. Козаччина в політичних комбінаціях 1620–1630 рр. // Записки Наукового товариства імені Тараса Шевченка. – Львів, 1924. – Т. 117–118. – С. 65–114.
313. Крип'якевич І. Коротка історія України для початкових шкіл та 1-ої класи гімназії. – Київ; Львів; Відень: Т-во Вернигора, 1918. – 88 с.
314. Крип'якевич І. Літописи XVI–XVIII ст. в Галичині // Історичні джерела та їх використання. – Вип. 1. – Київ. – 1964. – С. 63–80.
315. Крип'якевич І. Листи Максима Кривоноса // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР. – 1965. – № 2 (70). – С. 57–61.
316. Крип'якевич І. Листування Богдана Хмельницького // Радянська Україна. (Київ). – 1946. – № 43. – 26 лютого.
317. Крип'якевич І. Лицарські традиції // Ілюстрована Україна. – 1913. – Ч. 2. – С. 9–10.
318. Крип'якевич І. Львівська Русь в I пол. XVI в. // Записки НТШ. – 1907. – Т. 77. – С. 77–106.
319. Крип'якевич І. Мазепа і українська фльота // Життя і знання. – 1937. – Ч. 103.

320. Крип'якевич І. Мазепа й українська фльота // Дорога. – 1944. – Ч. 4–5. – С. 52–57.
321. Крип'якевич І. Мала історія України. – Львів, 1921. – 32 с.
322. Крип'якевич І. Мала історія України. Друге видання. – Львів, 1924. – 32 с.
323. Крип'якевич І. Мала історія України // Історичні листки. – Львів, 1921. – Ч. 9. – С. 32.
324. Крип'якевич І. Малі козаки. Історичні оповідання з часів Хмельниччини // Дзвінок. – 1911. – Ч. 1. – С. 8–11.
325. Крип'якевич І. Малі козаки. Історичні оповідання з часів Хмельниччини. – Львів, 1912. – 32 с.
326. Крип'якевич І. Матеріали до історії козаччини. – Т. 1.: Документи по рік 1631 // Жерела до істоїї України-Руси. – Т. 8. – 1908. – С. 1–46.
327. Крип'якевич І. Матеріали і замітки (Історичні роковини 1923, Новий портрет Сагайдачного; Шкільна наука Б. Хмельницького) // Історичний вісник. – 1923. – Ч. 1. – С. 11–12.
328. Крип'якевич І. Матеріали і замітки (Нові роковини в Польщі; Забута цивілізація; Нові джерела про Орлика) // Історичний вісник. – 1923. – Ч. 2–3. – С. 30–32.
329. Крип'якевич І. Мемуари українців XVI–XVII ст. // Стара Україна. – 1924. – Ч. 9–10. – С. 126–132.
330. Крип'якевич І. Михайло Грушевський. Життя і діяльність. – Львів, 1935. – 63 с.
331. Крип'якевич І. Михайло Грушевський. Некролог // Хроніка НТШ. – Львів, 1935. – Ч. 72. – С. 5–9.
332. Крип'якевич І. Михайло Максимович – історик // ЗНТШ. – Т. 147. – 1927. – С. 165–172.
333. Крип'якевич І. Могила І. Виговського // Стара Україна. – 1924. – Ч. 6. – С. 84–86.
334. Крип'якевич І. Московська приязнь // Свобода. – 1918. – Ч. 5. – 2 лютого.

335. Крип'якевич І. На визволених землях // Свобода. – 1915. – Ч. 33. – 28 жовтня.
336. Крип'якевич І. Найстарший устав української школи // Рідна школа. – Львів. – 1927. – Ч. 2.
337. Крип'якевич І. Нариси історії Львова. – Львів, 1956. – 240 с.
338. Крип'якевич І. Народова демократія. До заяви п. Глобінського // Українське слово. – 1915. – Ч. 15.
339. Крип'якевич І. На сирітських могилах стрільців // Український вісник. – Львів. – 1921. – Ч. 127. – 3 липня.
340. Крип'якевич І. Нарис історії українського ловецтва до кінця XVIII ст. – Львів: Тур, 1925. – 24 с.
341. Крип'якевич І. Науковий рух // Історичний вісник. – 1923. – Ч. 2–3. – С. 33–35.
342. Крип'якевич І. Наші військові традиції // Календар “За народ” на 1944 р. – Львів, 1943. – С. 34–43.
343. Крип'якевич І. Наші завдання // Туристика і краєзнавство. – № 1. – С. 1.
344. Крип'якевич І. Неопубліковані листи Богдана Хмельницького 1650–1657 рр. // ЗНТШ. – Т. 149. – 1928. – С. 173–189.
345. Крип'якевич І. Німці в Галичині // Діло. – 1914. – Ч. 131–132. – 16-17 червня
346. Крип'якевич І. Німецька організація в Галичині // Письмо з “Просвіти”. – 1914. – Ч. 5. – С. 154–157.
347. Крип'якевич І. Нова історія України. – Детройт, 1954. – 256 с.
348. Крип'якевич І. Новий підручник української історії для середніх шкіл // Наша школа. – 1912. – Кн. 3. – С. 18–27.
349. Крип'якевич І. Нові критерії української історії // Політика. – 1925. – Рік. 1. – Ч. 1. – 10 жовтня. – С. 23–25.

350. Крип'якевич І. Нові напрями української історіографії (З нагоди “Огляду української історіографії” проф. Д. Дорошенко. – Прага, 1923) // Діло. – 1924. – Ч. 93. – 27 квітня.
351. Крип'якевич І. Огляд історії України. Repetitorium для вищих клас середніх шкіл та вчительських курсів. – Київ; Львів; Відень: Т-во Вернигора, 1919. – 90 с.
352. Крип'якевич І. Огляд української історіографії в 1924 р. // Новий час. – 1925. – № 2. – С. 1–2.
353. Крип'якевич І. Одна з жертв Холмщини // Українське слово. – 1915. – Ч. 15.
354. Крип'якевич І. Оповідання з історії України для нижчих клас середніх шкіл. Перша частина. Княжа доба. – Львів: Українська книжка, 1918. – 84 с.
355. Крип'якевич І. Організація зайнятих українських земель // Вістник Союзу визволення України. – 1915. – Ч. 43–44. – 31 жовтня. – С. 3–5.
356. Крип'якевич І. Організація шкільництва в занятих землях // Діло. – 1915. – Ч. 112. – 2 грудня.
357. Крип'якевич І. Пантелеймон Куліш на Волині // Українське життя. – 1923. – Ч. 12. – 22 квітня.
358. Крип'якевич І. Перед 300 роками. З історії козаччини 1614 р. // Календар “Просвіти” на 1914 рік. – Львів, 1913. – С. 111–114.
359. Крип'якевич І. Передмова / Драгоманів М. Про українських козаків, татар і турків. – Львів, 1913. – С. 3.
360. Крип'якевич І. Перший прихід московських військ до Києва // Свобода. – 1918. – Ч. 10. – 9 березня.
361. Крип'якевич І. Петро-Конашевич Сагайдачний. В 300-ті роковини смерті. // Громадський вісник. – 1922. – Кн. 1. – С. 84–86.
362. Крип'якевич І. Петро-Конашевич Сагайдачний // Літопис Червоної Калини. – 1932. – Ч. 7–8. – С. 5–6.

363. Крип'якевич І. Письменники і просвітителі Холмщини // Українське слово. – 1915. – Ч. 90. – 10 жовтня.
364. Крип'якевич І. Півроку української революції // Діло. – 1917. – Ч. 219. – 18 вересня.
365. Крип'якевич І. Підробки документів Богдана Хмельницького // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР. – Київ, 1960. – № 3 (41). – С. 3–8.
366. Крип'якевич І. Під прапори Хмельницького. – Львів: Накладом Івана Тиктора, 1933. – 127 с.
367. Крип'якевич І. Політичне вихованє // Діло. – 1912. – Кн. 4–5. – С. 75–82.
368. Крип'якевич І. Польське посольство в Києві // Свобода. – 1918. – Ч. 12. – 23 березня.
369. Крип'якевич І. Порівнююча історія // Ілюстрована Україна. – 1913. – № 6. – С. 14.
370. Крип'якевич І. Посади в адміністраціях окупованих земель // Українське слово. – 1915. – Ч. 108.
371. Крип'якевич І. Посли на дворі Хмельницького // Діло. – 1910. – Ч. 11–12. – С. 300–306.
372. Крип'якевич І. Похід Ігоря на половців (у 750-ліття) // Календар „Просвіти” на 1935 р. – Львів, 1934. – С. 3–11.
373. Крип'якевич І. Початки артилерії на Україні (XIV–XVIIст.) // Літопис Червоної Калини. – 1932. – Ч. 1. – С. 5–8.
374. Крип'якевич І. Початки Запорозької Січі // Історичні листки. – 1914. – Ч. 4. – 4 с.
375. Крип'якевич І. Початки козаччини // Діло. – 1910. – Ч. 174–177. – 8–11 серпня.
376. Крип'якевич І. Почини української дипломатії // Діло. – 1918. – Ч. 13. – 19 січня.

377. Крип'якевич І. Права української мови і людності на Волині // Діло. – 1915. – 55. – 6 жовтня.
378. Крип'якевич І. Прапор Хмельницького // Неділя. – 1911. – Ч. 6. – С. 3.
379. Крип'якевич І. Пригоди Юрка Козака. – Львів: Рідна школа, 1934. – С. 5–12.
380. Крип'якевич І. Про вагу місцевої історії // Український голос. – 1927. – № 5. – 30 січня.
381. Крип'якевич І. Про викладання з історії України // Письмо з Просвіти. – 1912. – Ч. 10. – С. 299–301.
382. Крип'якевич І. Про гетьмана Богдана Хмельницького (1648–1657) // Календар Просвіти на 1921 р. – Львів, 1920. – С. 37–48.
383. Крип'якевич І. Про давні замки // Дзвінок. – 1912. – Ч. 6. – С. 90.
384. Крип'якевич І. Про давні наші школи у Львові // Діло. – 1912. – Ч. 125. – 6 червня.
385. Крип'якевич І. Про давні українські кораблі // Дорога. – 1943. – Ч. 5. – С. 76.
386. Крип'якевич І. Про значіння історії для політики // Діло. – 1912. – Ч. 182. – 13 серпня.
387. Крип'якевич І. Простір і населення визволених земель // Свобода. – 1915. – Ч. 33. – 28 жовтня.
388. Крип'якевич І. Процес творення суспільної організації в українській історії // Календар “За народ” на 1944 р. – Львів, 1943. – С. 43–48.
389. Крип'якевич І. Реформи науки історії // Діло. – 1918. – Ч. 157. – 14 липня.
390. Крип'якевич І. Рейд полковника Ждановича // Календар Червоної Калини на 1936. – Львів. – 1935. – С. 42–48.
391. Крип'якевич І. Релігійні і національні відносини Холмщини // Українське слово. – 1915. – Ч. 60.
392. Крип'якевич І. Рец. на: В'ячеслав Липинський. Історичні студії та монографії. – Т. 3. – Україна на переломі 1637–1659. Замітки до історії

- українського державного будівництва в XVII ст. – Київ-Відень. – 1920. – 304 с. // ЛНВ. – 1922. – Кн. 1. – С. 84–86.
393. Крип'якевич І. Рец. на: Жерела до історії України-Руси. – Т. 12. Матеріали до історії української козаччини. – Т. 5. Акти до Хмельниччини (1648–1657). Зібрав і видав Мирон Кордуба. – Львів, 1911. – 544 с. // ЛНВ. – 1912. – Т. 57. – Кн. 3. – С. 582–583.
394. Крип'якевич І. Рец. на: Михайло Грушевський. Історія України-Руси. – Т. 7. – Київ, 1909. – 628 с. // Молода Україна. – 1910. – Ч. 1. – С. 38.
395. Крип'якевич І. Рец. на: М. Грушевський. Про батька козацького, Богдана Хмельницького. – Київ: Лан, 1909. – 96 с. // Молода Україна. – 1910. – Ч. 1. – С. 38.
396. Крип'якевич І. Рец. на: М. Грушевський. Хмельниччина в розцвіті (1648–1650). Історія України України-Руси. – Т. 8. – Ч. 3. – Вид. 2. – Київ-Відень, 1922. – 288 с. // ЛНВ. – 1922. – Кн. 1. – Травень. – С. 80–81.
397. Крип'якевич І. Рец.: Дорошенко В. Трибуна України. – Варшава, 1923. – № 2–4. – С. 86.
398. Крип'якевич І. Селянська самооборона в Галичині 1848–1849 рр. // Історичні листки. – 1914. – Ч. 8. – 4 с.
399. Крип'якевич І. Серби в українському війську 1650–1660 рр. // ЗНТШ. – 1920. – Т. 129. – С. 73–106.
400. Крип'якевич І. Серденята. З історії українського війська в XVII ст. // Табор. – (Каліш). – 1924. – Ч. 2. – С. 212–214.
401. Крип'якевич І. Січове військо і українська школа // Українське слово. – 1915. – Ч. 103.
402. Крип'якевич І. Слідами польських легіонів // Діло. – 1915. – Ч. 70. – 21 жовтня.
403. Крип'якевич І. Сотник Дмитро Вітовський на Волині // Літопис Червоної Калини. – 1932. – Річник 4. – Ч. 2. – С. 7–11.

404. Крип'якевич І. Соціально-політичні погляди Богдана Хмельницького (до 300-річчя з дня смерті) // Український історичний журнал. – 1958. – № 5. – С. 94–105.
405. Крип'якевич І. Сповнені пророцтва // Діло. – 1918. – Ч. 6. – 6 січня.
406. Крип'якевич І. Спогади // Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві / Відп. ред. Ярослав Ісаєвич, упоряд. Феодосій Стеблій. – Львів, 2001. – С. 77–125.
407. Крип'якевич І. Стара Україна. Часопис історії і культури // Діло. – 1924. – Ч. 207. – 18 вересня.
408. Крип'якевич І. Ставропігія // Діло. – 1916. – Ч. 24. – 26 січня.
409. Крип'якевич І. Староукраїнське лицарство // Калуський листок (Калуш). – 1914. – Ч. 5.
410. Крип'якевич І. Студенти // Український вісник. – 1921. – Ч. 7. – 1 травня. – С. 7–8.
411. Крип'якевич І. Рец. на: Стефан Томашівський. Перший похід Хмельницького на Галичину // Ілюстрована Україна. – Львів. – 1914. – Ч. 2. – С. 38–39.
412. Крип'якевич І. Стрільці // Наші дні (Львів). – 1943. – Ч.6. – С. 5.
413. Крип'якевич І. Студії над державою Богдана Хмельницького // ЗНТШ. – 1925. – Т. 138–140. – С. 67–81.
414. Крип'якевич І. Студії над державою Богдана Хмельницького: Ч. 7. – Військо. – Ч. 8. – Держава Богдана Хмельницького. Загальні уваги // ЗНТШ. – 1931. – Т. 151. – С. 111–150.
415. Крип'якевич І. Терехтемирів, козацький військовий шпиталь // Нашим інвалідам. – Львів, 1922. – С. 6–8.
416. Крип'якевич І. Терехтемирів, запорозький військовий шпиталь // Літопис Червоної Калини. – Львів, 1932. – Ч. 7–8. – С. 10–11.
417. Крип'якевич І. Територія російської України // Діло. – 1915. – Ч. 84. – 4 листопада.

418. Крип'якевич І. Тисячолітня історія України, зложена п'ятдесятиліттями // Календар Просвіти на 1916 р. – Львів. – 1915. – С. 5–6.
419. Крип'якевич І. Тисячолітня історія України, зложена п'ятдесятиліттями // Народний календар Укр. педагог. т-ва на 1920 р. – Станиславів, 1920. – С. 5–6.
420. Крип'якевич І. Традиції соборности // Новий час (Львів). – 1919. – Ч. 5.
421. Крип'якевич І. Три великі ювілеї нашої історії. 1. Похід Ігоря на половців (у 750-ліття). 2. Зруйнування Кодака (спомин 300-тя). 3. Київська козаччина 1855 // Календар Просвіти на 1935 р. – Львів. 1934. – 96 с.
422. Крип'якевич І. Україна і Москва. З давньої боротьби за власть // Діло. – 1917. – Ч. 172. – 25 липня.
423. Крип'якевич І. Україна і Росія. З давньої історії // Діло. – 1914. – Ч. 174. – 6 серпня.
424. Крип'якевич І. Україна під німецькою окупацією // Українське слово. – 1915. – Ч. 150.
425. Крип'якевич І. Українська артилерія в часи Б. Хмельницького // Літопис Червоної Калини. – 1932. – Річник 4. – Ч. 4. – С. 18–19.
426. Крип'якевич І. Українська Волинь. Минувшина і теперішність // Українське слово. – 1915. – Ч. 108.
427. Крип'якевич І. Українська громада в Ризі // Українське слово. – 1915. – Ч. 68.
428. Крип'якевич І. Українська держава 1648 р. // Свобода. – 1917. – Ч. 50. – 15 грудня.
429. Крип'якевич І. Українська держава за княжих часів // свобода. – 1918. – Ч. 2. – 12 січня.
430. Крип'якевич І. Українська історіографія XIX – XX в. – Львів, 1923. – 66 с.
431. Крип'якевич І. Українська справа в польській програмі. Німеччина і Польща // Шляхи. – 1915. – грудень. – Ч. 1. – С. 36–39.
432. Крип'якевич І. Українське військо. – Відень: СВУ, 1916. – 22 с.

433. Крип'якевич І. Українське військо. Короткий історичний нарис // Пам'яткова книжка Союзу визволення України і календар на 1917 р. – Відень, 1916–1917. – С. 224–243.
434. Крип'якевич І. Українське військо у княжі часи // Літопис Червоної Калини. – 1932. – Ч.9. – С. 11–16.
435. Крип'якевич І. Українське життя в давні часи. І. Княжі часи. – Львів, 1933. – 95 с.
436. Крип'якевич І. Українське життя в княжих часах // Життя і знання. – 1933. – № 10. – С. 33–36, 242–244, 274–276, 308–310, 338–340.
437. Крип'якевич І. Українське шкільництво в Холмщині // Діло. – 1915. – 28 жовтня. – Ч. 77.
438. Крип'якевич І. Український державний скарб за Богдана Хмельницького // ЗНТШ. – 1920. – Т. 130. – С. 72–105.
439. Крип'якевич І. Український історичний календар // Календар Просвіти на 1925 р., Львів. – 1924. – С. 7–9.
440. Крип'якевич І. Український історичний календар // Календар Просвіти на 1926 р. – Львів, 1925. – С. 11–13.
441. Крип'якевич І. Українські гетьмани у Львові // Слово. – 1922. – Ч. 4. – 22 жовтня.
442. Крип'якевич І. Українські гетьмани у Львові // Календар для всіх на 1940 р. – Львів, 1939. – 6 с.
443. Крип'якевич І. Українські землі 1914–1923 (мапа з коментарем) // Атлас України і сумежних країв. – Львів, 1937. – Ч. 58.
444. Крип'якевич І. Українські школи на Волині // Календар Т-ва “Просвіта” на 1917 р. – Львів, 1917. – С. 116–121.
445. Крип'якевич І. Українські школи на Волині // Діло. – 1917. – Ч. 52. – 4 березня.
446. Крип'якевич І. Українські школи на Холмщині // Українське слово. – 1915. – Ч. 59.

447. Крип'якевич І. Українсько-московський договір 1654 р. і устрій України // Календар Товариства Просвіта на 1918 р. – Львів. – 1917. – С. 108–118.
448. Крип'якевич І. Університетські справи // Політика. – 1925. – Рік. 1. – Ч. 3. – 10 листопада. – С. 43–44.
449. Крип'якевич І. Учитель Богдана Хмельницького // ЗНТШ. – 1922. – Т. 133. – С. 27–38.
450. Крип'якевич І. Филип Орлик // Історичні листки. – 1914. – Ч. 7.
451. Крип'якевич І. Фундація Сагайдачного для Львівської Ставропігії // Громадський вісник. – 1922. – Ч. 49. – 22 квітня.
452. Крип'якевич І. Хмельницький під Львовом 1655 // Дзвінок. – 1905. – Ч. 19–20. – С. 299–302.
453. Крип'якевич І. Хмельницький-полководець. У 280 роковини смерти великого Гетьмана України // Календар Український інвалід на 1937 р. – Львів, 1937. – С. 81–83.
454. Крип'якевич І. Хмельниччина в новім освітленню // Діло. – 1914. – Ч. 26.
455. Крип'якевич І. Холмські традиції // Діло. – 1918. – Ч. 34. – 14 лютого.
456. Крип'якевич І. Холмщина. – Львів: Видання Союзу визволення України, 1915. – 32 с.
457. Крип'якевич І. Хроніка наших бібліотек. Бібліотека українського вчителства // Письмо з Просвіти. – 1914. – Ч. 5. – С. 137–140.
458. Крип'якевич І. Цісарський посол на Запоріжжі 1594. // Календар товариства Просвіта не переступний рік 1912. – Львів, 1911. – Ч. 1. – С. 21–22.
459. Крип'якевич І. Чигирин, столиця Богдана Хмельницького // Свобода. – 1918. – Ч. 2. – 12 січня.
460. Крип'якевич І. Чужинці про українську вдачу // Краківські вісті. – 1942. – Ч. 226.
461. Крип'якевич І. Шевченко – Хмельницький // Ілюстрована Україна. – 1914. – Ч. 5–6. – С. 87–89.

462. Крип'якевич І. Шляхами слави українських князів. – Львів: Українська книжка, 1918. – 67 с.
463. Крип'якевич І. Ще дещо про побут козацької старшини XVIII ст. (На основі записок Якова Марковича) // Життя і Знання. – 1936. – № 3(102). – С. 86–87.
464. Крип'якевич І. Що то є книжка? Початки козаччини // Дні нашої слави і недолі. – Джерсі–Сіті: Просвіта, 1914. – С. 13–16.
465. Крип'якевич І. Як Європа познайомилася з Україною // Неділя. – 1933. – Ч. 42. – С. 4.
466. Крип'якевич І. Як перемогли українці в українській державі (З часів Ярослава Мудрого) // Життя і знання. – 1936. – Ч. 9. – С. 244–245.
467. Крип'якевич І. Як поляки опікувалися Холмщиною // Свобода. – 1918. – Ч. 8. – 23 лютого.
468. Крип'якевич І. Ярослав Мудрий (з нагоди 900-ліття з'єднання українських земель) // Просвіта. – 1936. – Ч. 4–5. – С. 74–76.
469. Крип'якевич І. 150-ліття скасування козацького війська (1783–1933) // Життя і знання. – 1933. – С. 111–113.
470. Крип'якевич І. В 900-літні роковини смерті Володимира Великого (1015–1915) // Українське слово. – 1915. – Ч. 16. – С. 2–3.

Дослідження

471. Архів Івана Крип'якевича: Інвентарний опис / Упор. Я. Федорук; наук. ред. І. Бутич, Я. Дашкевич, О. Купчинський. – К.: Львів, 2005. – XXX, 252 с.
472. Алекберли М. А. Борьба украинского народа против турецко-татарской агрессии во второй половине XVI – первой половине XVII веков. – Саратов, 1961. – 282 с.
473. Александров В. А. Организация обороны южной границы Московского государства во второй половине XVI-XVII вв. // Россия, Польша и Причерноморье в XV–XVIII вв. – Москва, 1979. – С. 159–173.

474. Анасян А. Отголоски битвы при Хотине (1621) // Великая дружба. – Москва, 1957. – С.227–236.
475. Антонович В. Б. История малорусского козачества. Лекции В.Б.Антоновича. – Киев, 1882. – 168 с.
476. Антонович В. Б. Рец. на кн: Мордовцев Д. Сагайдачный. Ист. повесть. – СПб., 1882 // Киевская старина. – 1882. – N 10. – С.134–142.
477. Антонович В. Б., Бец В.А. Исторические деятели Юго–Западной России в биографиях и портретах по коллекции В.В.Тарновского. – Киев, 1883. – Вып.1. – IV, 81 с.
478. Антонович В. Б. Коротка історія козаччини. – Коломия, 1912. – 76 с.; перевидавання: Дніпро (Київ). – 1992. – № 1. – С.115–142; – № 2–3. – С.125–151.
479. Антонович В. Петро Сагайдачний // Гетьмани України. Історичні портрети. – Київ, 1991. – С. 25–32.
480. Антонович М. Студії з часів Наливайка // Праці Українського історико–філологічного товариства. Додатки. – Прага, 1942. – С.100–110.
481. Антонович В. Про козацькі часи на Україні. – К.: Дніпро, 1991. – 348 с.
482. Антонович В. Бесіди про часи козацькі на Україні. – Чернівці, 1897. – 97 с.
483. Антонович В. Донесение папского нунция Иоанна Торреса, архиепископа Адрианопольского, о событиях в Польше во время восстания Богдана Хмельницкого // Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России. – Вып. 2. – К., 1916. – 181 с.
484. Антонович В. История Галицкой Руси. – Рукописное издание. – 296 с.
485. Антонович В. Очерк отношений польского государства и православной церкви // Монографии по истории Западной и Юго-Западной России. – К., 1985. – 351 с.
486. Антоновский Г. О военном искусстве древних и новых времен. – Санкт-Петербург, 1808. – 246 с.

487. Апанович О. М. Розповіді про запорозьких козаків. – К.: Дніпро, 1991. – 335 с.
488. Апанович О. Козацтво – збройні сили України // Голос України . – 1991. – № 41, 51, 56, 81.
489. Апанович О. Збройні сили України першої половини XVIII ст. – К.: Наук. думка, 1969. – 256 с.
490. Багалій Д. Нарис української історіографії. В 2-х т. – Т. 1. – К., 1923. – 138 с.
491. Байов А.К. Курс истории русского военного искусства. – Вып.1–7. – Санкт-Петербург, 1907–1913. – 347 с.
492. Байов А.К. История военного искусства как наука. – Санкт-Петербург, 1912. – 136 с.
493. Байов А.К. Конспект по истории военного искусства в России. – Санкт-Петербург, 1913. – 186 с.
494. Бантыш–Каменский Д. История Малой России. В 3-х т. – Т. 1. – М., 1822. – 198 с.
495. Баран О. Козаки на Закарпатті в 1619 р. // Український історик. – 1970. – № 1. – С. 31–42; № 2. – С. 35–48; №3. – С. 34–50.
496. Баран О. Шах Аббас Великий і запорожці // Український історик. – 1977. – № 1. – С. 22–34; №2. – С. 42–60.
497. Баранович А. И. Украина накануне освободительной войны середины XVII в. – М.: Издательство АН СССР, 1959. – 210 с.
498. Барвінський Б. Боротьба самоуправи руського воєводства з опришками з розвідки д-ра Прохаски // Руслан. – 1908. – № 169.
499. Барвінський Б. Коротка історія Галичини. – Львів, 1941. – 40 с.
500. Барвінський Є. Причинки до історії зносин цісаря Рудольфа II і папи Климента VIII з козаками р. 1593 і 1594 // Записки НТШ. – Т. 10. – 1896. – С. 1–18.
501. Бежайм В. Энциклопедия оружия. – Санкт-Петербург, 1995. – 254 с.

502. Беляев И.Д. О сторожевой, станичной и полевой службе на польской окраине Московского государства до царя Алексея Михайловича. – Москва, 1846. – 286 с.
503. Білецький С. Боротьба міщан Львова проти засилля шляхти в першій пол. XVII ст. // З історії західноукраїнських земель. Зб. ст. – Вип. 2. – К.: Вид-во АН УРСР, 1957. – С. 15–28.
504. Білецький С. Боротьба плебеїв і селян міста Львова проти міського патриціату напередодні визвольної війни (1648–1654) // Віковична дружба народів-братів. – К.: Вид-во АН УРСР, 1954. – С. 45–66.
505. Білецький С. Розвиток ремесла і прмислів у Львові в середині XVII ст. // З історії західноукраїнських земель. – Вип. 4. – К.: Вид-во АН УРСР, 1957. – С. 15–26.
506. Білецький С. Соціальна структура населення Львова в середині XVII ст. // З історії західноукраїнських земель. – Вип. 4. – К.: Вид-во АН УРСР, 1960. – С. 3–15.
507. Бобринский А. Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смелы. – Т. 3. – Санкт-Петербург, 1901. – 243 с.
508. Богданович М. И. История военного искусства и замечательных походов. Военная история средних веков. – Санкт-Петербург, 1854. – 658 с.
509. Бойко О. Д. Історія України. – К.: Академія, 1999. – 568 с.
510. Борисенко В. Й. Курс української історії: з найдавніших часів до XX ст. – К.: Либідь, 1996. – 616 с.
511. Боплан, Гійом Левассер де. Опис України / Гійом Левассер де Боплан. Українські козаки та їхні останні гетьмани; Богдан Хмельницький / П. Меріме / Пер. з фр., приміт. та передм. Я. І. Кравця. – Львів: Каменяр, 1990. – 256 с.
512. Брехуненко В. А. Стосунки українського та донського козацтва і Смоленська війна (1632–1634 рр.) // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. Міжвідомчий збірник наукових праць. – Вип. 8. – К., 1999. – 245 с.

513. Будзиновський В. Хмельниччина в Галичині на підставі матеріалу зібраного і обробленого д-ром С. Томашівським. – Львів: Накладом Вячеслава Будзиновського, 1906. – 45 с.
514. Вайнштейн О. Л. Россия и Тридцатилетняя война 1618–1648 гг. – М., 1947. – 285 с.
515. Вахнянин Н. Взаємини проміж Козаччиною та Персією у літах 1618, 1619 і 1620 // Правда (Львів). – 1868. – № 43–45.
516. Винар Л. Козацькі зв'язки з Австрією і Ватіканом в 1593–1595 роках // На слідах. – 1956. – № 4. – С. 34–56.
517. Винар Л. Дипломатична місія Олександра Комуловича в Україну 1594 року // Записки чину св. Василя Великого. – 1963. – № 10. – С. 152–168.
518. Винар Л. Початки українського реєстрового козацтва // Український історик. – 1964. – № 2. – С. 56–68; – № 3. – С. 52–65.
519. Винар Л. Огляд історичної літератури про початки української козащини // Український історик. – 1965. – Ч. 3–4. – С. 33–40.
520. Винар Л. Силуети епох. – Дрогобич: Відродження, 1992. – 180 с.
521. Военный энциклопедический лексикон, издаваемый Обществом военных и литераторов. – Изд. 2-е. – В 14-и т. – Санкт-Петербург. – Т. 1. – 1852; – Т. 2. – 1853; – Т. 3. – 1853; – Т. 4. – 1853; – Т. 5. – 1854; – Т. 6. – 1854; – Т. 7. – 1855. – Т. 8. – 1855; – Т. 9. – 1855; – Т. 10. – 1856; – Т. 13. – 1857; – Т. 14. – 1858;
522. Военная энциклопедия / Изд. И.Д.Сытина. – Санкт-Петербург. – Т. 1. – 1911; – Т. 2. – 1911; – Т. 3. – 1911; – Т. 4. – 1911; – Т. 5. – 1911; – Т. 8. – 1912; – Т. 9. – 1912; – Т. 10. – 1912; – Т. 11. – 1913; – Т. 12. – 1913; – Т. 13. – 1913; – Т. 14. – 1914; – Т. 15. – 1914; – Т. 16. – 1914; – Т. 17. – 1914; – Т. 18. – 1915.
523. Возняк М. Виправа запорожців на Перекоп // Діло (Львів). – 1930. – № 7. – 11 січня.
524. Войтович Л. Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.). Склад, суспільна і політична роль. – Львів, 2000. – 542 с.

525. Войтович Л. Військо і військова організація // Історія української культури. – Т. 2 / Відпов. ред. Я. Д. Ісаєвич. – Київ, 2001. – С. 93–110.
526. Войтович Л. Військове мистецтво Галицько-Волинської держави: князь Лев Данилович // Вісник Національного університету „Львівська політехніка”. – № 52. – Держава та армія. – 2004. – С. 13–18.
527. Всегоренко М. Богдан Хмельницький. Історія його воєн і політики. – Львів: Укр. вид.-во, 1941. – 48 с.
528. Вчені Інституту Історії України. Бібліографічний довідник. – Серія “Українські історики”. – Вип. 1. – К., 1998. – 422 с.
529. Гаврилів І. О. Консолідація Українських сил у боротьбі за суверенітет Галицької республіки // Військово-науковий вісник. – Вип. 7. – Львів: ЛВІ. – 2005. – С. 3–16.
530. Гаркави А.Я. Сказания мусульманских писателей о славянах и руських. – Санкт-Петербург, 1870. – 267 с.
531. Гербільський Г. Ю. Західноукраїнські землі в роки визвольної війни і воз’єднання України з Росією // Науковий збірник Львівського державного університету ім. І. Франка. – Львів: Вид-во ЛДУ ім. І. Франка, 1954. – С. 58–93.
532. Гейсман П.А. Краткий курс истории военного искусства в средние и новые века. – Санкт-Петербург, 1894. – 352 с.
533. Гейсман П.А. История военного искусства в средние и новые века (VI–XVIII ст.). – 2 изд. – Санкт-Петербург, 1907. – 418 с.
534. Голицын Н.С. Всеобщая военная история с древних времен. – Т.1–15. – Санкт-Петербург, 1872–1875.
535. Голицын Н.С. Русская военная история. – Ч. 1. – Санкт-Петербург, 1877. – 566 с.
536. Голобуцкий В. А. Запорожское козачество. – К., 1957. – 462 с.
537. Гордеев Н.В. Русский оборонительный доспех // Государственная оружейная палата Московского кремля. – Москва, 1954. – 168 с.

538. Горский А. А. Дружина и генезис феодализма на Руси // Вопросы Истории. – 1984. – № 4. – С. 123–146.
539. Горский А. А. Древнерусская дружина: К истории генезиса классового общества и государства на Руси. – Москва, 1989. – 244 с.
540. Грабовецький В. Селянський рух на Галицькому Підкарпатті в другій половині XVII ст. // З історії західноукраїнських земель. – Вип. II. – К., 1957. – С. 16–25.
541. Грабовецький В. Богдан Хмельницький і Галичина. Визвольна боротьба українського народу під керівництвом Богдана Хмельницького за українську державність // Матеріали наукової конференції 25–27 жовтня. – Харків. – 1995. – С. 61–63.
542. Грабовецький В. Відгук гайдамацького руху на західноукраїнських землях // УІЖ– 1968. – С. 104–110.
543. Грабовецький В. Єдність визвольної боротьби трудящих західноукраїнських земель і Наддніпрянщини // Торжество історичної справедливості. – Львів: Вид-во Львівського ун-ту, 1968. – С. 151–157.
544. Грабовецький В., Мишко Д. Західноукраїнські землі в період народно-визвольної війни 1648–1654 рр. // Архіви України. – Т. 9. – № 1. – С. 73–84.
545. Грабовецький В. Походження назв повстанців проти феодального гніту на Україні // Укр. іст. журн. – 1962. – № 2. – С. 115–116.
546. Грабовецький В. Західноукраїнські землі в період народно-визвольної війни 1648–1654 рр. – К.: Наук. думка, 1972. – 192 с.
547. Грабовецький В. З історії опришківського руху середини XVIII ст. // З історії західноукраїнських земель. – Вип. 5. – С. 25–36.
548. Грабовецький В. Полководець селянсько-козацького війська Семен Височан (до 300-річчя з дня загибелі) // УІЖ. – 1966. – № 8. – С. 48–52.

549. Грабовецький В. Селянський рух на Галицькому Підкарпатті в другій половині XVII ст. // З історії західноукраїнських земель. – Вип. 2. – К. – 1957. – С. 16–25.
550. Грабовецький В. В., Гавриленко В. О. Невідомий універсал і найдавніші козацька печатка гетьмана Григорія Лободи // Середні віки на Україні. – Вип.1. – 1971. – С. 121–129.
551. Греков И.Б. К вопросу о характере политического сотрудничества Османской империи и Крымского ханства в Восточной Европе в XVI–XVII вв. (по данным Э.Челеби) // Россия, Польша и Причерноморье в XV–XVIII вв. – Москва, 1979. – С. 299–314.
552. Гришко В. До суспільної структури Хмельниччини. – Мюнхен, 1948. – 247 с.
553. Гроссман Ю. М. Західноукраїнські землі перед Визвольною війною 1648–1654 рр. // 300 років воз'єднання України з Росією. Наук. зб. Львівського держ. ун-ту ім. І. Франка. – Львів, 1954. – С. 20–39.
554. Грушевський М. Матеріали до історії суспільно-політичних і економічних відносин Західної України // Записки НТШ. – Львів, 1906. – Кн. 1. – Т. LXIX. – С. 98–129.
555. Грушевський М. Гетьман Богданко // Записки НТШ. – Львів, 1903 – Т. 16. – 118 с.
556. Грушевський М. С. Історія України–Руси. – Київ; Львів, 1909. – Т. 7. – 256 с.
557. Грушевський М. Ілюстрована історія України. – Київ–Львів: Друкарня С. Кульженко, 1913. – 519 с.
558. Грушевський М. С. Історія України–Руси. – К., 1995. – Т. 7. – 274 с.
559. Грушевський М. С. Ілюстрована історія України / АН України, Ін-т укр. археогр., Ін-т. Історії України. Вступна стаття В. А. Смолія, П. С. Соханя. – К.: Наук. думка, 1992. – 458 с.

560. Грушевський М. Історія України–Руси. В 10 т., 13 кн. – К. – Львів, 1898–1936.
561. Грушевський М. Історія України–Руси. – Львів, 1905. – 687 с.
562. Грушевський М. Історія України–Руси. В 11 т. – Т. VI. – К. – Львів, 1907. – 667 с.
563. Грушевський М. Культурно–національний рух на Україні в XVI–XVII в. – К. – Львів, 1912. – 244 с.
564. Грушевський М. Хмельницький і Хмельниччина // Записки НТШ. – Т. 23–24. – 30 с.
565. Гуковский М.А. Сообщение о России московского посла в Милан // Вопросы историографии и источниковедения истории СРСР. – Москва–Ленинград, 1963. – С. 655.
566. Гуржій О. І. Українська козацька держава в другій половині XVII ст. – К., 1992. – 56 с.
567. Гуржій І., Лещенко М. Боротьба трудящих України за соціальне і національне визволення. – К., 1967. – 113 с.
568. Гуслитий К. Україна під литовським пануванням і захоплення її Польщею // Нариси історії України. Вип. 2. – К.: В-во АН України, 1939. – 139 с.
569. Дашкевич Я. Іван Крип'якевич – історик України // Крип'якевич І. П. Історія України. – Львів: Світ, 1990. – С. 5–21.
570. Дашкевич Я. Українсько–іранські переговори напередодні Хотинської війни // Український історичний журнал. – 1971. – № 9. – С. 56–68.
571. Дашкевич Я. Р. Козацтво на Великому кордоні // Українське козацтво: сучасний стан та перспективи дослідження проблеми (матеріали для круглого столу) // Український історичний журнал. – 1990. – № 12. – С.19–21.
572. Дельбрюк Г. История военного искусства в рамках политической истории. – Т. 3. – Москва, 1938. – 246 с.
573. Демин О. Б. Походы казаков в Северное Причерноморье и турецко–польский конфликт 1589–1590 гг. // Северное Причерноморье и Поволжье во

- взаимоотношениях Востока и Запада в XII–XVI вв. – Ростов–на–Дону. – 1989. – С. 129–135.
574. Демочко В. К., Коцур А. П., Коцур В. П. Відображення життя та діяльності Б. Хмельницького в українській історіографії // Б. Хмельницький – видатний гетьман України: Ма–ли міжрреґіон. Наук. – практ. конф. – Івано–Франківськ, 1995. – С. 75–79.
575. Дещинський Л. Є. Панюк А. В. Міжнародні відносини України: історія і сучасність. – Львів: Видавництво Національного ун-ту “Львівська політехніка”, 2001. – 424 с.
576. Дзира Я.І. Татаро–турецькі напади на Україну XIII–XVI ст. за хроніками Бельського та Стрийковського // Український історико–географічний збірник. – Вип.1. – Київ, 1971. – С. 90–124.
577. Дзябко І.С., Ситенко Л.Т. До питання про оборонні споруди Київської Русі // Вісник Львівського ун-ту. Серія історична. – 1965. – Вип. 3. – С. 100–110.
578. Добровольський А.В. Київські укріплення і Золоті ворота // Записки Українського наукового т-ва у Києві. – Т. 21. Наук. Збірник за рік 1926. – 1926. – С. 15–33.
579. Довженок В. И. Будова міських укріплень в Київській Русі // Вісник АН УРСР. – 1947. – № 47–58.
580. Довженок В. И Озброєння війська в Київській Русі // Вісник АН УРСР. – 1948. – № 10. – С. 55–64.
581. Довженок В. И Древньоруські городища-замки // Археологія. – Т. 1. – 1961. – С. 95–104.
582. Доманицький В. Причинки до історії повстання Наливайка // Записки НТШ. – Т. 40.– 1901.– С. 1–16.
583. Доманицький В. Козачизна на переломі XVI і XVII століть (1591–1603) // Записки НТШ. – Т. 60. – 1904. – С. 1–32; –Т. 61. – 1904. – С. 33–64; – Т. 62. – 1904. – С. 66–113; – Т. 63. – 1905. – С. 115–136; – Т. 64. – 1905. – С. 137–171.

584. До 330-ліття Хмельниччини // ЗНТШ. – Мюнхен, 1948. – Т. 156. – 301 с.
585. Довідник з історії України. –К.: Генеза. – 320 с.
586. Дорошенко Д. І. Історія України в 2-х томах. – Т. 1. – К.: Глобус, 1991. – 324 с.
587. Дорошенко Д. Нарис історії України. – Львів: Світ, 1991. – 557 с.
588. Дорошенко Д. Огляд української історіографії. – Прага: накладом Українського університету, 1923. – 220 с.
589. Дыбковская А., Жарын М., Жарын Я. История Польши с древнейших времён до наших дней. –Варшава: ПВН, 1995. – 380 с.
590. Дужий М. Городища на території Галичини // Стара Україна. – 1924. – № 7–8. – С. 97–100.
591. Энциклопедия военных и морских наук. В 8-и т. / Под общ. ред. Г. А. Леера. – Санкт-Петербург. – Т. 1. – 1883; – Т. 2. – 1885; – Т. 3. – 1888; – Т. 4. – 1889; – Т. 5. – 1891; – Т. 6. – 1893; – Т. 7. – 1895; – Т. 8. – 1896; – Т. 8. – Вып. 2. – 1896; – Т. 8. – Вып. 3. – 1897.
592. Ефименко А. Истоия Украины и ее народа. – С. –Петербург, 1907. – 174 с.
593. Жерела до історії України–Руси. – Львів, 1908. – Т. 8. – 364 с.
594. Загоровский В.П. Белгородская черта. – Воронеж, 1969. – 225 с.
595. Загоровский В.П. Изюмская черта. – Воронеж, 1980. – 210 с.
596. Заклинський К. Зношення цісаря Рудольфа II з козаками і їх участь у війні угорсько–турецькій в р. 1594 і 1595 // Справоздане дирекции гимназии академической во Львове. – Львів, 1882. – С. 2–32.
597. Заруба В. Українське козацьке військо в російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII ст. – Дніпропетровськ: ПП Ліра ЛТД, 2003. – 464 с.
598. Заруба В.М. Кримські походи // Студії з історії України. – Київ, 1993. – С. 172–189.
599. Записки історично–філологічного відділу Української Академії Наук. – Кн. 17. – Академія Наук УРСР. – 126 с.

600. Запшкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі. Від найдавніших часів до наших днів. – Львів, 2002. – 752 с.
601. Записки Московского гос. ун-та. – Вып.94. – Т.2. – 1946. – С. 135–166.
602. Заболотна І. Іван Крип'якевич: людина, громадянин, вчений // Історія та історіографія в Європі. – К., 2004. – Вип. 3: історична наука як засіб політичної легітимації в Німеччині та в Україні у ХХ ст. – С. 184–187.
603. Кісіль З. Іван Крип'якевич і українське воєнно-історичне товариство // Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві / Відп. ред. Я. Ісаєвич, упоряд. Ф. Стеблій. – Львів, 2001. – С. 842–862.
604. Ковальський М. Лекційний курс Івана Крип'якевича з української історіографії // Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві / Відп. ред. Я. Ісаєвич, упоряд. Ф. Стеблій. – Львів, 2001. – С. 733–738.
605. Луцький О. Науково-організаційна і педагогічна діяльність І. П. Крип'якевича у вересні 1939 – червні 1941 рр. // Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві / Відп. ред. Я. Ісаєвич, упоряд. Ф. Стеблій. – Львів, 2001. – С. 783–800.
606. Науменко К. І. Крип'якевич в оцінці вищих структур ВКП(б) // Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві / Відп. ред. Я. Ісаєвич, упоряд. Ф. Стеблій. – Львів, 2001. – С. 906–908.
607. Патер І. Діяльність Івана Крип'якевича в Союзі Визволення України // Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві / Відп. ред. Я. Ісаєвич, упоряд. Ф. Стеблій. – Львів, 2001. – С. 267–305.
608. Сварник І. Особистий фонд Івана Крип'якевича у ЦДІА України у Львові // Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві / Відп. ред. Я. Ісаєвич, упоряд. Ф. Стеблій. – Львів, 2001. – С. 896–898.
609. Стеблій Ф. Збірник Західна Україна – нездійснений проєкт М. Грушевського й І. Крип'якевича // Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві / Відп. ред. Я. Ісаєвич, упоряд. Ф. Стеблій. – Львів, 2001. – С. 765–778.

610. Якимович Б. До історії видань творів Івана Крип'якевича на початку 90-х років ХХ ст. // // Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві / Відп. ред. Я. Ісаєвич, упоряд. Ф. Стеблій. – Львів, 2001. – С. 670–682.
611. Іналджик Г. Османська імперія. Класична доба. 1300–1660. – Київ, 1998. – 650 с.
612. Іналджик Г. Боротьба за східноєвропейську імперію. 1400–1700. Кримських ханат, османи та піднесення Російської імперії // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до ХVІІІ ст.). – Вип. 2. – Київ, 2002. – С. 119–135.
613. Ісаєвич Я. Д. Бойові прапори козацького війська (середина ХVІІ ст.) // Український історичний журнал. – 1963. – № 1. – С.85–87.
614. Ісаєвич Я. Д. Військові клейноди Війська Запорозького // Наука і суспільство. – 1965. – № 10. – С. 36–37.
615. Ісаєвич Я. Д. Зв'язки братств з запорізьким козацтвом // Середні віки на Україні. – Вип. 2. – Київ, 1973. – С. 149–153.
616. Ісаєвич Я. Д. Зв'язки братств із запорозьким козацтвом // Київська старовина. – 1992. – № 1. – С. 7–11.
617. Ісаєвич Я. Культура Галицько–Волинських земель: доба середньовіччя // Галицько–Волинська держава: передумови, виникнення, історія, культура, традиції. Міжнародна наукова конференція. Тези доповідей. – Львів, 1993. – С. 114–116.
618. Ісаєвич Я. Військо Б. Хмельницького під мурами Львова // Львів. Історичні нариси. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1996. – С. 145–149.
619. Історіографічні дослідження в Українській РСР. В ІV-х випе. – Вип. І. – К.: Наук. думка, 1968. – 275 с.; Вип. ІІ. – К.: Наук. думка, 1969. – 229 с.; Вип. ІV. – К.: Наук. думка, 1971. – 257 с.
620. Історіографія козаччини // Україна. – 1991. – № 18. – С. 17–19.

621. Історія України: від давнини до сучасності / Відпов. Ред. Ю.Сливка. Баран В., Войтович Л., Грицак Я., Зайцев О., Зайцев Ю., Заставний Ф., Ісаєвич Я., Кондратюк К., Литвин М., Луцький О., Науменко К., Павлів Д., Патер І., Петегірич В., Сварник І., Якимович Б. – Вид. 3. – Львів, 2002.
622. Історія України / Керівник авт. кол. Ю. Зайцев. – Львів: Світ, 1996. – 488 с.
623. Історія України / За ред. Б. Лановика. – Тернопіль: Ерудит, 1995. – 459 с.
624. Історія України в особах: Литовсько–польська доба. / Авт. колектив: О. Дзюба, М. Довбищенко, упоряд. і автор передм. О. Русина. – К.: Україна, 1997. – 126 с.
625. Історичні передумови воз'єднання українського народу. – К.: Наук. думка, 1989. – 202 с.
626. Історія України: нове бачення: У 2-х т. / Під ред. В. Смолія. – Т. 1. – К.: Україна, 1995. – 350 с.
627. Історія Української РСР. – У 8–ми т., 10–ти кн. – К.: Наук. думка, 1982. – Т. 2. – 580 с.
628. Історія українського козацтва: Нариси. У 2 т. / Редкол.: В. Смолій (голова) та ін. – К.: Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2006. – Т. 1. – 800 с.
629. Ивакин М. И. О военном искусстве и завоеваниях монголо-татар и среднеазиатских народов при Чингис-хане и Тамерлане. – Санкт-Петербург, 1875. – 342 с.
630. История о казаках запорожских // Чтения в императорском обществе истории и древностей российских. – 1847. – № 6. – С. 20–22.
631. История русской армии от зарождения Руси до войны 1812 г. – Санкт-Петербург, 1911. – 870 с.
632. Историография истории Украинской ССР / Ред. колегия: Хміль І. С., Варванцев Н. Н., Майборода А. Н. – К.: Наук. думка, 1987. – 555 с.
633. Ищенко С. А. Война и военное дело у крымских татар XVI–XVII вв. – Ростов на Дону, 1989. – 130 с.

634. Каманин И. М. К вопросу о казачестве до Богдана Хмельницкого // Чтения в Историческом об-ве Нестора Летописца. – Кн.8. – 1894. – С. 57–115.
635. Каманин И. М. Очерк гетманства Сагайдачного. – Киев, 1906. – 98 с.
636. Каргалов В. В. На степной границе. Оборона “Крымской украины” Русского государства в первой половине XVI столетия. – Москва, 1974. – 182 с.
637. Качмарчик Я. Гетьман Богдан Хмельницький / наук. ред. М. Литвти, С. Стемпень. – Перемишль–Львів, 1996. – 325 с.
638. Кащенко А. Ф. Оповідання про славне Військо Запорозьке низове: Для серед. та ст. шк. віку / Перед. слово О. Т. Гончара; упоряд., текстолог. Підгот., передм., приміт. С. П. Пінчука; худож. Оформл. Ю. Г. Кудя. – К.: Веселка, 1992. – 254 с.
639. Кирпичников А. М. К вопросу об устройстве древнерусских метательных машин // Сборник исследований и материалов Артиллерийского музея. – Вып. 3. – 1958. – С. 405–418.
640. Кирпичников А. М. Мечи Киевской Руси (IX–XI вв.) // Советская Археология. – 1961. – № 4. – С. 179–197.
641. Кирпичников А. М. Древнейший русский подписной меч (из Полтавской обл.) // Советская Археология. – 1965. – № 3. – С. 196–201.
642. Кирпичников А. М. Древнерусское оружие. – Вып. 1. Мечи и сабли IX–XIII вв. – Москва, 1966. – 107 с.; Вып. 2. Копья, сулицы, боевые топоры, булавы, кистени IX–XIII вв. – Москва, 1966. – 146 с.
643. Кирпичников А. М. Надписи и знаки на клинках восточноевропейских мечей IX–XIII вв // Скандинавский сборник. – Т. 11. – 1966. – С. 249–298.
644. Кирпичников А. М. Битви Стародавньої Русі (XI–XIII ст.) // Український історичний журнал. – 1969. – № 10. – С. 74–83.
645. Кирпичников А. М. Древнерусский бой // 2-я Всесоюзная науч. конф. оружейников. – Тбилиси, 1969. – С. 23–24.

646. Кирпичников А. М. Вивчення давньоруської зброї // Український історичний журнал. – 1970. – № 10. – С. 126–131.
647. Кирпичников А. М. Вооружение Руси в IX–XIII вв. // Вопросы истории. – 1970. – № 1. – С. 42–55.
648. Кирпичников А.Н. Военное дело на Руси в XIII–XV вв. – Ленинград, 1976. – 243 с.
649. Кирпичников А. М. Древнерусское оружие. – Вып. 3. Доспех, комплекс боевых средств IX–XIII вв. – Москва–Ленинград, 1971. – 92 с.
650. Кирпичников А. М. Озброєння воїнів Київської Русі в світлі русько-скандінавських контактів IX–XI ст. // Український історичний журнал. – 1971. – № 7. – С. 76–83.
651. Кирпичников А. М. Оружейные новшества в русском войске XII–XIII вв. // Тез. докл. и сообщ. 3-й Всесоюзной конференции историков оружия. – Ленинград, 1971. – С. 61–63.
652. Кирпичников А. М. Снаряжение всадника и верхового коня на Руси IX–XIII вв. – Ленинград, 1973. – 112 с.
653. Кирпичников А. М. Мечи из раскопок древнего Изяславля // Краткие сообщ. Ин-та археологии АН УССР. – Вып. 144. – 1975. – С. 30–34.
654. Кирпичников А.М. Военное дело на Руси XIII–XIV вв. – Ленинград, 1976. – 104 с.
655. Кирпичников А.М. Массовое оружие ближнего боя из раскопок Изяславля (Хмельн. Обл.) // Краткие сообщ. Ин-та археологии АН УССР. – Вып. 155. – 1978. – С. 80–87.
656. Кізлик О. Іван Петрович Крип'якевич. Бібліографічний показник. – Львів, 1966. – 79 с.
657. Кісь Я. Участь міст західно-українських земель у визвольній війні українського народу (1648–1654) // Питання історії СРСР: Зб. ст. – Львів, 1958. – С. 96–106.

658. Кісь Я. Виникнення та розташування міст на території Руського і Белзького воєводства від XIV до середини XVII ст. // Архіви України. – 1968. – № 1. – С. 112–113.
659. Кісь Я. Боротьба селян львівських міських сил проти феодального гніту в кінці XVI і першій половині XVII ст. // Триста років воз'єднання України з Росією: Наук. збірник. – Львів: Вид-во Львівського ун-ту, 1954. – С. 39–57.
660. Козацькі війни XVII ст. в історичній свідомості польського та українського народів // Матеріали Другої польсько–української наукової зустрічі. 12–13 жовтня, 1995. – Львів–Люблін, 1996– 291 с.
661. Ковальський Н. П. Источниковедение истории Украины XVI – первой половины XVII века. – Днепропетровск, 1978. – 86 с.
662. Ковальський Н. П. Источники по истории Украины XVI – первой половины XVII во львовских археографических изданиях XIX – начала XX в. // Анализ публикаций источников по отечественной истории. – Днепропетровск, 1978. – С. 20–48.
663. Ковальський Н. П., Плохий С. И. Источники по деятельности германской и ватиканской дипломатии на Украине в 90-е гг. XVI в. // Вопросы германской истории. – Днепропетровск, 1984. – С. 146–165.
664. Козацькі ватажки та гетьмани України / Упоряд. Я. Мельничук та Б. Карабін. – Львів, 1991. – 173 с.
665. Колесник І. Українська історіографія. XVIII – поч. XX ст. – К.: Генеза, 2000. – 254 с.
666. Компан О. Участь міського населення у визвольній війні українського народу 1648–1654 рр. – К., 1954. – 111 с.
667. Кондратюк К. К. Втрати Східної Галичини в роки Першої світової війни // Військово-науковий вісник. – Вип. 7. – Львів: ЛВІ, 2005. – С. 77–87.
668. Кордуба М. Між Замостем та Зборовом // ЗНТШ. – 1922. – Т. 133. – С. 39–56.

669. Кордуба М. Богдан Хмельницький у Белзчизні й Холмщині. – Краків: Українське видавництво, 1941. – 40 с.
670. Костомаров М. І. Дві облоги Львова. Переяславська угода. – Львів: Просвіта, 1905. – 62 с.
671. Костомаров Н. И. Богдан Хмельницький // Собр. соч., 1904. – Кн. 4. – Т. 9. – 714 с.
672. Котляр Н.Ф. Воєнне мистецтво Давньої Русі. – Київ, 2005. – 412 с.
673. Котляр М., Кульчицький С. Шляхами віків: Довідник з історії України. – К.: Україна, 1993. – 380 с.
674. Коцур А. П., Коцур В. П. Історіографія історії України. – Чернівці, 1999. – 519 с.
675. Коцур А. П. Історіографія часів Визвольної війни середини XVII ст. і формування державності українського народу // Питання історії України: Зб. наук. ст. – Чернівці, 1997. – Вип. 1. – С. 40–53.
676. Крохмалюк Ю. Воєнний шлях Сагайдачного на Москву 1618 р. (Стратегічно-тактична студія). – Львів, 1936. – 65 с.
677. Кулаковський П.М. Нові матеріали до історії козацьких рухів 1590-х рр. // Архіви України. – 1995. – № 4–6. – С. 64–69.
678. Крупницький Б. Історіознавчі проблеми історії України. Зб. ст. Мюнхен: Український вільний університет, 1959. – 228 с.
679. Крупницький Б. Українська історична наука під софетами. – Мюнхен: Український вільний університет, 1957. – 120 с.
680. Кулиш П. А. История воссоединения Руси. – Спб., 1874. – Т. 1. – 329 с.
681. Кулиш П. Отпадение Малоросии от Польши (1340–1654). – В 3-х т. – Т. 1. – М., 1890. – 276 с.
682. Кулинич І. М. “Щоденник” Еріха Лясоти – як джерело для вивчення історії України друг. Пол. XVI ст. // Міжнародні зв’язки України: наукові пошуки і знахідки. Міжвід. наук. зб. – Вип. 5. – К., 1995. – С. 127–135.

683. Курилло Т. Збройництво на Лемковской Руси в XVII и XVIII веках. – Перемишль, 1935. – 125 с.
684. Курс лекцій з історії України та її державності / За ред. Л. Дещинського. – Львів, 1999. – 335 с.
685. Кутшеба С. Очерк истории государственного и общественного строя Польши. – СПб, 1907. – 213 с.
686. Легкий В. Крестьянство в начальный период освободительной войны 1648–1654 годов. – Л.: Издательство Ленинградского университета, 1959. – 176 с.
687. Леп'явко С. А. Северин Наливайко у Львові // Жовтень (Львів). – 1987. – № 3. – С. 82–84.
688. Леп'явко С. А. Про природу станових привілеїв українського козацтва // Проблеми української медієвістики. – Київ, 1990. – С. 89–98.
689. Леп'явко С. А. Хроніки Й.Бельського і Р.Гейденштейна про повстання 1594–1595 рр. На Україні // Україна і Польща в період феодалізму. – Київ, 1991. – С. 60–73.
690. Леп'явко С. А. До проблем становлення козацького стану // Другий Міжнародний конгрес українців. Львів, 23–28 серпня 1993 р. – Доповіді і повідомлення. – Історія. – Частина 1. Доповіді і повідомлення. – Львів, 1993. – С. 84–86.
691. Леп'явко С. А. Криштоф Косинський // Володарі гетьманської булави. – Київ, 1994. – С.27–51.
692. Леп'явко С. А. Северин Наливайко // Володарі гетьманської булави. – Київ, 1994. – С. 53–85.
693. Леп'явко С. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. – Чернігів, 1996. – 284 с.
694. Леп'явко С. Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561–1591). – Чернігів, 1999. – 216 с.

695. Леп'явко С. А. Молдавські походи українського козацтва 1517–1579 рр.: Нові аспекти подій // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. Міжвідомчий збірник наукових праць. – Вип. 8. – К., 1999. – 245 с.
696. Леер Г. А. Опыт критико-исторического исследования законов искусства ведения войны. – Санкт-Петербург, 1869. – 430 с.
697. Литвин М., Науменко К. Історія галицького стрілецтва. – Львів: Каменярь, 1990. – 200 с.
698. Литвин М., Науменко К. Історія ЗУНР. – Львів: Ін-т українознавства НАНУ; Вид. фірма "Олір", 1995. – 368 с.
699. Литвин М., Колянчук О., Науменко К. Генералітет українських визвольних змагань. Біографи генералів та адміралів українських військових формацій першої половини ХХ століття / НАН України, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів, 1995. – 288 с.
700. Литвин М. Українсько-польська війна 1918–1919 рр. / НАН України, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича; Ін-т Центрально-Східної Європи. – Львів, 1998. – 488 с.
701. Литвин М. Військово-політичний союз ЗУНР і УНР // Екологія культури: історія, традиції, сучасність. Тези доп. і повідом. молодіж. конф. 11–12 травня 1990 р. // Львів. асоц. молод. істориків; Львів. обл. орг. Укр. т-ва охорони пам'яток історії та культури; відп. ред. М. В. Бевз, Я. Й. Грицак. – Львів, 1990. – С. 160–161.
702. Литвин М. Співпраця членів НТШ із ученими Радянського Союзу // Т. Шевченко і українська національна культура / ЗНЦ АН УРСР, Ін-т сусп. наук; Наук. т-во ім. Шевченка у Львові. Львів: Світ, 1990. – С. 127–128.
703. Литвин М. Українсько-польська боротьба за Львів: військово-політичний аспект (листопад 1918 – січень 1919 рр.) // Львів: місто суспільство культура: Зб. наук. праць / За ред. М. Мудрого. Львів: Львів. держ. ун-т ім. І. Франка, 1999 [Вісник Львів. ун-ту. Серія історична. Спец. вип.]. – С. 462–468.

704. Литвин М. Західно-Українська Народна Республіка: аналіз польської історіографії // *Ukraińcy w najnowszych dziejach Polski / Pod red. R. Drozda*. Т. 1. Słupsk–Warszawa, 2000. – S. 5–23.
705. Литвин М. Проблеми дослідження військової історії України ХХ століття // *Українська історична наука на порозі ХХІ століття. Міжнар. наук. конгрес, Чернівці, 16–18 травня 2000 р. Доп. та повідом. / Укр. іст. т-во; Чернівецький нац. ун-т ім. Ю. Федьковича; відп. ред. Л. Винар, Ю. Макар*. Т. 1. Чернівці: Рута, 2001. – С. 316–319.
706. Литвин М. Військова історія України першої половини ХХ ст.: здобутки і проблеми дослідження // *Дрогобицький краєзнавчий збірник. Спецвипуск. Дрогобич, 2002*. – С. 305–312.
707. Литвин М. Р. Україна у Першій світовій війні: сучасна російська історіографія проблеми // *Військово-науковий вісник*. – Вип. 7. – Львів: ЛВІ. – 2005. – С. 151–159.
708. Лунин Б. В. Боевое содружество донских и запорожских казаков в борьбе против турецкой и татарской агрессии в первой половине XVII в. // *Из истории Дона (XVII–XX вв.)*. – Вып.1. – Ростов-на-Дону, 1956. – С.54–68.
709. Любавский М. К. Наступление на степь. – Москва, 1915. – 128 с.
710. Любавский М. К. Начальная история малорусского козачества // *Журнал министерства народного просвещения*. – 1895. – Кн. 8. – С. 217–244.
711. Ляскоронський В. Иностранные карты и атласы XVI и XVII вв., относящиеся к Южной России. Исследования В.Ляскоронского. – Киев, 1898. – 98 с.
712. Ляскоронский В. Г. Гильом Левассер де Боплан и его историко-географические труды относительно Южной России. – Киев, 1901. – 122 с.
713. Максимович М. Собр. соч. – К., 1876. – Т. 1. – 362 с.
714. Мальгин Т. С. Российский ратник или общая воинская повесть о государственных войнах. – Мосва, 1825. – 167 с.
715. Маркевич М. История Малоросии. – В 5-х т. – Т. 1. – М., 1842. – 387 с.

716. Марченко М. І. Українська історіографія (з давніх часів до середини ХІХ ст.). – К.: В-во Київ. ун-ту, 1959. – 255 с.
717. Масловский Д. Ф. Материалы для истории военного искусства в России. – Вып. 1–3. – Москва, 1889–1892. Вип. 1. – 163 с.
718. Масловский Д. Ф. Очерк критического разбора похода Дмитрия Донского в 1380 г. до Куликовской битвы // Военный сборник. – 1881. – № 8. – С. 207–238.
719. Михайлина П. М. Борьба населения западноукраинских мест против польско–шляхетского поневоления на начальном этапе визвольной войны украинского народа (1648р.) // Вопросы истории народов СРСР. – Вип. 3. – Харьков, 1966. – С. 111–113.
720. Михайлина П. М. Визвольная борьба трудового населения мест Украины (1569–1654). – К.: Наукова думка, 1975. – 202 с.
721. Михневич Н. П. Военно-исторические примеры. – Изд.3. – Санкт-Петербург, 1892. –163 с.
722. Михневич Н. П. История военного искусства с древнейших времен до начала девятнадцатого столетия. – Санкт-Петербург, 1896. –194 с.
723. Михневич Н. П. Основы русского военного искусства в России и Западной Европе в важнейшие исторические эпохи. – Санкт-Петербург, 1898. – 186 с.
724. Мицик Ю. А. История украинского козацтва. Актуальные проблемы исследования // Київська старовина. – 1992. – № 3. – С. 2–6.
725. Мицик Ю. Козацька держава очима поляка // Київська старовина. – 1993. – № 4. – С. 2–11.
726. Мыцык Ю. Записки иностранцев как источник по истории освободительной войны украинского народа 1648–1654 гг.: уч. Пособие. – Днепропетровск, 1985. – С. 108–112.
727. Мыцык Ю. А. Новые данные о черноморских походах запорожского козачества против Османской империи и Крымского ханства в конце ХVI –

- первой половине XVII в. // Международные отношения в бассейне Черного моря в древности и средние века. – Ростов–на–Дону, 1986. – С. 154–206.
728. Мыщук Ю. А. Новые документы Б. Хмельницкого об антифеодальной борьбе народных масс на Украине и социальной политике гетманской администрации в период Освободительной войны украинского народа 1648–1654 гг. // Актуальные проблемы аграрной истории Украины: Сб. науч. Тр. – Днепропетровск, 1980. – С. 46–54.
729. Мицик Ю. А., Плохій С. М., Стороженко І. С. Як козаки воювали: Історичні розповіді про запорізьких козаків. – Дніпропетровськ: Промінь, 1990. – 264 с.
730. Мягков Г. И. Опыт энциклопедического обозрения военного искусства. – Москва, 1828. – 450 с.
731. Наливайко Д. Козацька християнська республіка (Запорозька Січ у західноєвропейських християнських пам'ятках). – Київ, 1992. – 229 с.
732. Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали. Довідник у 2-ох ч. – Ч. 1. / За ред. В. Панібудьласки. – К.: Вища школа, 1997. – 583 с.
733. Новосельский А.А. Борьба Московского государства с татарами в первой половине XVII века. – Москва, 1948. – 657 с.
734. Оглоблин О. Думки про Хмельниччину. – Нью-Йорк, 1954. – 108 с.
735. Оглоблин О. Українсько–Московська угода 1654 р. // Літературна Україна. – 1992. – 2 липня. – С. 14–17.
736. Панашенко В. Соціальна еліта Гетьманщини (друга половина XVII–XVIII ст.). – К., 1995. – С. 81–82.
737. Пасічник М. Козацька армія на Львівщині // Львівщина. Історико–культурні та краєзнавчі нариси. – Львів: Центр Європи, 1998. – С. 85–100.
738. Патер І. Військовополонені українці у таборах Австро-Угорщини та Німеччини // Військово-науковий вісник. – Вип. 5. – Львів, 2003. – С. 130–140.

739. Патер І. Дипломатично-інформаційна діяльність Союзу визволення України (1914–1918 рр.) // Військово-науковий вісник. – Вип. 7. – Львів: ЛВІ, 2005. – 316 с.
740. Патер І. Союз визволення України: проблеми державності і соборності. – Львів, 2000. – 346 с.
741. Петровский Н. Военное прошлое украинского народа. – Москва, 1939. – 103 с.
742. Петровський М. Богдан Хмельницький. – Саратов, 1942. – 218 с.
743. Петровський М. Нариси історії України XVII – поч. XVIII ст. – Харків, 1930. – 210 с.
744. Петровський М. Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1648–1654) // Нариси з історії України. – Вип. IV. – К.: Вид-во АН УРСР, 1940. – С. 108–113.
745. Пинчук Ю. А. Роль народных масс в Освободительной войне 1648–1654 гг. И воссоединение Украины с Россией. – К., 1968. – 240 с.
746. Плано Карпини. История монголов. – Санкт-Петербург, 1911. – 196 с.
747. Погодин М. Н. Исследования, замечания и лекции. – Т. 3. – Москва, 1846. – 343 с.
748. Полонська–Василенко Н. Історія України: У 2-х т. – Т. 1. – К.: Либідь, 1992. – 640 с.
749. Поршнев Б. Ф. Тридцатилетняя война и вступление в нее Швеции и Московского государства. – М., 1976. – 316 с.
750. Потульницький В. Нариси з української політології (1819–1991). – К.: Либідь, 1994. – 318 с.
751. Пріцак О. Іван Крип'якевич (1886–1967): (У першу річницю смерти Івана Крип'якевича) // Український історик. – 1968. – № 1–4. – С. 83–86.
752. ПСРЛ. Т. 7 [Воскресенський літопис]. – Санкт-Петербург, 1856. – 685 с.
753. Пузыревский А. С. История военного искусства в средние века (V–XVI стол.). – Санкт-Петербург, 1884. – 347 с.

754. Пузыревский А. С. Исследование боя в древние и новейшие времена. – Варшава, 1902. – 413 с.
755. Разин Е. А. История военного искусства. – Т. 2. – Москва, 1959. – 202 с.
756. Раппопорт П. А. Волынские башни // Материалы и исследования по археологии СССР. – № 31. – 1952. – С. 202–223.
757. Раппопорт П. А. К вопросу о системе обороны Киевской земли // Краткие сообщ. Ин-та археологии АН УССР. – Вып. 3. – 1954. – С. 21–26.
758. Раппопорт П. А. Почерки по истории русского военного зодчества X–XIII вв. – Москва, 1956. – 184 с.
759. Раппопорт П. А. Древние русские крепости. – Москва, 1968. – 88 с.
760. Раппопорт П. А. Военное зодчество Юго-Западной Руси // Материалы и исследования по археологии СССР. – № 140. – Ленинград, 1967. – С. 178–180.
761. Раппопорт П. А. Военное зодчество западнорусских земель X–XIV вв. – Ленинград, 1967. – 241 с.
762. Рибалка І. К. Історія України. У 2-х ч. – Ч. 1. – Харків: Основа, 1995. – 444 с.
763. Ричка В. За ким б'ють у "Литаври"? // Український гуманітарний огляд. – Вип. 4. – Критика, 2000. – С. 138–143.
764. Рыбаков Б. А. Ремесло Древней Руси. – Москва, 1948. – 762 с.
765. Рыбаков Б. А. Военное дело // История культуры Древней Руси. – Т. 1. – Москва, 1948. – С. 562.
766. Рыбаков Б. А. Военное искусство // Очерки русской культуры XIII–XV веков. – Ч. 1. – Москва, 1969. – С. 375.
767. Рыбаков Б. А. Боевые порядки русских войск XI–XII вв. // Уч. Зап. Московського обл. пед. Ін-та. – Т. 27. – Москва, 1954. – С. 3–24.
768. Рыбаков Б. А. Владимировы крепости на Стугне // Краткие сообщ. Ин-та археологии АН УССР. – Вып. 100. – 1965. – С. 126–129.
769. Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв. – Москва, 1982.

770. Рожко М. Ф. Карпатські фортеці доби Київської Русі // Київська Русь: культура і традиції. – Київ, 1982. – С. 42–47.
771. Рожко М. Ф. Карпатські шляхи та їх оборона // Український історичний журнал. – 1990. – № 10. – С. 86–97.
772. Рожко М. Ф. Тустань. Давньоруська наскельна фортеця. – Київ, 1996. – 285 с.
773. Рознер И. Северин Наливайко – руководитель крестьянского козацкого восстания 1594–1596 гг. На Украине. – М., 1961. – 78 с.
774. Савка М. Т., Тимчишин Я. Д. До історії виробництва „мечів харалужних” // Український історичний журнал. – 1965. – № 10. – С. 123–125.
775. Сас П. Петро Конашевич-Сагайдачний // Київська старовина. – 1992. – № 2. – С. 53–69.
776. Свешніков І. К. Битва під Бересточком. – Львів: Слово, 1992. – 304 с.
777. Сергієнко Г. Біля витоків українського козацтва й Запорозької Січі // Український історичний журнал. – 1992. – № 12. – С. 113–114.
778. Сергійчук В. І. Іменем війська запорозького: Українське козацтво в міжнародних відносинах XVI – серед. XVII ст. – К.: В-во Україна, 1991. – 253 с.
779. Сергійчук В. І. Українське козацьке військо в другій половині XVI – середині XVII ст. Автореферат дис. д.і.н. – Київ, 1991. – 56 с.
780. Силин О.П. Стародавні укріплення і фортеці Києва // Український історичний журнал. – 1975. – № 9. – С.114–124.
781. Сисин Ф. Хмельниччина та її роль в утворенні модерної української нації // УІЖ. – 1995. – № 4. – С. 71.
782. Скальковский А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края. 1730–1823. – Ч. 1. – Одеса, 1836. – 286 с.
783. Скальковский А. История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского. – Ч.1. – Одесса, 1846. – 463 с.

784. Скрипник М. О. Ідея державності в українській історіографії. – Одеса, 1997. – 314 с.
785. Слабченко М. Соціально–правова організація Січі Запорозької // Праці комісії для виучування історії західноруського та вкраїнського права. – К., 1927. – Вип. 3. – С. 330–334.
786. Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький: соціально–політичний портрет. – К., 1993. – 293 с.
787. Смолій В. А., Степанков В. С. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.). – К.: Альтернатива, 1999. – 352 с.
788. Смолій В. А., Степанков В. С. Українська державна ідея: Проблеми формування, еволюція, реалізація. – К.: Альтернатива, 1997. – 366 с.
789. Смольський Г. Зброя українців від найдавніших часів. Княжа доба // Календар „Червоної калини” на 1924 р. – Львів, 1923. – С. 112–128.
790. Соловйов С. М. Малороссийское козачество до Хмельницкого // Русский вестник. – М., 1859. – Т. 23. – С. 117–196.
791. Соловьев С.М. Сочинения. Кн. 1. История России с древнейших времен. – Т. 1–2. – Москва, 1988. – 326 с.; – Кн. 2. – Т. 3–4. – Москва, 1988. – 278 с.
792. Соловьев С.М. Сочинения. Кн. 2. История России с древнейших времен. – Т. 3–4. – Москва, 1988. – 286 с.
793. Срезневский И. И. Материалы для словаря древнерусского языка. – Т.1. – Санкт-Петербург, 1893. – 265 с.
794. Степанков В. С. Формування української державницької ідеї 1648–1649 рр. // Збірник наукових праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70–річчя. – Львів, 1996. – С. 24–27.
795. Степанков В. С. Антифеодальна боротьба в роки Визвольної війни та її вплив на формування Української держави (1648–1654). – Львів: Світ, 1991. – 196 с.

796. Стефанович В. В. Дві облоги Львова, через Хмельницького 1648 і 1655 рр. // Литературный сборник издаваемый Галицко-русской матицею. – Львів, 1869. – С. 108–112.
797. Стороженко А. В. Свод данных о Яне Оришовском, запорожском гетмане времен Стефана Батория // Чтения в Историческом об-ве Нестора Летописца. – Кн. 11. – Вып. 1. – 1896. – С. 231–239.
798. Стороженко А. В. Стефан Баторий и днепровские козаки. – Киев, 1904. – 156 с.
799. Стороженко А. В. Новые подробности к биографии запорожского гетмана Яна Оришовского // Чтения в Историческом об-ве Нестора Летописца. – Кн. 19. – Вып. 3. – 1906. – С. 73–80.
800. Строков А. А. История военного искусства. – Т.1. – Москва, 1955. – 354 с.
801. Субтельний О. Україна. Історія. – К.: Либідь, 1991. – 506 с.
802. Терлецький О. Історія України. – Львів, 1936. – 83 с.
803. Терський С. В. Археологія та історичне краєзнавство Волині у суспільному житті Російської імперії напередодні та в роки Першої світової війни // Військово-науковий вісник. – Вип. 7. – Львів: ЛВІ, 2005. – С. 254–265.
804. Терський С. В. З історії розвитку археології та історичного краєзнавства на Волині до Першої Світової війни // Наукові Записки Львівського Історичного музею. – Вип. 6. – Ч. 1. – Львів: Українські технології. – 1997. – С. 148–179.
805. Тимошенко Л. Хмельниччина і міщансько-селянське повстання в Дрогобичі 1648 р. // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Вип. 3. – Дрогобич: Вимір, 1998. – С. 10–35.
806. Тихомиров М. Н. Древняя Русь. – Москва, 1975. – 246 с.
807. Томашівський С. Матеріали до історії Хмельниччини // ЗНТШ. – 1896. – Т. 14. – 14 с.
808. Томашівський С. Перший похід Б. Хмельницького в Галичину. – Львів, 1914. – 152 с.
809. Томашівський С. Причинки до історії Мазепніцини. – Львів, 1910. – 38 с.

810. Томашівський С. Хмельниччина в Галичині і її хиби. – Львів, 1906. – 64 с.
811. Томашівський С. Один момент під Зборовом 1649 р.: Критичний нарис. – Львів, 1914. – 11 с.
812. Федорук Я. Зовнішньополітична діяльність Богдана Хмельницького і формування його політичної програми (1648 – серпень 1649 рр.) // Львівські історичні праці. Дослідження. – Вип. 1. – Львів, 1993. – 97 с.
813. Федоров В. Г. К вопросу о дате появления артиллерии на Руси. – Москва, 1949. – 158 с.
814. Флоря Б. Н. Россия и походы запорожцев в Молдавию в 70-х годах XVI в. // Карпато-Дунайские земли в средние века. – Кишинев, 1975. – С. 82–103.
815. Флоря Б. Н. З історії взаємовідносин українського козацтва і російського уряду (80-і – 90-і роки XVI ст.) // Український історичний журнал. – 1978. – № 8. – С. 124–129.
816. Флоря Б. Н. Русско-польские отношения и политическое развитие Восточной Европы во второй половине XVI – начале XVII в. – Москва, 1978. – 326 с.
817. Флоря Б. Н. Запорожское козачество и Крым перед восстанием Б. Хмельницкого // Исследования по истории Украины и Белоруссии. – Вып. 1. – М., 1995. – 201 с.
818. Фоменко В. Г. Про козацькі човни “чайки” та “дуби” // Український історичний журнал. – 1968. – № 8. – С. 52–59.
819. Халимоненко Г. Інститут козацтва: тюркського й українського // Східний світ. – 1993. – № 1. – С. 108–111.
820. Хмельниччина в Галичині і її хиби. На підставі праці д-ра С. Томашівського: “Народні рухи в Галицькій Русі 1648 р.” Передрук з “Гайдамаків”. – Львів, 1906. – 143 с.
821. Хроніка Наукового товариства ім. Шевченка. – Львів, 1904. – Ч. 18.

822. Цибульський В. І. Деякі проблеми зовнішньополітичної діяльності уряду Б. Хмельницького у зарубіжній історіографії (1945–1990 рр.) // УІЖ. – № 4. – С. 77–86.
823. Чухліб Т. Б. Хмельницький очима сучасників // УІЖ. – 1995. – № 4. – С. 121–128.
824. Чухліб Т. Козацький устрій Правобережної України (остання чверть XVII ст.). – К., 1996. – 90 с.
825. Шантали Лемерсьє–Келькеже. Литовський кондотьєр XVI ст. – Князь Дмитрій Вишневецкий и образование Запорожской Сечи по данным оттоманских архивов // Франко–руссские экономические связи. – М., 1970. – С. 174–256.
826. Шараневич І. Дві облоги Львова // Литературный сборник издаваемый галицко–русской матицею. – Львів, 1904. – С. 108–112.
827. Шиян К. Селянство – основна і вирішальна сила визвольної війни українського народу (1648–1654 рр.) – К., 1954. – 105 с.
828. Шокарев Ю. В. История оружия. Луки и арбалеты. – Москва, 2002. – 158 с.
829. Щербак В. О Формування козацького стану в Україні. – К., 1997. – 257 с.
830. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків: В 3-х т. – Львів: Світ. – Т. 1. – 1990. – 319 с.; Т. 2. – 1991. – 392 с.; Т. 3. – 1992. – 456 с.
831. Яковенко Н. Нарис історії України. З найдавніших часів до кінця XVII ст. – К.: Генеза, 1997. – 308 с.
832. Якубовский А. Ю. Тимур (Опыт краткой характеристики) // Вопросы истории. – 1946. – № 8. – С. 35–51.
833. Яцкевич Є. Визвольні походи Б. Хмельницького на західні землі України. – Львів: Книжково-журнальне вид., 1954. – 49 с.
834. Babinger F. Beiträge zur Frühgeschichte der Turkenherrschaft in Rumelien. – Brunn-München-Wien, 1944. – 267 p.
835. Boeheim W. Handbuch der Waffenkunde. – Leipzig, 1890. – 230 p.

836. Dabkowski P. Zwierciad o szlacheckie. – Lwów, 1928. – 126 s.
837. Gawronski R. F. Obzar, zaludniene i tworzenie sie kozaczyzny. – Krakow, 1914. – 465 s.
838. Górka O. Liczebność Tatarów Krymskich i ich wojsk. – Warszawa, 1936. – 165 s.
839. Gorko.O. Kozaczyzna ukrainna w Rzeczypospolitei Polskiej do konca XVIII wieku. Zarus polityczno–historyczny w XVI wieku. – Warszawa, 1924. – 357 s.
840. Jablnowski A. Historia Rusi Poxidniowej do upadku Rzeczy Pospolitej Polskiej. – Krakow, 1912. – 522 s.
841. Jahns M. Handbuch einer Geschichte des Kriegswesens. – Leipzig, 1880. – 956 p.
842. Jakimowicz R. Tymczasowe sprawozdanie z wykopalisk w Dawid-gródku // Sprawozdanie z czynności i posiedzeń Pollskiej Akademii Umiejętności. – T. 42. – Kraków, 1937. – № 9. – S. 271–274.
843. Korzon T. Dzieje wojen i wojskowości w Polsce. – T.1. – Lwów, 1923. – 446 s.
844. Pajewski J. Bunczuk i koncerz. Z dziejów wojen polsko-tureckich. – Warszawa, 1960. – 311 s.
845. Kronika Polska Marcina Bielskiego. – Sanok, 1856. – T. 2. – 882 s.
846. Kronika sarmaczej Europejski... Przez Alexandra Gwarnina z Werony. – Krakow, 1611. – 342 s.
847. Leitner Quirin. Helmbarde // Die Waffensammlung des osterreichischen Kaiserhauses im K. u K. Artillerie-Museum in Wien. 1866–1870. – P. 132–133.
848. Nicolas N. History of batte of Azincourt. – New-York, 1970. – 264 p.
849. Niderle L. Slovanské starožitnosti. – Dil. 3. – Sv. 2. – Praha, 1925. – 522 s.
850. Nowak T. Przegląd polskiego pismnictwa z dziedziny artylerii do polowy XVII w. // Studia i matererialy do historii wojskowosci. – Vol. 4. – Warszawa, 1958. – S. 247.

851. Partington J.R. A history of greek fire and gundpowder. – Cambridge, 1960. – 344 p.
852. Podhorodecki L. Sicz Zaporoska. – Warszawa, 1960. – 312 s.
853. Podhorodecki L. Kampania Chocimska 1621 r. // Studia i materially do historii wojskowosci. – T.11. – Cz.2. – Warszawa, 1964–1965. – S. 121–140.
854. Podhorodecki L. Hetman Stanisław Żółkiewski. – Warszawa, 1968. – 288 s.
855. Podhorodecki L. Zarys dziejów Ukrainy. – T.1. – Warszawa, 1976. – 349 s.
856. Polska sztuka wojenna XVI i XVII wieku. – Londyn, 1955. – 320 s.
857. Post P. Orientalische Einflüsse auf die europäPanzerung des Mittelalters. – Bd.2. – Berlin, 1928. – 239 p.
858. Powidaj L. Kozacy zaporozcy na Ukraine. – Lwów, 1862. – 255 s.
859. Rawita-Gawroński F. Kozaczyzna ukrainna w Rzeczypospolitej Polskiej. – Warszawa, 1922. – 288 s.
860. Sarnowska W. Wczesnohistoryczny kurhan z Korolewina pod Tahanczą w pow. Kaniowskim // Swiatowit. – 20. – 1948–1949. – S. 232–296.
861. Serczyk W. Na dalekiej Ukraine. Dzieje kozaczyzny do 1648 roku. – Warszawa, 1984. – 282 s.
862. Strykowski M. Kronika polska, litewska, zmodska i wszyskiej Rusi etc. – Warszawa. – 1846 – Cz. 2. – 237 s.
863. The ancient art of warfare. Vol. 1. – London, 1966. – 331 p.
864. Tomkiewicz W. O skladzie spolecznym i etnicznym kozaczyzny ukrainnej na przełome XVI i XVII wieku // Przegląd Historyczny. – T. 37. – 1848. – S. 250–267.
- 865 Tomkiewicz W. Kozaczyzna ukrainna. – Lwów, 1939. – 190 s.
- 866.Tyszkowski K. Kozaszyzna w wojnach Moskiewskich Zygmunta III (1605–1618) // Przegląd historyczny wojskowy. – Warszawa, 1935. – N 8. – S. 71–113.
867. Volumina legume. – Peterburg, 1859. – T. 2. – 311 s.
868. Wagner E., Drobna Z., Durdik J. Kruje, zbroj a zbrane doby predhusitske a husitske. – Praha, 1956. – 276 s.

869. Winar L. History of Early Ukrainian Printing 1491-1600. – Denver, 1962. – 258 p.
870. Winkler W. Projekt biskupa Wereszczyńskiego regularnej armji polskiej na kresach // Przegląd powszechny. – Kraków, 1922. – s.120–125.
871. Winkler W. Wojsko i skarb Rzeczypospolitej w schyłku XVI i w pierwszej połowie XVII wieku // Studia i materiely do Historii wojskowości. – T. 14. – Cz.1. – Warszawa, 1968. – S. 15–25.
872. Wisner H. Polska sztuka wojenna pierwszej połowy XVII wieku. Wątpliwości i hipotezy // Kwartalnik Historyczny. – R. 134. – 1977. – N 2. – S. 405–415.
873. Wójcik Z. Dzikie Pola w ogniu: O kozaczyzni w dawniej Rzeczy Pospolitej. – Warszawa, 1960. – 342 s.
874. Wójcik Z. Międzynarodowe położenie Rzeczypospolitej // Polska XVII wieku. Państwo, społeczeństwo, kultura. – Warszawa, 1968. – S. 24–39.
875. Wójcik Z. Wojny kozackie w dawnej Polsce. – Kraków, 1989. – 321 s.